Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ. ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐ ԵՒ ՅԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

Գիտաժողովի Նիւթեր
(31 Յունուար-1 Փետրուար 2015)

ARMENIAN GENOCIDE CENTENNIAL: ADDRESSING THE IMPLICATIONS

Proceedings of the Conference
(January 31-February 1, 2015)

Haigazian University Press

Պէյրութ 2015 Beirut

Original Title:
Armenian Genocide Centennial: Addressing the Implications
Proceedings of the Conference (January 31-February 1, 2015)

Compiled and edited by
Dr. Antranik Dakessian

First Edition 2015

© 2015 HAIGAZIAN UNIVERSITY PRESS
Beirut, Lebanon

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise), without the prior permission of the publisher.

www.haigazian.edu.lb

ISBN 978-9953-585-10-9

Բովանդակութիւն

Բովանդակութիւն 3
Երկու Խօսք 5
Գիտաժողովի Յայտագիր 6

Վեր. Փօլ Հայտօսթեան, Բարիգալուստի Խօսք 9
Շահան Գանտահարեան, Բարիգալուստի Խօսք՝ Յանուն 11
Հայոց Ցեղասպանութեան Հարիւրամեակի
Լիբանանի Կեդրոնական Մարմինի
مسعود ضاهر, *"المسألة الأرمنية في عصر العولمة: الواقع والآفاق المستقبلية"*
(**Մասուուտ Տահէր**, Հայկական Հարցը 13
Համաշխարհայնացումի Դարաշրջանին.
Ներկան Եւ Հեռանկարները)
Վեր. Մկրտիչ Գարակէօզեան, Փակման Խօսք 31
Զեկուցումներ
Սուրէն Մանուկեան, Որոշ Դիտարկումներ 33
Հայոց Ցեղասպանութեան Ժողովրդագրական,
Մշակութային, Աշխարհագրական, Տնտեսական,
Քաղաքական եւ Հոգեբանական Հետեւանքների Շուրջ
Վլադիմիր Վարդանեան, Հայոց Ցեղասպանութեան 53
Պատասխանատուութիւնը. Օսմանեան Կայսրութեան
Միջազգային Իրաւական Յանձնառութիւնները Իր
Հայ Բնակչութեան Հանդէպ
Zaven Messerlian, The Reaction of the International Community 67
During and After the Armenian Genocide
Հայոց Ցեղասպանութեան Ընթացքին Եւ Անկէ Ետք
صالح زهر الدين, *"ابتزاز بعض الدول الكبرى لتركيا في موضوع الإبادة الأرمنية
(عيّنات ونماذج)"*
(**Սալէհ Զահրէտտին**, Հայոց Ցեղասպանութեան 79
Չարաշահումը Պետութիւններու Կողմէ՝ Թուրքիոյ Դէմ)
Արսէն Աւագեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն-Թուրքիա 101
Յարաբերութիւնները 1991-2014
Թաթուլ Յակոբեան, Հայ-Թուրք Ոչ-Պետական 115
Յարաբերութիւնները 1991-2014
Bülent Bilmez, The Position of the Turkish State 127
Vis-à-vis its Minorities (1923-2014)

Հրանուշ Խառատեան, Հայերի Կարգավիճակը Ժամանակակից Թուրքիայում. Իսլամաց(ու)ած Հայերը 139
Վեր.-Դոկտ. Փօլ Հայտօսթեանի Պատգամը՝ «Մի՛ Վախնաք» 195
كلمة سعادة النائب البرلمان اللبناني الاستاذ **غسان مخيبر**
(Պետական Երեսփոխան **Ղասսան Մուխայպէր**ի Խօսքը) 199
Կենսագրութիւն Գիտաժողովի Մասնակիցներու 203
Biographies of the Participants 209
Մամլոյ Հաղորդագրութիւն 215
Յաւելուած
Համահայկական Հռչակագիր Հայոց Ցեղասպանութեան 100րդ Տարելիցի 221
Pan-Armenian Declaration on the Centennial of the Armenian Genocide 226
بيان عموم الأرمن في الذكرى المئوية للإبادة الأرمنية 230
Content of the Book 233
محتويات الكتاب 234
Յանկ՝ Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակչատան Հրատարակած Գիրքերու 235

Երկու Խօսք

Հայոց դէմ գործուած Ցեղասպանութեան հարիւրամեակի լիբանահայ առաջին ձեռնարկներէն եղաւ «Հարիւրամեակ Հայոց Ցեղասպանութեան. Հետեւանքներ Եւ Յառաջադրանքներ» գիտաժողովը: Հայկազեան Համալսարանի եւ Հարիւրամեակի Լիբանանի Կեդրոնական Մարմնին միացեալ ճիգերով կազմակերպուած այս գիտաժողովը տեղի ունեցաւ 31 Յունուար-1 Փետրուար 2015ին:

Գիտաժողովը առաջին անգամ գիտականօրէն հանրային շրջանառութեան կը դնէր Հայոց Ցեղասպանութեան մերօրեայ ամէնէն հրատապ հարցեր, ինչպէս՝ պահանջատիրութեան իրաւական խնդիրը, Թուրքիոյ մէջ հայոց, իսլամաց(ու)ած հայերու եւ այլ փոքրամասնութիւններու կարգավիճակը, հայ-թուրք յարաբերութիւնները՝ իրաւական, միջպետական եւ ոչ-պետական առումով, Հայ Դատի չարաշահումի խնդիրները: Ուշագրաւ էր նաեւ մասնակից փորձագէտներու եւ մասնագէտներու ծիրը, որ կ'ընդգրկէր Պէյրութը, Հայաստանի եւ Թուրքիոյ Հանրապետութիւնները: Իւրօրինակ էր նաեւ նոյն ծիրին մէջ կայացած արաբերէն երկու գիրքերու շնորհանդէսը:

Ինքնին, իրադարձութեան եւ արձարձուած նիւթերուն յառաջատար բնոյթը էական կը դարձնէին այդ բոլորին մանրամասն ամփոփումը գիրքի մը մէջ, որուն հիմամբ կրնան կերտուիլ յառաջիկայ նման ձեռնարկներու նպատակները: Միւս կողմէն, այս գիրքը Ցեղասպանութեան հարիւրամեակի ձեռնարկներուն պատմագրութեան գրաւոր նիւթ հայթայթելու նպատակ ալ հետապնդելով, կ'ամփոփէ գիտաժողովին ընթացքին եւ անոր ծիրին մէջ տեղի ունեցած բոլոր ձեռնարկներուն նկարագրութիւնը եւ գրաւոր խօսքերը:

Բացառաբար, գիրքը կ'ընդգրկէ նաեւ գիտաժողովէն ետք Հայոց Ցեղասպանութեան խնդրով արձանագրուած զարգացումներէն Հայոց Ցեղասպանութեան Հարիւրերորդ Տարելիցի Համահայկական Հռչակագիրը, հայերէն, անգլերէն եւ արաբերէն:

Ա. Տագէսեան

Հարիւրամեակ Հայոց Ցեղասպանութեան. Հետեւանքներ Եւ Յառաջադրանքներ
ARMENIAN GENOCIDE CENTENNIAL: ADDRESSING THE IMPLICATIONS
ՅԱՅՏԱԳԻՐ/PROGRAM

Շաբաթ, 31 Յունուար 2015/Saturday, January 31, 2015

4:00-5:00	Պաշտօնական Բացում/Official Opening
Վեր.-Դոկտ. Փօլ Հայտօսթեան	Բարիգալուստի խօսք
Rev.-Dr. Paul Haidostian	Welcoming words:
Շահան Գանտահարեան	Բարիգալուստի խօսք՝ յանուն Հայոց Ցեղասպանութեան Հարիւրամեակի Լիբանանի Կեդրոնական Մարմինի՝
Shahan Kandaharian	Welcoming Words of the 100th Anniversary Commemoration Lebanon Committee
Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան	Հիւր դասախօսի ներկայացում
Dr. Antranik Dakessian	Introducing the Key Note Speaker
د. مسعود ضاهر, "المسألة الأرمنية في عصر العولمة: الواقع والآفاق المستقبلية"	
Prof. Dr. Masood Daher	*The Armenian Question in the Age of Globalization: The Current Situation and Its Prospects*
Վեր. Մկրտիչ Գարակէօզեան	Փակում
Rev. Mgrdich Karagoezian	Closure

Ա. Նիստ/Session I

Ցեղասպանութեան Հետեւանքները Եւ Անոնց Վերացման Միջազգային Օրէնքի Ուղին/The Consequences of the Genocide and the Track of International Law in Addressing the Genocide

Նիստերու Ձեկուցավարներ	Տիկ. Սեդա Խտրճեան Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան
Moderators	Mrs. Seta Khedeshian Dr. Antranik Dakessian
5:30-5:45	Արձանագրութիւն մասնակիցներու եւ հիւրերու/ Registration of guests
5:45-6:15	Ա. Ձեկոյց/1st Paper
Դոկտ. Սուրէն Մանուկեան	*Որոշ Դիտարկումներ Հայոց Ցեղասպանութեան Ժողովրդագրական, Մշակութային, Աշխարհագրական, Տնտեսական, Քաղաքական եւ Հոգեբանական Հետեւանքների Շուրջ*

Dr. Suren Manukyan	*Certain Observations Concerning the Demographic, Cultural, Geographic, Economic, Political and Psychological Consequences of the Armenian Genocide*
6:15-6:45	Բ. Ձեկոյց/2nd Paper
Դոկտ. Վլադիմիր Վարդանեան	*Հայոց Ցեղասպանութեան Պատասխանատուութիւնը. Օսմանեան Կայսրութեան Միջազգային Իրաւական Յանձնառութիւնները Իր Հայ Բնակչութեան Հանդէպ*
Dr. Vladimir Vardanyan	*Responsibility for the Armenian Genocide: International Legal Obligations of the Ottoman Empire Concerning its Armenian Population*
6:45-7:30	Քննարկում եւ փակում Ա. օրուան/ Discussion and closure of the first day

Կիրակի, 1 Փետրուար 2015/Sunday, February 1, 2015

10:00-11:00	Եկեղեցական Պաշտամունք. Պատգամաբեր՝ Վեր.-Դոկտ. Փօլ Հայտօսթեան, Հայ Աւետ. Առաջին Եկեղեցիին Մէջ Church service dedicated to the Conference. The Sermon will be delivered by Rev. Dr. Paul Haidostian, at the First Armenian Evangelical Church

Բ. Նիստ/Session II

Միջազգային Ընտանիքին Հակազդեցութիւնը՝ Ցեղասպանութեան Եւ Անոր Շահագործումը՝ Պետութիւններու Կողմէ/ The Reaction of the International Community to the Genocide and its Manipulation by States

11:15-11:30	Արձանագրութիւն մասնակիցներու եւ հիւրերու/ Registration of guests
11:30-12:00	Ա. Ձեկոյց/1st Paper
Դոկտ. Զաւէն Մսըրլեան	*Միջազգային Համայնքին Հակազդը՝ Հայոց Ցեղասպանութեան Ընթացքին եւ Անկէ Ետք*
Dr. Zaven Messerlian	*The Reaction of the International Community During and After the Armenian Genocide*
12:00-12:30	Բ. Ձեկոյց/2nd Paper
د. صالح زهر الدين, "ابتزاز بعض الدول الكبرى لتركيا في موضوع الإبادة الأرمنية (عيّنات ونماذج)"	
Dr. Saleh Zahreddin	*The Blackmailing of Turkey by the Great Powers Regarding the Armenian Genocide*
12:30-1:15	Քննարկում/Discussion
1:15-2:30	Դադար եւ ճաշ/Lunch break

Գ. Նիստ/Session III

Հայ Թրքական Յարաբերութիւններ/Turkish - Armenian Relations

2:30-3:00	Ա. Զեկոյց 1st Paper	
Փրոֆ. Արսէն Աւագեան		*Հայաստանի Հանրապետութիւն-Թուրքիա Յարաբերութիւնները 1991-2014*
Prof. Arsen Avagyan		*The Relations of Turkey and the Republic of Armenia 1991-2014*
3:00-3:30	Բ. Զեկոյց/2nd Paper	
Թաթուլ Յակոբեան		*Հայ-Թուրք Ոչ-Պետական Յարաբերութիւնները*
Tatul Hakobian		*The Relations of Turkish-Armenian Non-State Actors*
3:30-4:15	Քննարկում/Discussion	
4:15-4:30	Դադար/Break	

Դ. Նիստ/Session IV

Թուրքիոյ Հանրապետութիւնն Ու Թուրքը՝ Յաչս Երկրին Փոքրամասնութիւններուն/The Turkish Republic and the Turks vis-à-vis the Minorities in Turkey

4:30-5:00	Ա. Զեկոյց 1st Paper	
Դոկտ. Պիւլենթ Պիլմէզ		«Թուրքիոյ Հանրապետութեան Կեցուածքը՝ Իր Փոքրամասնութիւններուն Հանդէպ (1923-2014)»
Dr. Bülent Bilmez		"The Position of the Turkish State vis-à-vis its Minorities (1923-2014)"
5:00-5:30	Բ. Զեկոյց 2nd Paper	
Դոկտ. Հրանուշ Խառատեան		«Հայերի Կարգավիճակը Ժամանակակից Թուրքիայում. Իսլամաց(ու)ած Հայերը»
Dr. Hranush Kharatian		"The Status of the Armenians in Contemporary Turkey: The Case of the Converted Armenians"
5:30-6:15	Քննարկում/Discussion	
6:15-6:30	Եզրափակում գիտաժողովի/Closure of the conference	

Վեր.-Դոկտ. Փօլ Հայտօսթեանի Բարիգալուստի Խօսքը

Այսօր Երեւանէն Պէյրութ կը հասնի ջահը՝ գիտակից եւ ուսեալ կեցուածքով պաշտպան կանգնելու հայրենի սրբազան ժառանգութեան, աննահանջ պայքարով ծառայելու յանուն առաւել հզօր հայրենիքի ազատ եւ ժողովրդավար Հայաստանի Հանրապետութեան եւ անկախ Արցախի յառաջընթացին զօրացման, աշխարհասփիւռ հայու համախմբման, յամայն հայութեան դարաւոր նպատակներուն իրականացման:

Reverand Megerditch Karagozian, President of the Union of the Armenian Evangelical Churches of the Near East and President of the Armenian Evangelical World Council, Reverend Salim Sahyouni, ambassador Kotcharian, Reverend Traboulsi representing his excellency General Michel Aoun, Minister Arthur Nazarian, former ministers, Mr. Mayor, Heads of the Armenian Political Parties, representatives of institutions and organizations and our dear friends,

At the opening of the Conference I welcome today especially those who have joined us from Armenia just an hour ago. I welcome those who have joined us from Lebanon and elsewhere and hope that one of the earlier activities of the Centenary of the Genocide this year are deliberations these two days will set the right tone on these issues. I especially salute the Lebanese Central Committee of the Centenary and thank them for their cooperation and I would like to thank the president of the Union Reverend Karagozian for his patronage. I realize today that as co-organizers of this Conference we at Haigazian University are not neutral this is difficult for a university to say but at Haigazian we are not necessarily or not really neutral but who is?

We exist as an institution in this specific place because our grandparents went through what we went through elsewhere. We are therefore as an institution under an impact. Even the name of our University honors a prominent victim of the Genocide, Armenag Haigazian. Still, we must challenge ourselves and others to simultaneously combine a deep understanding of justice with acceptable level of critical thinking as difficult as that may seem. We are to be somewhat rational owners and heirs of a cause and such conferences will hopefully do that, as all growth and development is in conversation. Thus, on behalf of Haigazian University that testifies all that I said above I salute you and wish you much success in this Conference. Thank you.

ՇԱՀԱՆ ԳԱՆՏԱՀԱՐԵԱՆԻ ԲԱՐԻԳԱԼՈՒՍՏԻ ԽՕՍՔԸ

Յարգելի ներկաներ,

Պատահական չէ որ Լիբանանի մէջ Հայոց Ցեղասպանութեան 100ամեակի գլխաւոր ձեռնարկներու շարքին առաջինը տեղի կ'ունենայ Հայկազեան Համալսարանին մէջ, նկատի ունենալով համասփիւռքեան մակարդակի վրայ ակադեմական այս միջավայրին վայելած եզակի հանգամանքը:

Համահայկական առումով վերջին օրերուն Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ ազդանշանը տրուեցաւ 100ամեակի ձեռնարկներու մեկնարկին այս առիթով ընդունուած Հռչակագիրը իբրեւ ուղենշային փաստաթուղթ իր առանցքային կէտերով անպայման հունաւորող բաղադրիչները կը յուշէ մեր յետագայի աշխատանքներուն թէ՛ իրաւա-քաղաքական եւ թէ՛ բարոյա-գաղափարական առումներով:

2015ի առաջին ամիսը նման գիտաժողովի ձեռնարկումով Հայկազեան Համալսարանն ու Հայոց Ցեղասպանութեան 100ամեակի Լիբանանի Կեդրոնական Մարմինը համատեղ իրենց հերթին կը նախանշեն այն ուղղութիւնները որոնք պիտի յատկանշեն ամբողջ տարուան ընթացքին տեղի ունենալիք աշխատանքներուն թէ՛ բովանդակութիւնը եւ թէ՛ ընդհանուր նպատակը: Այստեղ է փաստօրէն որ գիտական միտքին առաջնահերթութիւն կը տրուի, որպէսզի անոր կողմէ կատարուած շեշտադրումները նկատի առնուին մշակութային, քաղաքական, հրատարակչական եւ նմանատիպ բնոյթի յետագայ աշխատանքներուն կողմէ: Հայ մտաւոր ներուժի ներկայացուցիչներու համախմբման այս փորձը, համոզուած ենք անպայման իր հիմնական նպաստը պիտի բերէ Ցեղասպանութեան առնչուած տարբեր բնոյթի խնդիրներու արծարծման եւ հետապնդման ճիշդ հունաւորման աշխատանքին:

Շնորհակալութիւն:

المسألة الأرمنية في عصر العولمة:
الواقع والآفاق المستقبلية

مسعود ضاهر

يصادف هذا العام ٢٠١٥، الذكرى المئوية للمجزرة الأرمنية التي أودت بحياة مليون ونصف المليون أرمني في إبادة جماعية عام ١٩١٥. وليس هناك وصف لهذه المجزرة البشعة سوى أنها حرب إبادة جماعية. وهذه حقيقة تاريخية مثبتة بالأرقام والوثائق تدين سياسة عبد الحميد الثاني، ومن بعده سياسة جماعة الإتحاد والترقي ضد الشعب الأرمني وضد شعوب أخرى خضعت لسياسة الطورانية والتتريك. وهي تمثل واحدة من الجرائم الأكثر بشاعة في مطلع القرن العشرين. وبما أن تلك الجريمة بقيت بدون عقاب فقد تكررت باشكال أخرى، وبخاصة في فلسطين، والفيتنام، والعراق، ونيجيريا، وغيرها.

قبل إرتكاب تلك المجازر مرت العلاقات بين الأرمن والسلطنة العثمانية بفترات طويلة من الإستقرار السكاني، والرعاية الإجتماعية، وإحترام الشعائر الدينية لدى جميع رعايا السلطنة. وقد تبوأ عدد من الشخصيات الأرمنية مراكز عليا في السلطنة، وبخاصة في الأمور الإدارية والمالية. يكفي التذكير بأن تطبيق نظام المتصرفية في جبل لبنان بدأ عام ١٨٦١ بحاكم أرمني هو داود باشا ممثلا للسلطنة العثمانية، وإنتهى بحاكم أرمني عام ١٩١٤ هو أوهانس باشا.

بدأت المسألة الأرمنية في عهد السلطان الدموي عبد الحميد الثاني الذي تميز بالإرهاب، وبإرتكاب مجازر متلاحقة، وبالتهجير الجماعي. وإعتمد سياسة التهجير الجماعي للأرمن من جهة، وخداع الجماهير العربية والإسلامية بأنه منع الحركة الصهيونية من إقامة مستوطنات على أرض فلسطين من جهة أخرى. لكن الوثائق التاريخية، العثمانية منها والعبرية، أثبتت مساندته للحركة الصهيونية على إقامة العديد من المستوطنات[1].

تعرض الأرمن لمجازر متدرجة حلت بهم تباعا في أعوام ١٨٩٠-١٨٩٦. فإتخذت طابع التهجير الجماعي كما حدث في ديار بكر وغيرها من المناطق العثمانية. وكانت الحصيلة النهائية مقتل عدد كبير من أرمن تركيا، وتهجير قسم آخر إلى القوقاز. فهزت تلك المذابح الرأي العام الدولي، وسارعت دول أوروبية كبرى معنية بالأزمة إلى إطلاق الوعود لحماية الأرمن دون أن تسارع إلى نجدتهم في محنتهم.

---

[1] هذا ما أكدته دراسة علمية رصينة للدكتورة فدوى نصيرات، صدرت عن مركز دراسات الوحدة العربية عام ٢٠١٤ بعنوان: "*الدور السلطان عبد الحميد الثاني في تسهيل السيطرة الصهيونية على فلسطين*".

حين تولت جماعة الإتحاد والترقي حكم السلطنة بعد الإطاحة بالسلطان عبد الحميد الثاني كان في قيادتها عدد غير قليل من يهود الدونما، أي اليهود الذين إعتنقوا ظاهريا الإسلام. وتبنت الجماعة شعار "الطورانية والتتريك" ضد العرب والأرمن وقوميات اخرى، وتلقت دعما مباشرا من المجلس الصهيوني العالمي.

ما إن دخلت السلطنة العثمانية الحرب العالمية الأولى حتى سارعت إلى إتهام الأرمن بإثارة الفتن ضدها، وإعلان العصيان عليها بالتحالف مع دول خارجية. وفي أذار ١٩١٥، وضعت السلطنة المائة وخمسين ألف أرمني الذين كانوا يقيمون في إسطنبول تحت رقابة مشددة.

ثم شكلت عمليات الطرد المنظمة مقدمة للمذبحة التي إرتكبتها السلطات العثمانية ضد الأرمن. وبعد أربعة ايام فقط على بداية العصيان الأرمني في منطقة فان، وعشية إنزال الحلفاء في الدردنيل، أعلنت السلطات العثمانية في ليل ٢٤-٢٥ نيسان ١٩١٥ خطة متكاملة جرى تنفيذها بالإستناد إلى لوائح إسمية أعدت سلفا لتقطيع أوصال الجماعة الأرمنية ومنع التواصل بين أفرادها. وصدر قرار بإبعاد جميع الأرمن من السلطنة نحو سوريا. وتمت مصادرة بيوتهم بشكل إعتباطي بحجة البحث عن السلاح. وأعلن عن شنق عدد من كبار قادة الأرمن. فإعتبر تنفيذ قرار الإبعاد في ظروف جغرافية قاسية، وإعدامات بالجملة، ومجاعة، وأوبئة، بمثابة حرب إبادة حقيقية لإنهاء وجود الشعب الأرمني في السلطنة. فأعطيت أوامر مشددة بالقتل الجماعي مع التنفيذ بطرق متنوعة. وكان الإبعاد مجرد غطاء شكلي لقرار الإبادة الجماعية. ومات كثير من المبعدين عن ديارهم على الطرقات، قتلا أو جوعا وعطشا. وتيقن الأحياء منهم أن الصحراء ستكون قبرا جماعيا لهم.

أشارت إحصائيات السلطنة العثمانية إلى وجود ١.٢٩٥.٠٠٠ ألف أرمني على أراضيها عام ١٩١٤. لكن إحصائيات البطريركية الأرمنية أكدت على وجود ٢.١٠٠.٠٠٠ أرمني في السلطنة. وتراوحت أرقام ضحايا المجزرة الأرمنية ما بين ٨٠٠.٠٠٠ وفق الإحصاء العثماني و١.٥٠٠.٠٠٠ وفق الإحصاء الأرمني. وهي تشير إلى أن عدد ضحايا المجزرة يقارب ثلثي السكان الأرمن تقريبا وفق كلا الإحصائين. فقضى ٦٠٠.٠٠٠ أرمني على طريق الإبعاد، ولاقى عدد مماثل حتفهم في أماكن أخرى فبلغ العدد الإجمالي للضحايا قرابة المليون ومائتي ألف أرمني، بالإضافة إلى آلاف المفقودين. وغادر قرابة ٢٠٠.٠٠٠ أرمني إلى دول القوقاز. وخطف عد كبير من أطفال الأرمن، ومنهم من وضع في الملاجيء. ونجا قرابة ١٥٠.٠٠٠ من الذين إحتضنتهم عائلات تركية وكردية وعربية، ومنهم من بقي حيا بعد أن سجن في معسكرات للإعتقال ثم اطلق سراحهم. دلالة ذلك أن حرب الإبادة كانت من تخطيط وتنفيذ زمرة عسكرية عثمانية بعد أن مهدت لها بالتحريض ضد الأرمن، وإتهامهم بالخيانة العظمى، وتحالفهم مع الخارج لإنهاء السلطنة. وهذا ما

إتهمت به العرب أيضا بعد إعلان ثورة الشريف حسين على السلطنة، وبدأت حملات الإعدام في سوريا ولبنان، بالإضفة إلى التجنيد الإجباري، وسفر برلك، والمجاعة، وغيرها من العقوبات الجماعية.

بعد إعلان كمال أتاتورك الحرب ضد الحلفاء تحولت الجمهورية التركية إلى دولة إقليمية قوية باتت الدول الأوروبية الكبرى المتصارعة ضمن محورين كبيرين بحاجة إليها إبان مرحلة ما بين الحربين العالميتين. فمارست تلك الدول سياسة الخداع مع الأرمن. فكانت تدين الإبادة الجماعية التي إرتكبت بحقهم لكنها لم تتخذ مواقف جدية لمعاقبة مرتكبيها ، أو إنصاف ذوي الضحايا والتعويض عليهم.

نصت إتفاقية سيفر للسلام الصادرة في ١٠ آب ١٩٢٠ بين الحلفاء والسلطنة العثمانية، على الإلتزام بمحاكمة المسؤولين الأتراك عن إرتكاب جرائم حرب ضد جماعات عثمانية محلية من أصول مختلفة كالأرمن وقوميات أخرى، وأعتبرت جرائم إبادة جماعية أو جرائم ضد الإنسانية. وتمت الإشارة صراحة إلى مبدأ التعويض للضحايا في المادة ١٤٤ من معاهدة سيفر. لكن الدول الأوروبية بدأت تتخلى تباعا عن دعم الأرمن لإقامة دولتهم القومية الجامعة ضمن حدود أرمينيا الكبرى. فخسروا أرمينيا الغربية التي ألحقت بالجمهورية التركية الحديثة النشأة. ومع دخول وحدات من الجيش الأحمر إلى أراضي الجمهورية الأرمنية أعلنت الجمهورية الأرمينية، وكانت أصغر الجمهوريات السوفياتية.

وسرعان ما برز تعاون كبير بين الإتحاد السوفياتي والجمهورية التركية التي باتت دولة إقليمية هامة. وتراجعت فرص المطالبة بإستعادة وحدة أرمينيا التاريخية. وتحولت القضية الأرمنية إلى قضية إدانة لجريمة إبادة جماعية ذهبت ضحيتها أعداد كبيرة من الأرمن. فتحول قسم كبير منهم إلى لاجئين ومهجرين قسريا عن ديارهم، وكثرت الوعود اللفظية للتعويض عليهم، ومساعدتهم على إسترجاع أراضيهم، ورموزهم ومقدساتهم التاريخية.

إعتبرت مبادرة كمال أتاتورك في إلغاء السلطنة العثمانية وإعلان قيام الجمهورية التركية خطوة ذكية في ظروف تاريخية معقدة جدا جعلت الدول الأوروبية المتصارعة على النفوذ داخل أوروبا وفي منطقة الشرق الأوسط تتسابق لتقديم التنازلات لها.

فوقعت معها دول الحلفاء معاهدة لوزان في ٢٤ تموز ١٩٢٣، تخلى بموجبها الحلفاء عن إجراء محاكمة دولية عادلة لمعاقبة مجرمي حرب الإبادة الجماعية من الأتراك العثمانيين ضد الأرمن. كما تخلوا عن الإلتزام بمنح التعويض للناجين من الإبادة بعد قيام دولة أرمينيا السوفياتية على مساحة ضيقة من أراضي أرمينيا التاريخية. ومع أن الجمهورية الجديدة ضمت نسبة قليلة من مجموع الأرمن إلا أنها أصبحت رمزا لحق

الشعب الأرمني في تقرير مصيره بحرية على أرضه التاريخية، ووطنا لجميع الأرمن في العالم.

بعد الحرب العالمية الثانية، إستخدم مصطلح "الإبادة الجماعية" رسميا في محكمة نورمبرغ في ١٨ تشرين الأول ١٩٤٥. وأدرج في المادة الثالثة من المحاكمة وفق النص التالي: "**أن يكون المدعى عليهم قد إرتكبوا جرائم قتل أو أساءوا معاملة السكان المدنيين وعلى وجه الخصوص: إبادة متعمدة وموجهة، أي نفي مجموعات عرقية وقومية بحق السكان المدنيين في أراض محتلة محددة بهدف إهلاك عرق أو طبقة معينة من الشعب، أو مجموعات عرقية وقومية ودينية**".

وأكدت الجمعية العامة للأمم المتحدة في قراراها رقم ٩٦ الصادر في ١١ كانون الأول ١٩٤٦على أن "**جريمة الإبادة الجماعية هي جريمة في القانون الدولي يدينها العالم المتحضر ويعاقب على إرتكابها المجرمون الأساسيون والشركاء، سواء كانوا أفرادا أو موظفين رسميين أو رجال دولة، وسواء كانت الجريمة مرتكبة على أسس دينية أو عرقية أو سياسية أو غيرها**".

وغالبا ما كانت تلك الأعمال تبقى دون عقاب لأنها بحاجة إلى قوانين ذات مفعول رجعي. لكن إتفاقية الإبادة الجماعية طبقت بمفعول رجعي على الهولوكست فقط بذريعة أنها إبادة لعدد كبير من اليهود في ألمانيا النازية. لذا اصر المناضلون الأرمن على أن تطبق إتفاقية مماثلة بمفعول رجعي أيضا على إبادة الأرمن.

فهدف المحاكمة الدولية وفق إتفاقية جريمة الإبادة الجماعية هو إتخاذ تدابير صارمة لمنع قيام أعمال تعتبر جريمة إبادة جماعية، ومعاقبة مرتكبيها بشدة، لردع كل من تسول له نفسه القيام بجريمة إبادة جماعية وتحذيره بأنه لن ينجو من العقاب الدولي العادل. ونصت مباديء الأمم المتحدة والقانون الإنساني الدولي على ما يلي: "**يمكن المطالبة بجبر الضرر بشكل إفرادي وجماعي عند اللزوم مباشرة من قبل ضحايا الإنتهاكات لحقوق الإنسان، والقانون الدولي الإنساني، والعائلة المباشرة، والتابعين، أو أشخاص آخرين، أو مجموعة من الأشخاص لهم علاقة وطيدة مباشرة مع الضحايا**". وتضمنت المادة التاسعة من القانون الإنساني الدولي النص التالي: "**يجب ألا تطبق قوانين تقادم الزمن في ما يتعلق بالقرارات التي لا يوجد فيها حلول فعالة لإنتهاكات حقوق الإنسان أو القانون الإنساني الدولي**". وبالتالي، ليس من الإنصاف، أو العدالة الحقوقية أو الإنسانية، أن تستمر الجمهورية التركية الديموقراطية اليوم بإستثمار الأراضي الأرمنية التي أفرغت من سكانها الأرمن قسرا بسبب الإبادة الجماعية. وليس من أخلاق الأفراد والجماعات التي تنتسب إلى نظام القيم وشرعة حقوق الإنسان، ومباديء القانون الدولي الإنساني أن تستمر تركيا في الإستفادة من تلك الأملاك والمقدسات التي كانت للأرمن وتحرم الشعب الأرمني من حقوقه

التاريخية والإجتماعية، وأن يدمر تراثه الثقافي على أرضه. فإستمرار وضع اليد على تلك الممتلكات يشكل خرقا فاضحا لنظام القيم الإنسانية، وللتراث الحضاري الأرمني الذي لا بد من إعادته إلى أصحابه الشرعيين لأنه جزء من التراث الإنساني. وفي حال عدم إعادة الممتلكات الأرمنية لأصحابها، والمؤسسات الدينية والإنسانية للمنظمات الأرمنية بصفتها الوريث الشرعي لها، فإن من واجب المنظمات الأرمنية إقامة شكاوى أمام محكمة العدل الدولية بإسم الناجين من الإبادة، أو بإسم ورثتهم، أو بإسم الكنيسة الأرمنية، لإسترجاع الممتلكات الأرمنية التي صودرت من غير وجه حق بعد حرب الإبادة الجماعية التي قامت بها السلطات العثمانية وإستفادت منها سلطات الجمهورية التركية دون التعويض على أصحابها الشرعيين أو ورثتهم.

إعترفت حكومة ألمانيا بالتزاماتها الدولية لتعويض الممتلكات المسروقة من ضحايا الهولوكست، ودفعت تعويضات للناجين من لضحايا. وكان لموقفها هذا أثر واضح على إستقرار المجتمع الألماني ومنع تجدد الأفكار النازية فيه. وحري بالدولة التركية أن تقوم بعمل مماثل لحل المسألة الأرمنية وفق نظام القيم الإنسانية والعقلانية من طريق إعادة الرموز الجغرافية والثقافية التي تعبر عن هوية الشعب الأرمني التاريخية والتعويض على ضحايا الإبادة التي إرتكبت بحق الشعب الأرمني عبر المؤسسات الأرمنية المعنية.

المسألة الأرمنية في زمن العولمة

دخل الشرق الأوسط في دائرة العولمة من خلال دول أوروبية إستخدمت النزعة العسكرية من جهة، وحملت معها الأفكار التحررية للثورة الفرنسية من جهة أخرى. ثم أضافت الولايات المتحدة إلى تلك الأفكار التحررية مباديء الرئيس الأميركي ويلسون حول حق الشعوب في تقرير مصيرها، بالإضافة إلى دخول الأفكار الإشتراكية المطالبة بالعدالة الإجتماعية.

هكذا بدأت عولمة الشرق الأوسط في مرحلة السيطرة الأوروبية وما قابلها من حركات التحرر الوطني المطالبة بالإستقلال، والسيادة الوطنية، وقيام دول عصرية وفق إتفاقيات سايكس - بيكو الشهيرة. وبالإضافة إلى الإبادة الأرمنية، شهدت تلك الفترة موت ثلث سكان جبل لبنان جوعا، وبداية إطلاق المشروع الصهيوني إستنادا إلى وعد بلفور، وتقسيم الشرق الأوسط بين الإنكليز والفرنسيين، وصعود التيارات النازية والفاشية والديكتاتورية في عدد من الدول الأوروبية، وإنفجار الحرب العالمية الثانية التي أدت إلى مقتل عشرات الملايين من الناس، وإستخدام الأميركيين للقنابل النووية لأول مرة في التاريخ بهدف إبادة جماعية ضد اليابانيين.

شهدت هذه المنطقة إبان مرحلة ما بين الحربين العالميتين نزاعات أوروبية متعددة لعبت فيها بريطانيا، وفرنسا، وألمانيا، وإيطاليا، وروسيا دورا بارزا. وشكل مؤتمر يالطا بداية تحول دولي نحو الحرب الباردة بين السوفيات والأميركيين. وبنيت السياسة الأميركية في منطقة الشرق الأوسط على ركيزتين أساسيتن: السيطرة على منابع النفط والغاز، وحماية إسرائيل ومشروعها الإستيطاني لإقامة إسرائيل الكبرى بين الفرات والنيل. وإستخدمت ركائز فرعية عدة لديمومة سيطرتها أبرزها: القواعد العسكرية في الشرق الأوسط، والأساطيل الأميركية المتنقلة في البحار المحيطة به، ودعم إسرائيل الثابت لتكون قاعدة عسكرية ضخمة تحمي المصالح الأميركية، ودعم كل من تركيا وإيران لمحاربة الشيوعية والقومية العربية، ثم إدخالهما في تنافس حاد على زعامة النظام الإقليمي في الشرق الأوسط. وفي ظل عولمة أميركية وحيدة الجانب منذ نهاية الحرب الباردة أعلنت الولايات المتحدة عن رغبتها في تنفيذ مشروع الشرق الأوسط الجديد كحاضن للمشروع الصهيوني. وإستخدمت إلى جانبه مقولات نظرية سلبية للغاية تتناقض جذريا مع أفكار الثورة الفرنسية ومبادي الرئيس ويلسون عن حق الشعوب في تقرير مصيرها بحرية. وابرز تلك المقولات: نهاية التاريخ أي تأبيد الهيمنة الأميركية على العالم، وصدام الحضارات بعد تحويله إلى صراع ضد الدين الإسلامي، ونشر الفوضى الخلاقة التي أدت إلى تهجير جماعات مسيحية وإيزيدية من العراق وسوريا، وإعلان الحرب على الإرهاب الدولي مع الإستمرار في دعمه وعولمته، وتعزيز دور إسرائيل كنموذج لإرهاب الدولة العنصرية. فعصر العولمة الأميركية الوحيدة الجانب هو عصر الحروب المتلاحقة بإمتياز. وقد نالت منطقة الشرق الأوسط الحصة الأكبر منها. وأبرز أدواته العنف العسكري، والشركات الإحتكارية، والصراع على النفط والغاز، وتنكر الغرب، بجناحيه الأوروبي والأميركي، للديموقراطية، وحقوق الإنسان، ومباديء الثورة الفرنسية وحق الشعوب في تقرير مصيرها، وعدم إيجاد حل عادل ودائم لحرب الإبادة التي تعرض لها الشعب الأرمني.

وساعدت إسرائيل على طرد أعداد كبيرة من الطوائف المسيحية والإسلامية عن أرض فلسطين، وإقامة مستوطنات لا حصر لها لإحلال جماعات يهودية وافدة من مختلف دول العالم. وليس من شك في أن العولمة المبنية على الإفراط في إستخدام القوة، وحرمان الشعوب من أبسط حقوقها هي عولمة همجية لا تبشر بحل عادل ودائم للمسألة الأرمنية.

يبدو أن العولمة الأميركية دخلت مؤخرا في منعطف بالغ الخطورة لم تعد فيه الولايات المتحدة قادرة على لجم النزعة العسكرية في داخلها كأسلوب فاعل للسيطرة على العالم عسكريا، عبر إحتكار سوق السلاح الدولي بنسبة تتجاوز ٨٥%، وربط الإقتصاد العالمي بالدولار المأزوم في بلد مصاب بالتضخم الكبير وبالبطالة المتزايدة. بالمقابل، هناك

دلائل كثيرة تبشر بقرب ولادة نظام دولي متعدد الأقطاب، وعولمة أكثر إنسانية بقيادة آسيوية، وتحديدا الصين والهند. وتزامن صعود الصين ومعها دول البريكس مع إنتشار نظريتين متناقضتين حول مستقبل العولمة:

الأولى تؤكد على إستحالة إنفجار حرب عالمية ثالثة لأنها تدمر البشرية بأسرها. وبالتالي، فإعتماد حروب فرعية أو حروب بالواسطة لن يحل مأزق الهيمنة الأميركية على العالم.

والثانية تؤكد على ان القوة الناعمة قادرة على مواجهة النزعات العسكرية وإلحاق هزيمة بعولمة القطب الأميركي. فعولمة القوة الناعمة ترفض النزعة العسكرية لحل المشكلات الدولية، وتتبنى شعارات الديموقراطية السليمة على المستوى السياسي، والليبرالية المراقبة على المستوى الإقتصادي، وتعمل على بناء دولة علمانية يتساوى فيها جميع الناس في الحقوق والواجبات. وتطالب بإيجاد حلول سلمية وعقلانية للمشكلات المزمنة، وبخاصة المسألة الأرمنية والمسألة الفلسطينية، والتعاون الدولي لمحاربة الفقر، والجوع، والبطالة، والإختلال الإقتصادي على المستوى الكوني بعد أن بات ١% من السكان يسيطرون على ٥٠% من إقتصاد العالم.

فأين أصبحت المسألة الأرمنية في زمن التبدلات الإقليمية والدولية ؟

طوال المائة عام المنصرمة، بقيت المسألة الأرمنية حية من خلال نشاطات ثقافية وإجتماعية وفنية متعددة قامت بها القوى الحية في صفوف الشعب الأرمني. فعقدت مؤتمرات دولية ذات أبعاد حقوقية وإنسانية هدفها الحفاظ على هوية الشعب الأرمني التاريخية. وما زالت مؤسسات الشعب الأرمني تتمسك بمواقف ثابتة ومبدأية لنيل حقوقها المشروعة كاملة.

لا يتسع المجال هنا لذكر ما قامت به المنظمات الأرمنية من نشاطات مدعمة بالوثائق، وبالقرارات الدولية المنددة بالإبادة الأرمنية. فقد نشرت مئات الكتب والدراسات، بلغات عدة. لكن الإدانة وحدها ضد من إرتكب تلك المجازر لم تعد تكفي بل المطلوب إيجاد حلول عقلانية لهذه المسألة التي تجاوزت المائة عام. خاصة وأن الدول الكبرى في النظام العالمي تبدو اليوم غير راغبة في إتخاذ موقف حازم لإلزام تركيا على الإعتراف بالإبادة الأرمنية وإرجاع دور العبادة والكنائس والمؤسسات الأرمنية إلى أصحابها الشرعيين، والتعويض عن الخسائر البشرية والإقتصادية الهائلة التي لحقت بالأرمن.

فتوزع الأرمن بين مقيمين ضمن حدود دولة مستقلة ذات مساحة جغرافية ضيقة على جزء من أراضي أرمينيا التاريخية، مقابل أعداد كبيرة منتشرة في الشتات الأميركي، والروسي، والأوروبي والعربي. بالإضافة إلى جالية أرمنية مهمة ما زالت تقيم داخل تركيا.

في نيسان ١٩٨٤، إجتمعت شخصيات عالمية مرموقة، ومنهم ثلاثة من حملة جائزة نوبل، في جامعة السوربون بباريس، وأعلنت عن قيام "محكمة الشعوب". وبعد تحقيقات مكثفة أصدرت حكما أكدت فيه على أن ما حصل في السلطنة العثمانية عام ١٩١٥ بحق الأرمن جريمة ضد الإنسانية، ولا تخضع لتقادم الزمن التي تسمح بتبرئة المجرم. وفي آب ١٩٨٥، أقرت اللجنة الفرعية لحقوق الإنسان التابعة للأمم المتحدة أن الإبادة الأرمنية تشكل حقيقة تاريخية دامغة، وذلك بغالبية ١٤ صوتا ضد صوت واحد وإمتناع أربعة عن التصويت. وفي حزيران ١٩٨٧ أعلن البرلمان الأوروبي أن المجازر التي إرتكبها أتراك عثمانيون بحق الأرمن خلال الحرب العالمية الأولى تشكل جريمة إبادة تماشيا مع إتفاقية الأمم المتحدة حول مفهوم حرب الإبادة. وطالب الإتحاد الأوروبي الحكومة التركية بأن تعترف بتلك الإبادة لكي ينظر الاتحاد بإيجابية إلى طلبها بالإنضمام إلى المجموعة الإقتصادية الأوروبية التي تعتبر أن عدم إعترافها بالإبادة يشكل عقبة كبيرة أمام إنضمامها للمجموعة.

بعد إنهيار الإتحاد السوفياتي عام ١٩٩١ سنحت الفرصة لأرمينيا السوفياتية لكي تتحرر من النفوذ الروسي، وتعلن عن قيام جمهورية أرمينيا المستقلة. لكن أجزاء منها ما زالت تحت سيطرة جورجيا، ولا زال إقليم ناغورني كاراباغ موضع نزاع عسكري مع أذربيجان. وما زالت أرمينيا الغربية بأكملها، والتي تضم أهم الرموز الأرمنية وبخاصة جبل أرارات، تحت السيطرة التركية. وفي ظل عولمة القطب الأميركي الأوحد والمتحالف بقوة مع تركيا ليس ما يشير إلى وجود موقف موحد للدول الكبرى يلزم تركيا الإعتراف بالإبادة الجماعية للأرمن، أو بإعادة أراضي أرمينيا التاريخية إلى الجمهورية الأرمنية التي تعاني من أوضاع جغرافية وإقتصادية ومالية صعبة للغاية، وسط تحالفات إقليمية شديدة التوتر بين تركيا وإيران.

شكل الإعلان عن جمهورية أرمينيا المستقلة بداية مرحلة جديدة من مراحل نضال الشعب الأرمني لإسترجاع حقوقه المشروعة بالطرق السلمية. ومنذ بداية العام ١٩٩٢ إنضمت جمهورية أرمينيا إلى "مشروع منطقة البحر الأسود للتعاون الإقتصادي"، الذي دعت إليه تركيا. فإعتبر إنضمامها بمثابة إظهار للنوايا الحسنة لتبادل العلاقات بين تركيا والجمهورية الأرمنية وفق سياسة براغماتية تستخدمها الدول التي تبحث عن حلول سلمية لمشكلاتها المزمنة مع دول الجوار. فليس بإمكان الجمهورية الأرمنية تجاهل البعد الجيوسياسي لوجودها ضمن دول عدة، وبأن تركيا هي منفذها الإقتصادي الأساسي نحو الغرب. وقد عززت علاقاتها الثنائية مع إيران، وتحاول إيجاد حلول سلمية لمشكلاتها المزمنة مع جورجيا، وأذربيجان.

وفي ٣ نيسان ١٩٩٧، دعا البرلمان اللبناني شعب لبنان للوقوف إلى جانب القضية الأرمنية العادلة، وإعلان ذكرى ٢٤ نيسان يوما لتضامن اللبنانيين مع الشعب الأرمني. وفي ١١ أيار من العام ٢٠٠٠ صوت البرلمان اللبناني على توصية إعترف فيها بالإبادة الجماعية التي إرتكبتها السلطات العثمانية بحق الشعب الأرمني. تضمنت التوصية ما يلي: **"إن مجلس النواب اللبناني، بمناسبة الذكرى الخامسة والثمانين للمجازر التي إرتكبتها السلطات العثمانية عام ١٩١٥ وذهب ضحيتها مليون ونصف مليون أرمني، يعترف ويدين الإبادة الجماعية بحق الشعب الأرمني، ويعرب عن تأييده المطلق لمطالب مواطنيه الأرمن، ويعتبر أن الإعتراف الدولي بهذه الإبادة شرط اساسي لمنع جرائم مماثلة قد تحصل مستقبلا".**

نخلص إلى القول، إن عدم الإعتراف بالإبادة الجماعية للأرمن ومعاقبة المسؤولين عنها شجع مجرمين آخرين في اليابان، وفلسطين، وفي العراق، وسوريا، وأفغانستان، والفيتنام، ونيجيريا وغيرها على إرتكاب جرائم إبادة جماعية مرعبة يهتز لها الضمير الإنساني. ونخص بالذكر اليابان التي تعرض شعبها لقنبلتين نوويتين ألقتهما الطائرات الحربية الأميركية في نهاية الحرب العالمية على هيروشيما وناغازاكي، وأودتا بحياة مئات الآلاف من الأبرياء اليابانيين. وما أثار دهشة العالم أن الطيارين الأميركيين اللذين ألقيا القنبلتين النوويتين على اليابان رفضا الإعتذار عن عملهما الإجرامي في الإبادة الجماعية وهما على فراش الموت.

ومع تفجر الإنتفاضات العربية لعام ٢٠١١ سارعت الولايات المتحدة وحلفاؤها من أوروبيين، وأتراك، وإسرائيليين، وعرب، إلى مساندة الإرهاب الدولي بالمال والسلاح. وفتحوا الأبواب لدخول عشرات الآلاف من الإرهابيين والتكفيريين إلى منطقة الشرق الأوسط، وبخاصة إلى العراق وسوريا. وبرز تحالف واضح بين إسرائيل وتركيا والقوى الإرهابية التكفيرية. فبات الشرق الأوسط اسير إرهاب دول ومنظمات تكفيرية. ويشكل مشروع الشرق الأوسط الجديد مدخلا لتفكيك هذه المنطقة وإنهاء المسألة الأرمنية والمسألة الفلسطينية معا.

الآفاق المستقبلية لحل الأزمة الأرمنية

بعد قرن كامل من نضال الأرمن المستمر داخل جمهورية أرمينيا المستقلة ولدى أرمن الشتات، تأكدت الجماهير الأرمنية ونخبها السياسية والثقافية والإقتصادية أن ميزان القوى الراهن على المستوى الدولي لا يسمح بإعادة كامل أراضي أرمينيا التاريخية. كما أن الجمهورية الأرمنية الحالية لا تحقق بمفردها تطلعات الأرمن وأحلامهم، في وقت تؤكد

الدول الفاعلة في النظام العالمي الجديد أنها ليست على إستعداد لإستعداء تركيا دفاعا عن عدالة القضية الأرمنية.

ولا تزال إستراتيجية المنظمات الأرمنية لحل المسألة الأرمنية بالطرق السلمية صائبة وذات أبعاد مستقبلية واعدة. فإعتراف دول كبرى ومنظمات دولية كثيرة بالإبادة الأرمنية يتضمن إعترافا صريحا بمسؤولية الجمهورية التركية في إيجاد حل عادل ودائم للقضية الأرمنية بصفتها قضية عادلة ومحقة. فالجمهورية التركية هي الوريث الشرعي للسلطنة العثمانية، وهي معنية بإيجاد حل عادل لهذه القضية بالتفاهم مع أصحابها الشرعيين. وذلك يتطلب من تركيا القيام ببادرة حسن نية تعيد للأرمن الرموز التاريخية لإرث شعب حضاري عريق لا يمكن أن ينسى تاريخه أو يكف عن المطالبة بحقوقه المشروعة.

ما ينطبق على المسألة الأرمنية ينطبق أيضا على المسألة الفلسطينية. فلم تنجح إسرائيل، رغم جبروتها العسكري وجيشها الذي لا يقهر، في طمس عدالة هذه القضية عن طريق المزيد من التهجير والإستيطان. فعدد الفلسطينيين على أرض فلسطين وفي الشتات بات يقارب الثمانية مليون نسمة. وعلى إسرائيل اليوم أن تعيد النظر في إستراتيجيتها بعد أن أصبح وجودها مهددا.

وبعد مائة عام على الإبادة الأرمنية ما زال الشعب الأرمني مستمرا في نضاله بوتيرة متصاعدة رغم أن مواقف الدول الكبرى لم تكن فاعلة. كما أن موقف الرأي العام الدولي بات مستهجنا لأنه يؤكد على تقاعس المجتمع الدولي في إدانة الإبادة الجماعية للأرمن والتي تركت جرحا داميا لدى الشعب الأرمني وفي الضمير العالمي. والأسوأ من ذلك أن بعض الدول تراجعت عن مواقف سابقة لها في هذا المجال. فإعتراف تركيا بالإبادة الجماعية للشعب الأرمني لم يعد اليوم كما أعلن عام ١٩٨٧ شرطا لقبول عضويتها في الإتحاد الأوروبي. كما أن مجلس الشيوخ الفرنسي رفض إدراج مشروع قانون يعترف بالإبادة الأرمنية على جدول أعماله بتاريخ ٢٤ شباط من العام ٢٠٠٠. ودعا سفير فرنسا بأرمينيا في تصريح له بتاريخ ١١ آذار من العام ٢٠٠٠ الأرمن إلى الكف عن تحميل الجمهورية التركية الحالية مسؤولية إبادة جماعية إرتكبت في زمن السلطنة العثمانية: **"يجب عدم إلقاء جرائم الماضي على عاتق تركيا المعاصرة، وعلى أولئك الذين لم يكونوا قد ولدوا بعد عند إرتكاب تلك الجرائم. ولا يجوز توجيه الإتهام إلى جميع الأجيال القادمة من الأتراك".**

لكن الدول الكبرى مستمرة في إطلاق تصريحات ومواقف تدغدغ عاطفة الأرمن دون أن تقدم لهم دعما فعليا على أرض الواقع. فإتخذت لجنة العلاقات الخارجية في مجلس النواب الأميركي في العام ٢٠٠٥ قرارا تبنى فيه مصطلح "الإبادة الأرمنية". ثم إعترفت ٤٢ ولاية أميركية بالإبادة الأرمنية.

وصدر قرار عن البرلمان الإلماني في صيف ٢٠٠٥ يشير فيه إلى "التطهير العرقي" ضد الأرمن. وأعاد الرئيس الفرنسي جاك شيراك في العام ٢٠٠٦ التأكيد على ضرورة إعتراف تركيا بالإبادة الأرمنية كشرط لدخولها إلى عضوية الإتحاد الأوربي. لكن تلك التصريحات والإدانات لم تساهم في إيجاد حل عادل للمسألة الأرمنية.

مع ذلك، هناك آفاق مستقبلية واعدة لحل المسألة الأرمنية سلميا. فالشعب الأرمني لا يخوض صراعا عسكريا ضد الدولة التركية، بل يبحث عن حل سلمي لقضيته العادلة. ومنذ العام ٢٠٠٦ تبلور نوع من الدبلومسية البراغماتية بين تركيا وجمهورية أرمينيا للبدء بتطبيع سياسي بينهما رغم إستياء بعض أرمن الشتات. لكن هذا المسار البراغماتي ضروري لجمهورية محاصرة من أربع جهات، ولديها مشكلات سكانية، وإقتصادية، ومائية كبيرة. كما أن غالبية الأرمن ترفض التنازل عن حقوقه المشروعة، أو تغليب السياسة البراغماتية في القضايا المبدئية.

ففي أيلول ٢٠٠٨ زار رئيس الجمهورية التركية عبدالله غول، يريفان في محاولة إختبار النوايا لتطبيع العلاقات بين البلدين الجارين. وفي العام ٢٠١٤ أقدم الرئيس التركي رجب طيب اردوغان على خطوة غير مسبوقة حين قدم تعازيه عن المجازر الارمنية. وفي ٢٠ كانون الثاني ٢٠١٥، نشرت صحيفة *النهار* اللبنانية تصريحا لرئيس الوزراء التركي احمد داود اوغلو دعا فيه الى "بداية جديدة" في العلاقات التركية - الأرمنية التي يشوبها خلاف تاريخي مرير بشأن عمليات الإبادة الجماعية في الحرب العالمية الاولى. جاء ذلك بمناسبة الذكرى الثامنة للجريمة المروعة التي هزت تركيا وأرمينيا وأودت بحياة الصحافي التركي الارمني هرانت دينك في كانون الأول ٢٠٠٧ في إسطنبول، والذي كان يدعو الى المصالحة بين الدولتين الجارتين. وتضمن بيان أوغلو ما يلي :**"ندعو جميع الارمن، كما ندعو جميع من يؤمنون بالصداقة التركية - الارمنية الى المساهمة في بداية جديدة. ومن خلال كسر المحرمات فقط نأمل في البدء بمعالجة الالام العظيمة التي جمدها الزمن منذ العام ١٩١٥."**

الشعب الأرمني يريد إقامة علاقات طبيعية مع تركيا. لكن مواقف الحكومة التركية تشير إلى أنها تعتمد سياسة تطبيع الأمر الواقع للعلاقات على طريقة إسرائيل مع الفلسطينيين. وهي تطلب من الأرمن نسيان الماضي تحت ذريعة أن أتراك اليوم لا يتحملون وزر المجازر التي إرتكبها أتراك السلطنة العثمانية. ونستذكر هنا أن المفاوضات بين الفلسطينيين والإسرائيليين إستمرت عشرين عاما دون الوصول إلى نتائج إيجابية. على العكس من ذلك، خسر الفلسطينيون المزيد من الأراضي، وما زالت الأمم المتحدة عاجزة عن تحديد برنامج زمني لإنهاء الإحتلال الإسرائيلي لأرض فلسطين بسبب الفيتو الأميركي.

ونستذكر هنا عبارة نيلسون مانديلا الرائعة لإنهاء نظام الأبارتيد في دولة جنوب أفريقيا، حين قال: "نسامح لكن لا ننسى". فلا يمكن للشعب الأرمني أن ينسى مأساته مهما طال الزمن. ونجاح تطبيع العلاقات مع تركيا يتطلب إعترافها بالإبادة الأرمنية، والتعويض المبرمج على ضحاياها، وإعادة الرموز الجغرافية والتاريخية والثقافية والدينية للمؤسسات الأرمنية. وهنا بالضبط تكمن أهمية تغليب الصراع الحضاري على المستوى الكوني لوقف النزعة العسكرية ومحاولات السيطرة على العالم تحت ستار الحرب على الإرهاب. فإذا لم يعد بالإمكان محاكمة مجرمي حرب الإبادة الجماعية، فعلى الأقل تعترف الجمهورية التركية بالحقائق الدامغة التي تؤكد حصولها، وأن تتحمل جزءا من المسؤولية بصفتها الوريث الشرعي للسلطنة العثمانية. وبهذه الصفة سيطرت على نسبة كبيرة من الأراضي الأرمنية وأدخلتها ضمن حدودها الجغرافية المعترف بها دوليا. ومن أولى واجباتها التعويض على المتضررين من ضحايا المجزرة كمدخل لإقامة علاقات طبيعية بين الأرمن والأتراك.

الشعب الأرمني يطالب بحقوقه المشروعة وفق مباديء الأمم المتحدة والقانون الإنساني الدولي. وليس لديه نزوع لإستخدام القوة والأعمال الإرهابية ضد المؤسسات التركية وحمل معه قضيته العادلة إلى الدول التي إنتشر فيها، في الولايات المتحدة الأميركية، وروسيا، وسوريا، ولبنان، ودول أوروبية، وغيرها. وما زالت جالية أرمنية هامة تعيش في الجمهورية التركية منتشرة بين بعض المدن والأرياف، ومنهم من أضطروا إلى تغيير أسمائهم وإنتمائهم الديني. وشكل الأرمن قاعدة إنتاجية وثقافية وإعلامية ومالية هامة في الدول التي إنتشروا فيها. وتعاطفت معهم غالبية الدول التي إستضافتهم، وساعدتهم على الإحتفاظ بتراثهم الديني والثقافي واللغوي، وعلى تأسيس مدارس، وجامعات، ووسائل إعلامية خاصة بهم، إلى جانب إنخراطهم الواسع في المجتمعات التي إنتشروا فيها.

إذا كانت تركيا تريد اليوم أن تفتح صفحة جديدة لحل المسألة الأرمنية، فعليها الإعتراف بوقوع الإبادة الأرمنية. وليس من يحمل الجمهورية التركية مسألة تلك المجازر لكن تطبيع العلاقات بين شعبين يعيشان في دولتين مستقلتين يتطلب الإعتراف بوقوعها، وتجاوز ما امكن من تداعياتها السلبية. وبما أن الجمهورية التركية ورثت السيطرة على مساحات شاسعة من أراضي أرمينيا التاريخية، لا بد من مساعدتها لوصل حلقات تراث الشعب الأرمني على الجغرافيا التاريخية التي نشأ عليها، والتعويض على ضحايا الإبادة إنطلاقا من توقيع الجمهورية التركية على شرعة حقوق الإنسان التي أقرتها الأمم المتحدة، وبخاصة قوانين حقوق الإنسان المعترف بها دوليا. وما يريده الأرمن من تركيا اليوم أن يحافظوا على ممتلكاتهم الثقافية، ومؤسساتهم الدينية المتواجدة في الجمهورية التركية.

أخيرا، إعترفت دول كثيرة بالإبادة الأرمنية خلال المائة سنة المنصرمة. لكن المجتمع الدولي تقاعس عن القيام بخطوات عملية تساعد الأرمن على نيل بعض حقوقهم المشروعة. والأسوأ من ذلك أن المجتمع الدولي، وتحديدا غالبية الدول الكبرى الفاعلة اليوم في عصر العولمة، بدأت تنسى أو تتناسى الإبادة الأرمنية وتكتفي بتصريحات إدانة موسمية بعد أن أفلت المجرمون من العقاب الدولي. ولا بد من مواجهة أسلوب الامبالاة الذي تعتمده الدول الكبرى تجاه هذه القضية. فالأمم المتحدة نفسها رفضت إدراج مرجعية الإبادة الأرمنية ضمن هيئاتها في مناسبات عدة، وبضغط من تركيا وحلفائها. وهناك دول ما زالت تلتزم الصمت المطبق تجاه الإبادة الأرمنية بهدف كسب تركيا إلى جانب مخططاتها الدولية لإعادة تقسيم منطقة الشرق الأوسط على أسس جديدة تتجاوز إتفاقيات سايكس-بيكو القديمة وتفتح الطريق لتقسيمات جديدة لتحقيق الحلم الصهيوني بقيام إسرائيل الكبرى التي تجمع شتات يهود العالم.

لقد تراجعت مواقف بعض الدول الغربية عن مواقف سابقة لها بعد أن ساهمت في دفع المسألة الأرمنية إلى الإنفجار الدموي الذي دفع ثمنه الشعب الأرمني غاليا من دماء أبنائه وأملاكهم. وهي ترفض إستخدام علاقاتها الممتازة مع تركيا وموقعها الفاعل في الأمم المتحدة والمنظمات الدولية لإيجاد حل عقلاني وإنساني ودائم للمسألة الأرمنية وتناور وتراوغ لمنع إيجاد حل عادل ودائم للقضية الفلسطينية التي تعاني بالقدر نفسه من التجاهل طوال قرن بأكمله. وبات واضحا أن السياسة التي تستخدمها كل من تركيا وإسرائيل في إحتلال أراضي الغير دون مسوغ قانوني، والقيام بعملية تهجير قسري بوسائل دموية تخالف أبسط حقوق الإنسان، والإستمرارفي تهجير السكان عن أراضيهم دون التعويض عليهم، تحرم كلتي الدولتين من سمات الدولة الديموقراطية التي تحترم حقوق الإنسان. وهما لم يستفيدا من دروس التاريخ وأبرزها أن النزعة العسكرية لم تحم الأنظمة النازية، والفاشية، والديكتاتورية، والتوتاليتارية.

لكن ما يريده الأرمن اليوم هو التاكيد الثابت والواضح على عدالة قضيتهم بهدف التأسيس لعدالة دولية تعاقب جميع من إرتكبوا جرائم إبادة جماعية بحق الشعوب في مختلف دول العالم. ويطالب الشعب الأرمني بالحفاظ على هويته الإنسانية في موطنه الأصلي.

فقد أجبر على الهجرة عنه قسرا ضمن مخطط مدروس لطمس هوية الأرض الأرمنية، وتشويه ما تبقى من التراث الثقافي والديني للشعب الأرمني بسبب غياب الصيانة والحماية، والتغييب المستمر للأرمن عن ديارهم الأصلية. خاصة وأن جميع الحكومات التركية المتعاقبة رفضت الإعتراف بالإبادة الأرمنية أو التعويض على ضحاياها وفتح صفحة جديدة مع الشعب الأرمني.

ختاما، لقد وعى المناضلون الأرمن منذ زمن بعيد أن الإعتماد على الدول الكبرى هو مجرد أوهام لأن تلك الدول لا تفنش إلا عن مصالحها. فالمصالح الإستراتيجية للدول الكبرى تفرض عليها اليوم التعاون مع دولة إقليمية كبيرة كتركيا، ولم تعد تبحث عن حل جذري للقضية الأرمنية رغم الإعتراف بعدالتها. وأدرك المناضلون الأرمن هذه الحقيقة المرة منذ زمن طويل. فهناك أغنية بالغة الدلالة تعود إلى العام ١٨٩٠، لكنها ما زالت تنشد في المناسبات الوطنية الأرمنية لأنها تبرز وعي المجاهدين الأرمن. تقول كلمات الأغنية:

"لا يا أخي، لا يا أخي !

لا تأمل بالأجنبي

لا تصوبوا أنظاركم إلى البعيد عنكم

لماذا أنتم ضحايا الأوهام !

أعرف أن حملكم ثقيل، أيها الأرمن ،

لكن، هل تظنون أن الأجنبي سيحمله عنكم؟ "

فهل سيكون الحل الدائم والعادل للقضية الأرمنية وفق ما تصوره الشاعر سعيد عقل، على طريقته، حين قال :"لأن الشعب الأرمني أعطى الحضارة في كل حقول الإبداع فقد اصيب بكارثتين: أن تزال أرمينيا عن الخريطة كليا إلا في ثلثها، وأن يباد الملايين من شعبها وبخاصة من هم من الأنتلجنتسيا الأرمنية آنذاك. إنها لجريمة إبادة فوق كل تصور. أين هي هذه القضية اليوم؟ لا يجوز إنتظار قرار الدول الكبرى ليؤخذ حق الأمة الأرمنية. إستراتيجية فعالة ومتجددة إستمرارا من قبل القوى الأرمنية الفكرية والسياسية هي التي ستفرض أخذ القرار بعودة أرمينيا التاريخية... فالأمة الأرمنية في دولة تامة السيادة التاريخية مكسب للحضارة". نعيد التأكيد بأن المستقبل دوما لإرادة الشعوب التي تتمسك بحقها في تقرير مصيرها مهما طال الزمن. فهل تجد المسالة الأرمنية حلا عادلا ودائما في حال نجح العالم في حماية ما تبقى من الممارسة الديموقراطية، وفي إطلاق عولمة أكثر إنسانية ؟

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅՆԱՑՈՒՄԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻՆ. ՆԵՐԿԱՆ ԵՒ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ (ԱՍՓՈՓՈՒՄ)

ՄԱՍՈՒՈՒՏ ՏԱՀԷՐ

Անցնող հարիւր տարիներուն, Հայկական Հարցը կենդանի մնաց՝ մշակութային, ընկերային եւ արուեստի զանազան ձեռնարկներով, որոնք կազմակերպուեցան հայութեան զգօն հատուածներուն կողմէ: Գումարուեցան միջազգային գիտաժողովներ, համագումարներ, որոնք հետապնդեցին հայութեան պատմական ինքնութեան պահպանումը, անոր օրինական եւ իրաւական իրաւունքներուն ամրագրումն ու վերահաստատումը:

Հայ ժողովուրդէն մաս մը կը բնակի Հայաստանի անկախ Հանրապետութեան փոքրատարածք հողաշերտին վրայ, որ Պատմական Հայաստանին մէկ մասը կը կազմէ: Հայութեան մեծ մասը, սակայն, սփռուած է Արաբաշխարհ, Ամերիկաներ, Ռուսաստան եւ Եւրոպա՝ Թուրքիոյ մէջ գոյութիւն ունեցող կարեւոր համայնքի մը կողքին:

1991ին, Սովետ Միութեան փլուզումէն ետք, Սովետական Հայաստան հռչակեց իր անկախութիւնը: Սակայն կան հողամասեր, որոնք կը մնան Վրաստանի իշխանութեան տակ: Անդին Լեռնային Ղարաբաղը զինուորական հակամարտութեան նիւթ է՝ Ազրպէյճանի հետ: Մինչ Արեւմտեան Հայաստանը, որ կ'ընդգրկէ հայութեան խորհրդանշանները՝ մանաւանդ Արարատ Լեռը, կը գտնուի թրքական իշխանութեան տակ:

Հայաստանի անկախ Հանրապետութեան հռչակումը, հայ ժողովուրդին՝ իր հողին, արդար իրաւունքներուն վերատիրացման խաղաղ պայքարի նոր հանգրուանի սկիզբը հանդիսացաւ: Հայաստան միացաւ Սեւ Ծովու Տնտեսական Համագործակցութեան Ծրագրին, որուն նախաձեռնեց Թուրքիան: Սեպտեմբեր 2008ին Թուրքիոյ նախագահ Ապտուլլա Կիւլ այցելեց Երեւան, շօշափելու հայկական բազկերակը՝ երկու դրացի երկիրներու յարաբերութեանց բարեկարգման առնչութեամբ: 2014ին Թուրքիոյ նախագահ Րեճէպ Թայիփ Էրտողան աննախընթաց քայլի դիմեց՝ երբ իր ցաւակցութիւնը յայտնեց հայոց ջարդերուն խնդրով: Մինչ 20 Յունուար 2015ին, Թուրքիոյ վարչապետ Ահմէտ Տաւուտօղլու թուրք-հայկական յարաբերութիւններուն առնչութեամբ կոչ ըրաւ հայերուն եւ բոլոր անոնց որոնք կը հաւատան թուրք-հայկական բարեկամութեան՝ աջակցելու «նոր սկիզբ»ի մը՝ «1915էն իվեր անշարժացած մեծ ցաւերուն արծարծումը սկսելու»:

Հարիւրամեայ պայքարէ մը ետք, որ ընդգրկեց թէ՛ Հայաստանի անկախ Հանրապետութիւնը եւ թէ՛ Սփիւռքը, հայերը, հայ քաղաքական-տնտեսական-մշակութային աւագանին համոզում գոյացուց որ ներկայի դրուածքը միջազգային կարելիութիւններ չ'ընծայեր Պատմական

Հայաստանի ամբողջական հողերու վերադարձումին: Այդուհանդերձ, հայկական կազմակերպութիւններուն ռազմավարութիւնը՝ խաղաղ միջոցներով լուծելու Հայկական Հարցը, ճի՛շդ կը մնայ եւ ունի խոստմնալից հեռանկարներ: Շարք մը պետութիւններու եւ միջազգային կազմակերպութիւններու ճանաչումը՝ Հայոց Ցեղասպանութեան, ըստ էութեան նկատի ունի Հայկական Հարցին արդար եւ մնայուն լուծում մը գտնելու Թուրքիոյ Հանրապետութեան պատասխանատուութիւնը:

Ցեղասպանութենէն 100 տարի ետք, հայերը թափով կը շարունակեն պայքարը, հակառակ որ Ցեղասպանութեան դատապարտման խնդրով մեծ պետութիւնները ազդու չէին, իսկ միջազգային ընտանիքին գործելաձեւը՝ կրաւորական: Ցեղասպանութիւնը կը շարունակէ արիւնոտ վէրք ըլլալ հայութեան համար եւ՝ միջազգային խղճին:

Այդուհանդերձ, խոստմնալից հեռանկարներ կա՛ն Հայկական Հարցին խաղաղ լուծման համար: Արդարեւ, հայ ժողովուրդը խաղա՛ղ լուծում կը փնտռէ իր արդար դատին: Ան կ'ուզէ բնականոն յարաբերութիւններ հաստատել Թուրքիոյ հետ: Վերջինիս կեցուածքները, սակայն, կը միտին *տէ ֆաքթոյի* պայմանները պարտադրել:

Թուրքիոյ հետ յարաբերութիւններու բնականոնացումը կ'ենթադրէ վերջինիս ճանաչումն ու հատուցումը Հայոց Ցեղասպանութեան եւ վերադարձումը՝ հայութեան աշխարհագրական, պատմա-մշակութային եւ կրօնական խորհրդանիշերուն: Ճիշդ հո՛ս է անհրաժեշտութիւնը քաղաքակիրթ պայքարին գերակշռումին՝ համաշխարհային առումով: Արդարեւ, հայը իր արդար իրաւունքները կը պահանջէ ըստ Մարդկային Իրաւանց սկզբունքներուն: Եւ եթէ Թուրքիան այսօր կը փափաքի նոր է՛ջ բանալ Հայկական Հարցին լուծման, ապա ան պարտի ճանչնալ Հայոց Ցեղասպանութիւնը եւ հատուցել Ցեղասպանութեան զոհերուն համար: Ասիկա կը սկսի Թուրքիոյ Հանրապետութեան՝ ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Ուխտին ստորագրումով:

Հայերը կը պայքարին որ աշխարհը միանգամընդմիշտ ճանչնայ իրենց Դատին արդարութիւնը, որով սկիզբ դրուի համաշխարհային արդարութեան եւ պատժուին բոլո՛ր անոնք, որոնք Ցեղասպանութիւն գործեցին ազգերու եւ ժողովուրդներու հանդէպ՝ աշխարհի տարբեր վայրերու մէջ: Պայքարի հայ յառաջամարտիկները շատոնց գիտակցեցան որ մեծ պետութիւններուն վստահիլը պարզ խաբկանք է, որովհետեւ վերջիններս միայն իրենց շահերը կը հետապնդեն:

Հուսկ, կը վերահաստատենք, թէ ապագան մի՛տ կը պատկանի այն ժողովուրդներուն, որոնք կը տենչան ու կառչած կը մնան իրենց ճակատագրին տնօրինման արդար իրաւունքին: Արդեօ՞ք հայկական Հարցը իր արդար եւ մնայուն լուծումը կը գտնէ եթէ աշխարհը յաջողի պահպանել՝ այսօրուան նուազած ժողովրդավարութիւնը ու աւելի մարդկայնական համաշխարհայնացում գործադրէ:

THE ARMENIAN QUESTION IN THE AGE OF GLOBALIZATION: THE CURRENT SITUATION AND ITS PROSPECTS (SUMMARY)

MASOOD DAHER

In the past one hundred years the Armenian Cause maintained vigilance due to various cultural, social and artistic endeavors organized by diverse Armenian groups. Several international conferences and symposiums were convened dedicated to the preservation of Armenian identity, consolidation and reassurance of the legal rights of the Armenian nation.

A part of the Armenian nation lives in the independent Republic of Armenia, which is a tiny piece of historic Armenia. The majority of the Armenians, however, is spread in the Arab World, the Americas, Russia and Europe, alongside an important Armenian community in Turkey.

After the disintegration of the Soviet Union, in 1991 Soviet Armenia proclaimed its independence. Though, there are parts of Armenian territories in the Republic of Georgia, while the military conflict with Azerbaijan on Mountainous Karabagh is still raging. On the other hand all Western Armenia, which includes the symbols of Armenian heritage and civilsation, particularly Mount Ararat, are under Turkish rule.

The proclamation of Armenian independence ushered in a new stage for the peaceful campaign of the Armenian nation towards the reclamation of its just demands of land and rights. Armenia joined the Black Sea Economic Cooperation Project, initiated by Turkey. In Septembe 2008 Turkish President Abdullah Gul visited Armenia to check for prospects of improving the relations between the two neighboring countries. In an unprecedented step, in 2014 Turkish President Recep Tayip Erdogan expressed his condolences concerning the Armenian massacres. And in January 20, 2015 Turkish PM Ahmet Dautoglu called on a "new beginning" in Turkish-Armenian relations and called upon the Armenians and all those who believe in Turkish-Armenian friendship to support the new beginning concerning "addressing the petrified pains of 1915".

After a century of campaign which included both the independent state of Armenia and the Armenian Diaspora, the Armenians and their political, economic and cultural elite have been convinced that the current world system does not give chances for the full restoration of Armenian historic lands. Nonetheless, the strategy of the Armenian institutions in resolving the Armenian Question by peaceful means is correct and has a promising prospective future. Indeed, the recognition of the Armenian Genocide by several big powers and international organizations is an implicit recognition that a rightful and permanent solution of the Armenian Question is the responsibility of Turkey.

After a century of the Genocide, the Armenians continue to struggle for the recognition of the Armenian Genocide in an increasing rhythm, nevermind the ineffective attitude of the great powers and the կրաւորական performance of the international community concerning the condemnation of the Armenian Genocide.

Nevertheless, the Armenian Genocide continues to be a bleeding wound for the Armenians and on the conscience of the interantional community.

Nonetheless, there are promising prospects for the peaceful resolution of the Armenian Question. The Armenian nation is seeking a peaceful solution to its just cause. It looks for a normal relations with Turkey. The stance of the latter, however, is intended to enforce the *de facto* provisions on the Armenians.

The normalisation of realtions with Turkey presumes its recognition of the Armenian Genocide, retribution and the return of Armenian geographic, historico-cultural and religious symbols. This constitutes the pivotal act whereby the civilised undertakings outbalance current international practice.

Indeed, the Armenians demand their rights within the scope of Human Rights Principles. It is up to Turkey, if it really wants to open up a new page in the Armenian Question to recognise the Armenian Genocide and compensate for the Genocide victims. This step starts with the endorsement of Turkey to the UN Human Rights Declaration and the Genocide Convention.

The Armenians campaign for the world to recognise once and for all the rightness of their cause, which can be a start for international justice for the punishment of all those who committed genocide to nations and people in different corners of the world. Armenians have learned that relying on great powers has no results as these states seek for their interests.

To conclude, we reassure that the future always belongs to those nations who strive for and stick to their right of self-determination. One may wonder whether the Armenian Question will have its just and permanent solution if the world succeeds in maintaining the current depleted democracy and implementing a more humane globalisation.

ՎԵՐԱՊԱՏՈՒԵԼԻ ՄԿՐՏԻՉ ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆԻ ՓԱԿՄԱՆ ԽՕՍՔԸ

Խօսքս կ'ուզեմ սկսիլ շնորհակալութիւնով եւ յարգանքով, բոլոր այն երկիրներուն, եկեղեցիներուն եւ կազմակերպութիւններուն, բոլոր այն բարեկամներուն, մարդասէր եւ հայասէր անձերուն, որոնք մեր ազգին զօրավիգ եղան եւ այսօր ալ են՝ Ցեղասպանութենէն վերապրելու մեր ջանքին մէջ:

Մեր գիտաժողովները նպատակ չունին փաստելու՝ թէ Ցեղասպանութիւնը իրական է պատմականօրէն: Օտարներուն համար, որոնք կրնան չգիտնալ այդ՝ պէտք ունինք փաստելու, ճիշդ է: Սակայն, մենք մեզի համար փաստելու կարիք չունինք, քանի որ մենք վերապրած ականատեսներու զաւակներն ու թոռներն ենք: Մենք, մեզի համար պէտք ունինք փաստելու՝ թէ այդ Ցեղասպանութեան տարողութիւն-ազդեցութիւնը որքան ծա՛նր եղած է, որովհետեւ մեր պահանջը ըստ այնմ պէտք է ներկայացնենք: Յանցանքին ծանրութենէն կախեալ պիտի ըլլայ թէ այդ յանցանքին դիմաց՝ հատուցումը որքա՛ն ծանրօրէն եւ ի՛նչ տարողութեամբ պիտի պահանջենք: Մեր գիտական աշխատանքը ատոր մէջ եւ ատոր վրայ պէտք է կեդրոնանայ, եւ ատիկա ընելը շատ ալ դժուար չէ, քանի որ պատմական տուեալներ՝ թիւերով ու քանակով, արդէն շատ կան: Մեզի համար իրական պարտականութիւն պէտք է սեպենք որ այս բոլորը քով քովի բերենք, որպէսզի Ցեղասպանութեան հասկացութիւնը մեզի համար, մեր զաւակներուն համար, մարդկութեան ապագային համար եւս վերածուի իրական դաստիարակութեան: Որպէսզի ատով մենք մեզ կարենանք դաստիարակել այնպէս՝ որ չոգնի՛նք, չձանձրանա՛նք Արդարութիւնը պահանջելէ:

Քաղաքականութիւնները մինչեւ այսօր, մեզ ետ կը պահեն արդար, ճշմարիտ պահանջատիրութեան արդիւնաւորուելէն: Ճիշդ է ատիկա. սակայն տարիները, դարերը կրնան անցնիլ, ճշմարտութիւնները կը մնան ճշմարտութիւն: Եւ եթէ կ'ուզենք ճշմարտութիւնը տեսնել, ապա՝ հետեւեալ ձեւով պէտք է նայիլ հարցերուն.- ի՞նչ կարելիութիւն կայ որ Ցեղասպանութիւններ պատահին մարդկային գալիք պատմութեան մէջ, շարունակուին

Ցեղասպանութիւններ տեղի ունենալ, այսինքն՝ ծրագրուին եւ գործադրուին: Կարելիութիւնները շատ իրական են եւ շատ մեծ:

Օրինակ, արդի Թուրքիան՝ դաստիարակելու համար թուրք նոր սերունդները, այսօր եւս կ'որդեգրէ լոզունգներ, որոնք կը հիմնուին նո՛յն այն տրամաբանութեան, ա՛յն սկզբունքներուն, ա՛յն փիլիսոփայութեան վրայ, որոնց որպէս հետեւանք եղաւ Հայոց Ցեղասպանութիւնը: «Թուրքիան միա՛յն թուրքերուն», «երանի՛ անոր որ կրնայ ըսել ես թուրք եմ»... Այս լոզունգները պաստառներով ամէն տեղ տեսանելի են Թուրքիոյ մէջ, ամէն տեսակ տօնական առիթներու: Այս կը նշանակէ որ Թուրքիա ոչ միայն պատմականօրէն ժառանգորդն է Օսմանեան Կայսրութեան եւ Ցեղասպանութիւնը գործադրող սերունդին, այլեւ այսօր ալ կրնայ պատրաստ ըլլալ ցեղասպանութիւն գործելու: Ասիկա տեսանելի է նաեւ աշխարհի տարբեր կողմերը՝ այլ ժողովուրդներու մէջ, քանի որ անպատիժ կրնա՛ն մնալ Ցեղասպանութիւնները: Իսկ մենք կը պահանջենք ճշմարիտ արդարութիւն, հասնելու համար ճշմարիտ խաղաղութեան, որովհետեւ առանց արդարութեան խաղաղութիւն կարելի չէ:

Պատերազմի բացակայութիւնը խաղաղութիւն չէ՛:

Մաղթանքս է որ այս գիտաժողովը, որ այս դասախօսութիւնով կը բացուի, նաեւ առաջնորդ ըլլայ շատ գիտաժողովներու եւ յաջող ըլլայ իր նպատակներու իրագործումին մէջ, որպէսզի հասնինք այն ճշմարտութեան որ արդարութիւն պիտի հաստատէ, եւ այդ արդարութեան հաստատուելովը՝ նաեւ հասնինք ա՛յն խաղաղութեան, որուն կը ցանկայ ամբողջ աշխարհը:

Ժամանակները կ'անցնին, քաղաքականութիւնները կրնան այսպէս կամ այնպէս ըլլալ, բայց ժամանակներու թաւալքին մէջ պատմութիւնը մեզի կը սորվեցնէ թէ քաղաքականութիւն խաղացող գերպետութիւններն անգամ կրնան անցնիլ-երթալ:

Քաղաքականութիւնները կը փոխուին, կը փոխուի նաեւ աշխարհի քարտէսը: Այդ աշխարհի փոխուող քարտէսներուն մէջ, մենք որպէս Հայ Աւետարանական Եկեղեցի կը հաւատանք, եւ յուսամ որ ամբողջ հայութիւնը այսպէս կը հաւատայ, որ Հայաստանը՝ Աստուծոյ կողմէ շնորհուած է հայուն եւ ազատ անկախ Հայաստանը, այսօր եւ վաղը հայ ժողովուրդի լինելութեան Աստուածային խոստումն է:

Ամէն:

ՈՐՈՇ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ, ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ, ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ, ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

ՍՈՒՐԷՆ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ
manukyan.suren@gmail.com

Ցեղասպանութիւնը մարդկութեան պատմութեան ամէնածանր յանցագործութիւններից է: Այն իրաւամբ անուանւում է «յանցագործութիւնների յանցագործութիւն»[1]:

1948ի Ցեղասպանութեան յանցագործութիւնը կանխարգելելու եւ պատժելու մասին խորհրդաժողովը ցեղասպանութիւն է համարում այն գործողութիւնները, որոնք կատարւում են մի որեւէ ազգային, ցեղային կամ կրօնական խմբի լիակատար կամ մասնակի ոչնչացման մտադրութեամբ: Ցեղասպանութեան արարք է համարւում՝

ա) խմբի անդամների սպանութիւնը,

բ) նրանց մարմնական լուրջ վնասուածք կամ մտաւոր խանգարում պատճառելը,

գ) խմբի համար այնպիսի կենսապայմանների ստեղծումը, որոնց նպատակն է այդ խմբի լիակատար կամ մասնակի ֆիզիկական ոչնչացումը,

դ) խմբի ներսում ծննդաբերութեան կանխման միջոցառումները,

ե) երեխաների յանձնումը մարդկային մի խմբից միւսին[2]:

Հայոց Ցեղասպանութեան դէպքում մտադրութիւնը բնաւ էլ միայն մեծ թուով հայերի սպանութիւնը, նրանց մասնակի ոչնչացում կամ հայերի թիւը վտանգալից աստիճանի նուազեցնելը չէր: Նպատակը աւելի զարհուրելի եւ աւելի լայնածաւալ էր.- վերացնել հայ ժողովուրդը, հասնել նրա չգոյութեանը, որը եւ լինելու էր թուրքական ազգի եւ Թուրքական Պետութեան գոյութեան պայմանը[3]: Ցեղասպանութեան ճարտարապետերի կարծիքով հայերը վտանգ էին արդէն իրե՛նց իսկ գոյութեամբ: Երիտթուրք պարագլուխները տարուած էին ընկերային

դարուինիստական տեսութիւնով, որի դրոյթները կիրառում էին Օսմանեան Կայսրութեան օրինակի վրայ եւ համարում, որ Թուրքական Պետութեան եւ ազգի գոյատեւումը պահանջում է Անատոլիայի աւելի մեծ միատարրացում[4]: Սակայն, խնդիրը դուրս էր նոյնիսկ «թուրքական հայրենիք» ստեղծելու մտայնութիւնից: Հայերին ոչնչացնում էին ոչ միայն Արեւմտեան Հայաստանում, այլեւ բոլոր այն վայրերում, որտեղ հասաւ թուրք զինուորը՝ նաեւ Իրանում եւ Արեւելեան Հայաստանում, Հայաստանի Հանրապետութիւնում, Ջաւախքում[5]: Այս ամէնը ուղեկցւում էր նաեւ մշակութային ժառանգութեան լիակատար ոչնչացման փորձերով:

Վերեւ ասուածը թոյլ է տալիս Հայոց Ցեղասպանութիւնը դասել ամբողջական, համապարփակ ցեղասպանութիւնների շարքին (total genocide)[6]: Ցանկացած ցեղասպանութիւն արտառոց պատմական իրադարձութիւն է եւ հսկայական հետեւանքներ է յառաջ բերում: Համապարփակ ցեղասպանութիւններն առաւել սարսափելի բացասական հետեւանքներ են ունենում զոհ դարձած ազգի համար:

Հետեւանքները կարելի է բաժանել ժողովրդագրական, մշակութային, աշխարհագրական, տնտեսական, քաղաքական եւ հոգեբանական բաղադրիչների: Բաժանումը սակայն պայմանական է, քանի որ այս հետեւանքները շատ դէպքերում համընկնում են եւ հատւում:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ[7]

1948ի Խորհրդաժողովը հիմնական շեշտը դնում է հենց մարդկային կորուստների վրայ («խմբի ոչնչացում»). այդ առումով տրամաբանական է հետեւանքների գնահատումը սկսել հենց Հայոց Ցեղասպանութեան ժողովրդագրական հետեւանքների քննարկումից:

Հայոց Ցեղասպանութեան մարդկային կորուստները հսկայական են: Բնաջնջուեց գրեթէ ամբողջ արեւմտահայութիւնը: Ըստ Թէոդիկի *Ամէնուն Տարեցոյցի*ն Առաջին Համաշխարհային Պատերազմից յետոյ վերապրող արեւմտահայերի թիւն ընդամէնը 592,000 էր[8]: Զարդերին, սովին եւ համաճարակներին 1918-1920ին զոհ գնացին նաեւ հարիւր-հազարաւոր արեւելահայեր: Քեմալականների յարձակումը աղէտալի եղաւ այն

արեւմտահայերի համար, ովքեր Առաջին Աշխարհամարտից յետոյ վերադարձել էին իրենց թողած բնակավայրերը: Նրանց մեծ մասը դաժանօրէն կոտորուեց, իսկ մնացեալը երկրորդ անգամ թողեցին հայրենիքը[9]:

Զոհերի հսկայական չափը նշում էին նաեւ թուրքերը: Այսպէս՝ Իթթիհադ Վէ Թերաքքը Կուսակցութեան իշխանազրկումից յետոյ, նոր կառավարութիւնը առաջնային խնդիր համարեց այս հարցի ուսումնասիրութիւնը: 1918ին Ներքին Գործերի նախարար Մուստաֆա Արիֆի (Դէմիր) նախաձեռնութեամբ ձեւաւորուեց յանձնաժողով, որը աշխատեց երեք ամիս եւ հրապարակեց արդիւնքները նոր Ներքին Գործոց նախարար՝ Զեմալ Բէյի պաշտօնավարման ժամանակ՝ 1919 Մարտի 14ին: Ըստ այդ աղբիւրի 1914-18ին հայկական զոհերի թիւը կազմում էր 800,000[10]: Այս թիւը բաւականին տարածուած էր այդ ժամանակ: Օրինակ, այն է նշում Մուստաֆա Քեմալը (Աթաթուրք) ամերիկեան զօրավար Հարբորդի հետ հանդիպման ժամանակ[11]:

Հայոց Ցեղասպանութեան զոհերի տարբեր թուեր են շրջանառւում: Նշւում են 800 հազարից 1.5 միլիոնի հասնող թուեր: Թեման ուսումնասիրող առաջատար գիտնականների մեծ մասը համաձայն է 1,5 միլիոն թուի հետ (Ռուբէն Ադալեան, Ս. Տոթթէն, Դէյւիդ Լենգ, Ռոբըրտ Մելսըն, Տիգրան Պոյաճեան, Վահագն Տատրեան)[12]:

Մեծ Եղեռնի մէկ միլիոնի հասնող զոհերի թուի մասին առաջին անգամ յիշատակւում է 1919 Մարտին Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովին հայկական պատուիրակութեան ներկայացուած յուշագրում՝ "Tableau approximatif des réparations et indemnités pour les dommages subis par la nation arménienne en Arménie de Turquie et dans la République Arménienne du Caucase"[13]: Յետագայում այդ թիւը դառնում է բոլորի կողմից ընդունելի: Այսպէս, 1921ին Սեպուհ Ակունին նոյնիսկ գիրք է լոյս ընծայում *Միլիոն Մը Հայերու Զարդի Պատմութիւնը* վերնագրով[14]:

Արդէն 1960ականների կէսերից սկսում են հանդիպել 1,5 միլիոն զոհերի մասին յիշատակումներ: Մեծ Եղեռնի 50րդ տարելիցը մեծացրեց հետաքրքրութիւնը թեմայի հանդէպ եւ ասպարէզ եկան Երուանդ Խաթանասեանի *Հայոց Թիւը* գրքոյկը[15] եւ Ազատ Համբարեանի յօդուածը «Արեւմտահայերի Թուաքանակի

Հարցի Շուրջ»[16], որը եւ յետագայ տարիների ընթացքում դարձաւ ամենաընդունուած թիւը:

Սակայն բացի մէկուկէս միլիոն զոհերի, ժողովրդագրական կորուստների մէջ անհրաժեշտ է ներառել բռնի կրօնափոխուած կանանց եւ որբերին: Հայոց Ցեղասպանութեան տարիներին, շատ կանայք ու աղջիկներ դառնում էին մուսուլմանական ընտանիքների անդամ, որպէս ամուսիններ, աղախիններ, սպասաւորներ: Նրանք նաեւ սեռական ստրկութեան զոհ էին դառնում: Փրկութեան միակ միջոցը իսլամ ընդունելն էր[17]: Նոյնը կատարւում էր հայ մանուկների եւ որբերի հետ: Թուրքական պետական որբանոցները յստակ մշակուած կրօնափոխութեան եւ թուրքացման քաղաքականութիւն էին իրականացնում: Երեխաներին արգելում էին հայերէն խօսել, նրանք ստանում էին թուրքական անուններ եւ իսլամացւում[18]: Թէեւ Առաջին Աշխարհամարտից յետոյ հայկական եւ միջազգային մարդասիրական կազմակերպութիւնները լայնածիր որբահաւաք աշխատանք նախաձեռնեցին, սակայն տասնեակ հազարաւոր կանայք եւ երեխաներ այդպէս էլ չվերադարձան հայկական ինքնութեանը[19]:

Ռաֆայէլ Լեմկինը ընդգծում է, որ ցեղասպանութիւնը թիրախաւորում է խումբը իբրեւ խումբ եւ հետեւաբար նաեւ ներխմբային կապերը, կառուցուածքը եւ յարաբերութիւնները[20]: Հայոց Ցեղասպանութեան արդիւնքում վերացան ամբողջ գերդաստաններ, բաժանուեցին ընտանիքներ: Սա իր հետ բերեց ազգի ժողովրդագրական զարգացման գործընթացի դանդաղեցում: Մինչեւ ցեղասպանութիւնը որոշ օտարերկրացիների զեկոյցներում նշւում է, որ հայերի ժողովրդագրական աճը գերազանցում էր մուսուլմանների աճին: Վանի Ռուսաստանի հիւպատոս Մաեւսկին որպէս պատճառ նշում է հենց մեծ գերդաստաններով ապրելու հանգամանքը, որը խթանում էր մեծ ընտանիքներ կազմելու ձգտումը: Այլ աղբիւրներ նշում են, որ պատճառը այն էր, որ հայերը չէին զօրակոչւում բանակ եւ վերարտադրողական տարիքի տղամարդկանց մէջ կորուստների թիւը փոքր էր: Այս առումով, մէկուկէս միլիոն բնակչութիւնը գոյատեւման ու բնականոն զարգացման պայմաններում կարող էր յետագայ հարիւր տարուայ մէջ աճել միքանի անգամ, եթէ նրանց կեանքը չընդհատուէր: Այսպիսով կարող ենք խօսել նաեւ

բնակչութեան ապագայի հաշուին հնարաւոր կորուստի մասին: Ակնկալուող, սակայն չծնուած կեանքերի թիւը սովորաբար հաշուարկում են 20 միլիոնի չափ[21]:

Որոշ ժամանակ պահանջուեց որ ազգը կարողանար վերականգնել իր սովորական բնականոն ընկերային, սեռատարիքային համամասնութիւնը: Հայոց Ցեղասպանութիւնից յետոյ հայկական բնակչութիւնը մեծամասամբ կանանցից եւ որբ երեխաներից բաղկացած համայնք էր:

Հայոց Ցեղասպանութեան հետեւանքներից էր նաեւ հայկական սփիւռքի առաջացումը: Իհարկէ, Հայաստանից դուրս հայկական համայնքներ գոյութիւն ունէին նաեւ Ի. դարասկզբից առաջ էլ, բայց միայն Հայոց Ցեղասպանութիւնից յետոյ ստեղծուեց մի իրավիճակ, երբ հայ ժողովրդի մեծ մասը բնակւում էր հայրենիքից դուրս: Առաջացաւ հայկական սփիւռքի ժողովրդագրական գերակայութեամբ մի ազգ: Սա մի նոր, աննախընթաց իրողութիւն էր հայ ժողովրդի համար: Այն հիմնովին փոխեց պատկերը եւ զարգացման հեռանկարները: Աւելին, այդ զարգացումը մի ուղղութիւն չէր, կախուած՝ ընդունող երկրներից եւ մշակոյթներից. այն կարող է լինել նշանակալիօրէն տարբեր[22]:

Սփիւռքի գերակշռութիւնը իր հետ նոյնպէս բերեց տեսանելի բարդութիւններ: Դժուարանում էր հայկական ինքնութեան պահպանումը: Սփիւռքում հայ մնալը պահանջում էր լրացուցիչ ջանքերի գործադրում: Ջանքերի, որոնք կարող էին ուղղուել այլ, ստեղծարար աշխատանքի: Աւելանում էին խառն ամուսնութիւնները եւ արագանում ձուլման գործընթացները:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ

Հայոց Ցեղասպանութեան հետեւանքներից է նաեւ մշակութային ժառանգութեան ոչնչացումը: Զոհ ազգի պատմամշակութային ժառանգութեան ոչնչացումը ուղեկցում է ցանկացած ցեղասպանութեան: Ինչպէս նշում է հետազօտող Պամելա Դէ Կոնդապան, նիւթական մշակոյթի համակարգուած եւ դիտաւորեալ ոչնչացումը գալիս է վկայելու, որ տուեալ էթնիկ խումբը նման մշակութային զտման մաս է կազմում[23]:

Յատկանշական է, որ Լեմկինը մինչ "genocide" եզրի ներմուծումը իրաւական եւ գիտական դաշտ, հանդէս եկաւ նաեւ միջազգային օրէնսդրական միքանի նախագծերով "barbarism" եւ

"vandalism" երեւոյթների դատապարտման համար: Բարբարոսութիւնը նա սահմանում էր հետեւեալ կերպ. «*ազգային, կրօնական, ցեղային եւ ընկերային ընդհանրութեան կանխամտածուած ոչնչացում*», իսկ վանդալիզմը՝ «*...ընդհանրութիւնների ուրոյն հանճարի դրսեւորում հանդիսացող մշակոյթի եւ արուեստի աշխատանքների ոչնչացում*»: Ընդ որում Լեմկինը պնդում էր, որ թէ՛ վանդալիզմը եւ թէ՛ բարբարոսութիւնը դիտարկուեն որպէս միջազգային յանցագործութիւններ[24]: Այսինքն մշակութային ժառանգութեան ոչնչացումը նոյնիսկ երբեմն հաւասարեցւում էր մարդկային խմբի ոչնչացմանը:

Մշակութային եղեռնը մշտապէս ուղեկցել է հայկական կոտորածներին: Ընդ որում, խօսքը ինչպէս մշակութային արժէքների ծրագրուած պետական ոչնչացման քաղաքականութեան, նոյնպէս էլ ուղղակի համատարած կենցաղային, ամէնօրեայ մշակութային ոչնչացմանը զանգուածային մասնակցութեան մասին է:

Այսպէս, հայկական կոտորածների արաբ ականատեսներից մէկը՝ փաստաբան Ֆայէզ Էլ Ղոսէյնը, իր յուշերում գրում է. «*...Հայերի կոտորածներից յետոյ կառավարութիւնը յանձնաժողովներ է ստեղծել, որոնք զբաղւում են լքեալ գոյքի վաճառքով: Հայկական մշակութային արժէքներն ամէնաէժան գնով են վաճառւում... Ես մի անգամ գնացի եկեղեցի՝ տեսնելու, թէ ինչպէս է կազմակերպւում այդ իրերի վաճառքը: Հայկական դպրոցների դռները փակ են: Գիտութեան գրքերը թուրքերն օգտագործում են շուկայում պանիր, խուրմա, արեւածաղիկ փաթեթաւորելու համար*»[25]:

1894-1896ի համիդեան կոտորածների տարիներին հայկական պատմաճարտարապետական յուշարձաններից կողոպտուել են 795 եկեղեցի, 85 վանք, քանդուել են 170 եկեղեցի, 26 վանք, հրկիզուել են 69 եկեղեցի, 9 վանք, մզկիթի են վերածուել 50 եկեղեցի, 10 վանք[26]: Հայկական մշակութային ժառանգութեան կորուստը զգալի է եղել նաեւ 1909ի կիլիկիահայութեան կոտորածների ընթացքում: Միայն Ադանայի Նահանգի 37 գիւղերում ու քաղաքներում ջարդերի հետեւանքով հրկիզուել կամ աւերուել են 50ից աւելի հայկական եկեղեցիներ ու դպրոցներ, այդ թւում՝ Ադանա քաղաքում՝ 6 եկեղեցի եւ 5 դպրոց[27]:

1913-1914ի Կոստանդնուպոլսի Հայոց Պատրիարքարանի տուեալներով՝ Օսմանեան Կայսրութիւնում գործել են հայկական 2538 եկեղեցի, 451 վանք, 1996 դպրոց, այդ թւում՝ Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում՝ 1961 եկեղեցի, 413 վանք, 1251 դպրոց[28]:

1915-1923ին ոչնչացուեցին հազարաւոր պատմաճարտարապետական յուշարձաններ, դպրոցներ, դպրեվանքեր: 1919ի Փարիզի Վեհաժողովում հայկական պատուիրակութեան ներկայացրած պաշտօնական տեղեկագրի համաձայն՝ Հայոց Ցեղասպանութեան տարիներին Օսմանեան Կայսրութիւնում ամբողջութեամբ կամ մասամբ աւերուել են հայկական 83 առաջնորդարան, 1860 եկեղեցի ու մատուռ, 229 վանք, 26 բարձրագոյն վարժարան, 1439 դպրոց, 42 որբանոց[29]: Ուշագրաւ է, որ ազգային-մշակութային արժէքների ոչնչացումը թէեւ շատ դէպքերում ունէր տարերային բնոյթ, սակայն նրանում նկատւում էին ծիսական, կրօնական արարողակարգային տարրեր՝ հանւում էր խաչը, եկեղեցին վերածւում էր մզկիթի, եկեղեցին՝ պղծւում[30]:

Ուշագրաւ է Առողջապահութեան, ապա եւ Արտգործնախարար, Միութիւն Եւ Առաջադիմութիւն Կուսակցութեան անդամ, յետագայում Մուստաֆա Քեմալի խորհրդական Ռիզա Նուրի բէյի 1921 Մայիսի 25ի նամակն՝ ուղղուած Արեւելեան Ճակատի հրամանատար Քեազիմ Կարաբեքիրին, ուր մասնաւորապէս ասւում է. «*Անի Քաղաքի յուշարձանների մնացորդներն ու հետքերը պէտք է ջնջուեն երկրագնդի երեսից: Դուք մեծ ծառայութիւն կը մատուցէք Թուրքիային՝ այդ նպատակն իրագործելով*»[31]:

Այս գործընթացը շարունակուեց Թուրքիայի Հանրապետութեան տարիներին: Հայկական բազմաթիւ յուշարձաններ պայթեցուեցին կամ որպէս թիրախ օգտագործուեցին թուրքական բանակի զինավարժութիւնների ժամանակ: Այսպէս, Թուրքիայի Մշակոյթի Նախարարութիւնը նախաձեռնեց Անի Քաղաքի վերանորոգման գործընթացը, սակայն միաժամանակ իրականացնելով հայկական ինքնութեան ցանկացած վկայութիւն ջնջելով[32]:

Վերացան մատենադարան-թանգարաններ, գրադարաններ, որտեղ պահուել են տասնեակ-հազարաւոր հնագոյն ձեռագրեր[33], եկեղեցական սպասք, մասունքներ եւն.: Եզակի մագաղաթների մեծ մասը հրկիզուեց, իսկ կողոպտուած մասը թուրքերի ու քրդերի

կողմից օգտագործուեց գերազանցապէս բաղնիքներ տաքացնելու կամ շուկաներում մթերք փաթեթաւորելու համար: Սա բերեց դարերով կուտակուած գիտելիքի անվերադարձ կորստի:

Հայոց Ցեղասպանութեան տարիներին երիտթուրքական վարչակարգի կողմից իրագործուեց ոչ միայն նիւթական եւ հոգեւոր-մշակութային բացառիկ արժէքների ոչնչացում, այլեւ, առաջին հերթին, այդ արժէքները կրողների եւ ստեղծողների՝ հայ մտաւորականութեան զանգուածային բնաջնջման ծրագիրը[34]: Այսինքն, ոչնչացուեց այն ազգային սերուցքը, որ պէտք է դեռ շարունակէր իր ստեղծարար աշխատանքը:

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

Հայոց Ցեղասպանութեան ամէնամեծ հետեւանքներից էր **Հայրենազրկումը**: Հսկայական տարածք՝ հայկական հայրենիքը, հայազրկուեց: Կորցուեցին ոչ միայն հայկաբնակ շրջանները Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքիրի եւ Սեբաստիայի վիլայէթներում եւ Կիլիկիան, այլ նաեւ՝ Արեւելեան Հայաստանի մաս կազմող Կարսի Մարզը:

Հայկական բնօրրանը Մեծ Հայքի 350,000 քառ. կլմ. տարածքից նեղացաւ վերածուելով այսօրուայ 44,000 քառ. կլմ.ի: Այս փոքր երկիրը բնականաբար աւելի քիչ ռազմավարական հնարաւորութիւններ է տալիս պաշտպանութիւն կազմակերպելու համար: Կորցուեց միջնաբերդի նմանուող Առաջաւոր Ասիայի եւ Մերձաւոր Արեւելքի նկատմամբ ռազմավարական դիրք զբաղեցնող մի տարածք: Նախկինում տարածքի մի մասի կորստի դէպքում, հնարաւոր էր կազմակերպել դիմադրութիւնը Հայկական Լեռնաշխարհի մէկ այլ մասում, եւ յարմար պայմանների դէպքում, ետ բերել կորցրածը: Հիմա Հայաստանը վերածուել է միայնակ մի ամրոցի[35]:

Բացի այդ կորցուեց կապը մի երկրի հետ, որտեղ հազարամեակներով հայ ժողովուրդը արարել էր եւ ապահովել իր զարգացումը:

Ցեղասպանութեան հետեւանքներից է նաեւ հայկական հայրենիքից հայկական հետքի եւ ինքնութեան վերացումը: Թուրքիայում վաղուց էր սկսուել եւ 1920ականներից աւելի սաստկացաւ Արեւմտեան Հայաստանի տեղանունները փոխելու գործընթաց: Ներկայումս Արեւմտեան Հայաստանի

տեղանունների աւելի քան 90%ը թրքացուել է[36]: Հայկական աշխարհագրական տեղանունները փոխարինուել են թուրքականով: Արգելւում է օգտագործել նոյնիսկ կենդանիների կամ բոյսերի անուանումները, որոնց լատինական անուանման մէջ կայ *Armenikya* հատուածը, դրանք փոխարինւում են աւելի չէզոք անուանումներով[37]:

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ

Վիթխարի էր հայ ժողովրդի նիւթական կորուստը: Իհարկէ մէկուկէս միլիոն զոհերի եւ հայրենիքի կորուստը հնարաւոր չէ թուերով ներկայացնել, սակայն նիւթական արժէքների, կորուստի որոշակի թիւ հնարաւոր է հաշուարկել[38]: Այսպիսի մի թիւ հրապարակուեց 1919-20ի Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովում՝ շուրջ 20 միլիարդ ֆրանկ ոսկով, որից 14,598,510,000 ֆրանկ՝ արեւմտահայութեան կորուստն էր, իսկ 4,532,472,000 ֆրանկ՝ արեւելահայութեանը[39]: Պէտք է, սակայն նշել, որ թուերը վերաբերւում են, մինչեւ 1919ի հաշուարկը, չներառելով 1920-1923ի կորուստները, որոնք նոյնպէս շատ մեծ էին, յատկապես Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ Թուրքիայի յարձակման ընթացքում գործած յանցագործութիւնների պարագայում:

Որոշ հաշուարկներով, որոնց յղում է անում 2014ի Հայոց Ցեղասպանութեան Փոխհատուցումների Ուսումնասիրման Խմբի (Armenian Genocide Reparations Study Group) իրականացրած մի հետազօտութեան "Resolution with Justice" զեկոյցը, 1919-20ի Փարիզի Վեհաժողովին հռչակուած 19-20 միլիարդ ֆրանկը կազմում է US$ 87,120,217,000: Եթէ այս թուին աւելացնենք լրացուցիչ 20 տոկոս՝ ցեղասպանութեան 1919-1923ի փուլի համար, ընդհանուր տնտեսական կորուստների գումարը համապատասխանելու է US $104,544,260,400ի: Այս հետազօտութեան հեղինակները հիմնւում են ԱՄՆ դոլարի սղաճի հաշուարկման U.S. Bureau of Labor Statistics Dollar Inflation մեթոդաբանութեան վրայ[40]:

Հայկական հարստութիւնն Օսմանեան Կայսրութիւնում վիթխարի էր: Դրանց թուին էին պատկանում դրամատնային աւանդները, արժէթղթերը, ապահովագրական գումարները, տները, հողերը, գործարանները, ձեռնարկութիւնները,

խանութները, եկեղեցիները եւ վանքերը, ինչպէս նաեւ այլ անշարժ եւ շարժական գոյք[41]:

Բաւական է նշել, որ դեռեւս ԺԹ. դարի երկրորդ կէսին հայերն էին տնօրինում Արեւմտեան Հայաստանի գրեթէ ողջ առեւտուրը, վերահսկում ներքին շուկան, գաւառի հումքի արտահանումն ու ներմուծումը: Հայ առեւտրականները ամուր կապեր էին հաստատել եւրոպական, ռուսական եւ ամերիկեան առեւտրական կազմակերպութիւնների հետ: Ի. դարի սկզբին կայսրութեան արհեստների ու արդիւնաբերութեան ոլորտներում հայերի տեսակարար կշիռը շուրջ 30% էր, առեւտրի բնագաւառում՝ 22%[42]: Հայ մեծահարուստները լուրջ ներդրում են ունեցել նաեւ կայսրութեան դրամատնային գործի կազմակերպման ոլորտում: 1856ին Կ. Պոլսում հիմնուած Օտտման Բանկի բաժնետէրերից էին Մագսուտ Սարիմեանը, Աբրահամ Ալահվերդեանը եւ Յովհաննէս Թնկրեանը[43]:

Այս հարստութիւնը նախանձ եւ ատելութիւն էր յառաջացնում թուրք մուսուլման բնակչութեան շրջանում, որը սկսում էր հայերին ընկալել իբրեւ հարստահարողներ եւ թուրք բնակչութեան հաշուին բարիքներ ստեղծող եւ հարստացող ժողովուրդ[44]: Օրինակ, Ահմէդ բէյը, Ադանայի մութասերիֆը, թւում է, թէ արտայայտում է թուրքական վերնախաւի ընդհանուր կարծիքը, շեշտելով յայտնի հողատէրեր Կենտերէջեան եղբայրներ Միհասին եւ Յովսէփին «*երկու հարիւր մուսուլմաններ պէտք է աշխատեն, այն ժամանակ երբ քրիստոնեաները վայելում են նրանց աշխատանքի պտուղները*»[45]:

Այս պայմաններում հայերի հարստութեան դրոյթն օգտագործուեց ցեղասպանութեան կազմակերպիչների կողմից որպէս միջոց զանգուածներին ներգրաւելու համար հայերին ոչնչացնելու գործընթացի մեջ, ինչպէս նաեւ սպանութիւնները արդարացնելու եւ բանականացնելու համար: Թալանը եւ կողոպուտը, հայերի ունեցուածքի իւրացումը դարձան Հայոց Ցեղասպանութեան կարեւոր տարրերը[46]:

1915 Յունիսի 10ին հրապարակուած «Այլ Վայրեր Տեղափոխուած Հայերին Պատկանող Անշարժ Գոյքերի Եւ Հողատարածքների Կառավարման Ձեւի Մասին» կանոնադրութիւնը եւ 1915 Սեպտեմբերի 26ին՝ «Լքեալ Գոյքերի Մասին» օրէնքը փորձում էին իրաւական հիմք ստեղծել մի մեծ

թալանի, որին ենթարկուեց տեղահանուած հայ ժողովուրդը[47]: Յետագայում Սեւրի Պայմանագրի 144րդ յօդուածով, հենց Օսմանեան Կայսրութիւնը կը ճանաչի այս օրէնքների անօրինական լինելը[48]:

Տիգրան Գույումճեանը նշում է մի դրուագ հայկական դրամական միջոցների առնչութեամբ: Երբ պատերազմից յետոյ քննարկւում էր թէ ինչում պէտք է հայ փախստականներին օգնութիւն ցուցաբերել, բրիտանական վարչապետ Ռեմզի Մըքդոնըլդին ներկայացուած յուշագրում, Ջէյմս Բոլդուինը եւ Հըրբըրթ Էսքուիթը նշում էին. «*Թուրքական 5 մլն. ոսկէ ֆունտ գումարը (որ կազմում էր մօտ 30 հազար կիլոգրամ ոսկի) եւ տեղադրուած էր թուրքական կառավարութեան կողմից Բեռլինի Reichsbankում 1916ին եւ զինադադարից յետոյ Դաշնակիցների կողմից առգրաւուած մեծամասամբ (հնարաւոր է նոյնիսկ ամբողջութեամբ) հայկական փողեր էր: Հայերի 1915ի բռնի տեղահանութիւնից յետոյ, նրանց ընթացիկ ու կուտակային հաշիւները կառավարութեան հրամանով փոխանցուել են Կ.Պոլիս, Պետական Գանձապետարան*»[49]: Ըստ Գույումճեանի այդ գումարն այսօր կազմում է $320,000,000 չհաշուած տոկոսները[50]:

Կորուստները միայն ուղղակի թալանի եւ ունեզրկման տեսքով չէին արտայայտւում: Ետ ընկաւ իր բոլոր ճիւղերով ազգային զարգացումը: Տնտեսութեան եւ արհեստների ամբողջ ճիւղեր ուղղակի անհետացան: Տասնամեակներ պահանջուեցին, որ ազգը գոյատեւման խնդրից անցում կատարի զարգացմանը: Այլ երկրներում ապաստան գտած հայութիւնը զրկուած էր ամէն ինչից: Չունէր ոչ միայն զարգացման համար նախնական դրամագլուխ, այլ նաեւ տարրական ապրուստի միջոցներ: Առաջիկայ տարիները դարձան նոր հայրենիքներում նիւթա-տնտեսական կուտակման տարիներ:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Արեւմտեան Հայաստանի հայազրկումը դարձաւ Թուրքական Հանրապետութեան ստեղծման հիմք: Հայկական Պետականութիւնը տեղափոխուեց Արեւելեան Հայաստան, հայութեան զարգացումը կենտրոնացուեց միայն այս հատուածում, ինչը աներեւակայելի էր նախկինում:

Հայոց Ցեղասպանութեան տարիներին Արեւելեան Հայաստանում ստեղծուած Հայաստանի Հանրապետութիւնը երկար չգոյատեւեց. դրա պատճառներից մէկը հենց նոյն ցեղասպանական գործողութիւններն էին:

Նախ հանրապետութիւնն իր գոյութեան առաջին իսկ օրուանից օրհասական վիճակում էր: Արեւմտեան Հայաստանից մազապուրծ հարիւր հազարաւոր փախստականները, սովը, համաճարակները մի իրավիճակ էին ստեղծել, երբ շատ քիչ հնարաւորութիւն կար հանրապետութեան գոյատեւման համար[51]:

1920ի աշնանը քեմալականները Սեւրի Պայմանագիրը կասեցնելու նպատակով պատերազմ են սանձազերծում Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ: Ունենալով թուային եւ սպառազինութեան գերազանցութիւն, թուրքերը գործակցում էին նաեւ Խորհրդային Ռուսաստանի հետ, որը դիտարկում էր Հայաստանը որպէս «իմպերիալիստական» Անտանտի դաշնակից: Հոկտեմբերի 30ին թշնամին կարողանում է գրաւել Կարսը եւ շարունակել գրոհը դէպի Ալեքսանդրապոլ[52]:

1920 Նոյեմբերի 8ին Թուրքիայի Արտաքին Գործերի նախարարի պաշտօնատար Ահմէդ Մուհթար բէյը հեռագրում է Արեւելեան Ռազմաճակատի հրամանատար Քեազըմ Քարաբեքիր փաշային «*...բացարձակ անհրաժեշտութիւն է, որ Հայաստանը քաղաքականապէս եւ նիւթապէս/ֆիզիկապէս մէջտեղից վերացուի*»[53]: Այս հեռագիրը բացայայտում է, որ վերջնական խնդիրը եղել է հանրապետութեան ոչնչացումը, եւ ի նկատի ունենալով Թուրքական Պետութեան քաղաքականութեան շարունակականութիւնը՝ կարելի է խօսել նաեւ ցեղասպանական բնոյթի դիտաւորութեան մասին, երբ ոչնչացնելով արեւմտահայութեանն՝ Օսմանեան Կայսրութիւնը ձգտում է աւարտին հասցնել հայ ժողովրդի ոչնչացումը: Այս նամակի գոյութիւնը, ինչպէս նաեւ 1920ի հայ-թուրքական պատերազմը լրիւ այլ հողի վրայ են դնում Հայաստանի պետականութեան կորստի հարցը:

Պատմաբան Ռիչըրդ Յովհաննիսեանն ընդգծում է, որ եթէ նոյնիսկ ցեղասպանութիւնը տեղի ունենար, բայց դրա երկրորդ փուլով չկործանուէր Հայկական առաջին Հանրապետութիւնը, այսօր նրա բնակչութիւնը կը հասնէր մօտ քսան միլիոնի, ինչը թոյլ կը տար Հայաստանին լինել տարածաշրջանային ուժ,

համապատասխան աշխարհաքաղաքական առաւելութիւններով եւ քաղաքական, ռազմական եւ ինքնութեան անվտանգութեամբ[54]:

Հայոց Ցեղասպանութիւնն ունեցաւ մէկ այլ, միջազգային քաղաքական հետեւանք: Յանցագործութիւնը չդատապարտելը եւ մեղաւորներին արժանի պատժի չենթարկելը հիմք ստեղծեց նոր ցեղասպանութիւնների համար: Յայտնի են Ադոլֆ Հիտլէրի խօսքերը, որ ասուել են 1939 Օգոստոսին Գերմանական Բանակի հրամկազմի հետ հանդիպման ժամանակ, այն մասին, որ յաղթողներին ոչ ոք չի դատապարտում, իսկ դաժանութիւնները ոչ ոք չի յիշում. «Ո՞վ է այսօր խօսում հայերի մասին»[55]:

ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐ

Ցեղասպանութիւնները ծանրագոյն, երկարաժամկէտ եւ անդառնալի հետեւանքներ են թողնում եղեռնի ենթարկուած ժողովրդի հոգեբանութեան վրայ[56]:

Ցեղասպանութիւնից փրկուածների եւ նրանց ժառանգների վրայ ցեղասպանութեան ազդեցութեան վերաբերեալ հետազօտութիւնները հիմնուում են վերապրածների հարցազրոյցների, նրանց բանաւոր վկայութիւնների ու պատմութիւնների վրայ:

Ըստ հոգեբանների՝ հայոց կոտորածները երեք հիմնական հետեւանքների են յանգեցրել՝ մեղքի զգացում, տագնապ եւ ընկճախտ[57]:

Ցեղասպանութիւնից վերապրածները, երբեմն նաեւ նրանց անմիջական ժառանգները յաճախ մեղքի զգացում են ունենում: Յովհաննիսեանը մի օրինակ է բերում՝ ցեղասպանութիւն վերապրած Պետրոսն ասում է հետեւեալը. «*Ես կանգնած եմ ձեր առաջ եւ ուզում եմ ներողութիւն խնդրել: Ես ողջ եմ, քանի որ բախտ եմ ունեցել սովորելու ամերիկեան դպրոցում: Ես ներողութիւն եմ խնդրում ողջ մնալու համար*»[58]: Կար նաեւ այն մտայնութիւնը, թէ ցեղասպանութեանը զոհ են գնացել լաւագոյն հայերը, իսկ վերապրել են ոչ-արժէքաւորները, թէեւ արժանի չեն դրան[59]:

Ցեղասպանութեան անմիջական հետեւանք է նաեւ ֆիզիկապէս բնաջնջուելու հաւաքական վախը, որը յաճախ վերածուել է ախտաբանական վախի, խելացնոր զգայախաբութիւնների, մղձաւանջների, մօտալուտ ջարդի

սպասումի կամ խուճապահար փախուստի: Սա շատ բնորոշ է ցեղասպանութիւն եւ տեղահանութիւն ապրած սերնդին[60]: Հետազօտող Անի Գալայճեանը նաեւ հայերի ներազգային յարաբերութիւններում առկայ լարուածութիւնը բացատրում է արտաքին աշխարհի նկատմամբ կուտակուած զայրոյթով, որը չպարպելով բերում է իրենց հայրենակցի նկատմամբ զայրոյթի[61]:

Երկրորդ սերունդը, թէեւ ցեղասպանութեան ողջ սարսափը այդքան էլ չի գիտակցում, նոյնպէս ունի հոգեբանական խնդիրներ (ընկճախտ, անհայրենիք լինելու բարդոյթ, կեանքը եւ նրա տուած բարիքները վայելելու անկարողութիւն)[62]: Հետեւանքներից է նաեւ անվիարժէքութեան բարդոյթը, սեփական ազգի եւ նրա ապագայի մասին հաւատի բացակայութիւնը:

Ցեղասպանութեան հոգեբանական թրոման աւելանում է ցեղասպանութիւնը գործադրողների յետնորդների ժխտողականութեամբ: Այն վիրաւորում է զոհի յիշողութիւնը եւ աւելացնում վերապրածների ընկճուածութիւնը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Եթէ փորձենք կատարել Հայոց Ցեղասպանութեան հետեւանքների գնահատում, ապա կը գանք միքանի եզրայանգման.

ա) Հայ ժողովրդի կորուստները սարսափելի էին եւ շատ այլ ազգերի եւ էթնոսների համար կարող էին մահացու լինել:

բ) Հայոց Ցեղասպանութեան բացասական հետեւանքների գնահատումն ընդամէնը մարդկային եւ նիւթական կորուստների պարզ հանրահաշիւային գումար չի կարող լինել: Այն կորուստների եւ բացասական հետեւանքների մի համալիր է, որն ինքնին գերազանցում է կուրուստների պարզ հաշուարկը: Հայոց Ցեղասպանութեանը զոհ գնաց ոչ միայն 1,5 միլիոնից աւել մարդ, այլ նաեւ հայ ազգի ժողովրդագրական կառուցուածքի մէջ որակական փոփոխութիւններ տեղի ունենցան: Զեւաւորուեց մի ազգ, որի մեծամասնութիւնը ապրում է իր հայրենիքից դուրս, դրանից բխող բոլոր հետեւանքներով:

գ) Հայոց Ցեղասպանութեան հետեւանքները շատ դէպքերում անհնար է չափելի միաւորներով բնութագրել: Դրանք երկարաժամկէտ կորուստներն են, որոնց բացասական ազդեցութիւնը շատ ժամանակ զգացնել է տալիս միայն այն

դէպքում, երբ սկսում ենք առնչուել ի յայտ եկած խնդիրների հետ: (Օրինակ՝ հոգեբանական խնդիրները. շատ դէպքերում թրոմաթիք յիշողութիւնը դառնում է հիւանդութիւնների եւ բարդոյթների պատճառ):

դ) Հայոց Ցեղասպանութեան որոշ բացասական հետեւանքները ունեն ժամանակի ընթացքում իրենց որակը ու չափը փոխելու յատկանիշ: Այսինքն, ժամանակի ընթացքում նոյնիսկ փոքր, աննշան խնդիրը կարող է տասնամեակներ յետոյ մի հսկայական որակական շեղման բերել:

ե) Հայոց Ցեղասպանութեան բոլոր՝ ժողովրդագրական, մշակութային, աշխարհագրական, տնտեսական, քաղաքական եւ հոգեբանական հետեւանքները պէտք է դիտարկել իբրեւ մէկ ընդհանրութիւն, մէկ համալիր: (Այսպէս, ազգային վերնախաւի ոչնչացումը բերում է ոչ միայն ժողովրդագրական կորուստի, այլ նաեւ յետագայում քաղաքական շարունակական աւագանիի ձեւաւորման համար լուրջ խոչընդոտ է դառնում, աշխարհագրական կորուստները՝ Արեւմտեան Հայաստանի հայազրկումը իր հետ բերում են մշակութային կորուստներ: Եւ խօսքը ոչ միայն հազարաւոր եկեղեցիների, ամրոցների, եւ բնակավայրերի վերացման մասին է, այլ նաեւ ժողովրդին իր միջավայրից կտրելու պատճառով առաջացած ստեղծագործական ընթացքի ընդհատման մասին):

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] William A. Schabas, *Genocide in International Law: The Crime of Crimes*, Camridge University Press, 2000:

[2] «Ցեղասպանութիւն Յանցագործութեան Կանխման Եւ Պատժման Կոնվենցիա» (http://www.un.am/res/UN%20Treaties/III_1.pdf):

[3] Taner Akcam, "Turkey and the Armenian Ghost," *Armenian Review*, December 15, 2012 (http://armenianweekly.com/2012/12/15/akcam-turkey-and-the-armenian-ghost/ (last access 27.04.2015):

[4] Ronald Grigor Suny, "Writing Genocide: The Fate of the Ottoman Armenians", *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Ronald Grigor Suny, Fatma Mu-ge Gocek, Norman M. Naimark (eds.), USA, Oxford University Press, 2011, էջ 34-35:

[5] Մանրամասն տե՛ս՝ Ա. Ամուրեան, *Ստրպատականի Հայութեան Վիճակը Թրքական Բանակների Ներխուժման Օրերին: Կանխամտածուած Եւ Նախօրօք Ծրագրուած Ցեղասպանութիւն*, Թեհրան, Տպ. Ալիք, 1979. նաեւ՝ Սեդրակ Աւագեանց, *Կոտորածը Սալմաստում (Ականատեսի Պատմուածք)*, կազմ.՝ Ս.

Աւագեանց, Թիֆլիս, Տպ. Հերմէս, 1915. նաեւ՝ *Հայերի Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութիւնում*, խմբ.՝ Մ. Ներսիսեան, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1991:

[6] Եզրի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Robert Melson, *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, Chicago, University of Chicago Press, 1996. նաեւ՝ Christian P. Scherrer, "Towards a Theory of Modern Genocide. Comparative Genocide Research: Definitions, Criteria, Typologies, Cases, Key Elements, Patterns and Voids," *Journal of Genocide Research*, 1:1, 1999, էջ 13-23:

[7] Յօդուածի հեղինակը շնորհակալութիւն է յայտնում պատմ. գիտ. թեկնածու Ռ. Թաթոյեանին այս բաժինը գրելու ընթացքում օգտակար խորհուրդների համար:

[8] *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Կ. Պոլիս, 1916-20, (Ժ.-ԻԹ. տարի), Հրատ. Հրաչեայ Տէր Ներսէսեան, Կ. Պոլիս, Տպ. Կ. Քէշիշեան եւ որդի:

[9] Տե՛ս օրինակ՝ Ռուբէն Հ. Գասպարեան, *Հայկական Կոտորածները Կիլիկիայում (XIX դարի 90-ական թթ.-1921 թ.)*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 2005:

[10] Ալեմդար Իքդամ Վաքիթ, 1919 թ, Մարտի 15 ըստ՝ Танер Акчам, "1915: Легенды И Реальность" (Թանէր Աքչամ, 1915. առասպելներ եւ իրականութիւն), *Ռադիկալ*, 23 Մայիս 2003, (http://genocide.ru/lib/akcam/1915.htm):

[11] Акчам, "1915":

[12] Մանրամասն տե՛ս՝ R. Rummel, *Statistics of Democide, Genocide and Mass Murder Since 1900*, LIT Verlag Müster, 1998, էջ 78-101:

[13] *Հայկական Հարցը Հաշտութեան Կոնֆերանսի Առաջ*, Թիֆլիս, Տպ. «Աշխատաւոր», 1919:

[14] Սեպուհ Ակունի, *Միլիոն Մը Հայերու Ջարդի Պատմութիւնը*, Կ. Պոլիս, Հայաստան Գրատուն, 1921:

[15] Երուանդ Խաթանասեան, *Հայոց Թիւը*, Հրատ. Եղեռնի 50-ամեակի Կեդր. Յանձնախումբի, Բոստոն, 1965:

[16] Ազատ Համբարեան, «Արեւմտահայերի Թուաքանակի Հարցի Շուրջ», *Բանբեր Երեւանի Համալսարանի*, 1969, № 2, էջ 98-114:

[17] Ռուբէն Մելքոնեան, *Հայերի Բռնի Իսլամացումը Ցեղասպանութեան Տարիներին. Ընթացքը Եւ Հետեւանքները*, Հեղինակային Հրատ., Երեւան, 2010:

[18] Յարութիւն Ալպոյաճեան, *Խաչելութեան Համփոներով*, Երեւան, 2005, նաեւ՝ Գառնիկ Բանեան, *Յուշեր Մանկութեան Եւ Որբութեան (Անթուրայի Որբանոցը)*, Անթիլիաս, Տպարան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսութեան, 1992:

[19] Vahe Tashjian, "Gender, Nationalism, Exclusion: the Reintegration Process of Female Survivors of the Armenian Genocide," *Nations and Nationalism* 15 (1), 2009:

[20] *Resolution with Justice. Reparations for the Armenian Genocide*, The Report Of The Armenian Genocide Reparations Study Group, March 2015, էջ 67:

[21] armeniangenocidelosses.am: Այս կայքը պատրաստուել է հայաստանեան հետազօտական խմբի կողմից՝ հիմնախնդրի հասարակական քննարկմանը նպաստելու համար: Խմբի կազմում են Թովմաս Սամուէլեանը, Դաւիթ Դաւիթեանը, Յովհաննէս Ասրեանը, Տիգրան Սահակեանը:

[22] Matthew J. Gibney, Randall Hansen, *Immigration and Asylum: from 1900 to the Present*, Santa Barbara, California: ABC-CLIO, 2005, էջ 13:

[23] Pamela de Condappa, "Cultural Cenocide in Bosnia-Herzegovina: Destroying Heritage, Destroying Identity", www.metamedia.stanford.edu/projects/CulturesofContact/admin/download.html?attachid=14883- ըստ՝ Ս. Պարսամեան, «Մշակութային Ժառանգութեան Ոչնչացումը Որպէս Ցեղասպանութեան Բաղկացուցիչ Մաս», *Մերձաւոր Արեւելք, 6 (ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան Ինստիտուտում Կազմակերպուած Երիտասարդ Արեւելագէտների Միջազգային 30-րդ Գիտաժողովի Նիւթեր)*, Երեւան, ԳԱԱ, Հրատ., 2009:

[24] Martin Shaw, *What is Genocide?* Polity, London, 2007, էջ 18, ըստ՝ Պարսամեան, «Մշակութային Ժառանգութեան Ոչնչացումը»:

[25] Fa'iz El-Ghusein, *Martyred Armenia*, 1917, London, էջ 33:

[26] Մ. Մաշտոցի Անուան Հին Ձեռագրերի Ինստիտուտ-Մատենադարան, Մ. Իզմիրլեանի անձնական դիւան, ցուցակ 34, թղթ. 14, վաւ. 615 ըստ Սեդա Պարսամեան, «Հայկական Մշակութային Արժէքների Ոչնչացումն Ու Դրա Հետեւանքները 1894-96 թթ. Համիդեան Կոտորածների Տարիներին», *Ցեղասպանագիտական Հանդէս*, 2,1, 2014, էջ 27:

[27] Մաղաքիա Օրմանեան, *Ազգապատում, Հտր.* Գ, Էջմիածին, 2001, էջ 5869-5870. նաեւ՝ A. Adossides, *Armeniens et Jeunes Turcs, Les Massacres de Cilicie*, Paris, էջ 104-105 ըստ Պարսամեան, «Մշակութային Ցեղասպանութեան Իրագործման Մեխանիզմները 1909 թ. Ադանայի Եւ Յարակից Շրջանների Կոտորածների Ընթացքում Եւ Դրանց Հետեւանքները», *Ցեղասպանագիտական Հանդէս*, 1, 2013, էջ 102:

[28] *Հայկական Հարցը Հաշտութեան Կոնֆերանսի*. նաեւ՝ Raymond H. Kévorkian and Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la Veille du Génocide*, Paris, Arhis, 1992, էջ 601:

[29] *Հայկական Հարցը Հաշտութեան Կոնֆերանսի*:

[30] Գ. Սիւրմէնեան, *Երգնկա*, Գահիրէ, Տպ. Սահակ-Մեսրոպ, 1947, էջ 348:

[31] K. Baghdjian, *The Confiscation of Armenian Properties by the Turkish Government Said to be Abandoned*, Անթիլիաս, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսութեան, 2010, էջ 71:

[32] Թրքական Ապատեղեկատուութիւն՝ Անիի Եկեղեցիների Շուրջ, http://www.aztagdaily.com/archives/82832, http://news.am/arm/news/118576.html, «Թէ Ինչպէս Անին Կարող է Դառնալ «Յուշ» Կամ «Յիշողութիւն», http://hetq.am/arm/print/1553/ :

[33] Գէորգ Տէր-Վարդանեան, «Ցեղասպանութեան Պատճառով Կորստեան Մատնուած Ձեռագիր Մատեանների Թիւը Կարող է Գերազանցել 30 Հազարը», http://armenpress.am/arm/news/796472/ :

[34] ՄԱԿի 1948ի «Ցեղասպանութեան Յանցագործութեան Կանխման Եւ Դրա Համար Պատժի Մասին» Ուխտի նախնական տարբերակում ընդգրկուած մշակութային ցեղասպանութիւնը բնորոշող սահմանումներից երկրորդը վերաբերում է մտաւորականութեանը՝ որպէս մշակոյթի կրողի եւ արտադրողի, ըստ որի մշակութային ցեղասպանութիւն է համարւում նաեւ «այն մարդկանց բռնի եւ համակարգուած արտաքսումը, ովքեր ներկայացնում են տուեալ մշակութային խումբը» (Lyndel V. Prott, "Ethnocide," *Encyclopedia of*

Genocide and Crimes Against Humanity, Vol. 1, A-H, edited by Israel W. Charny, ABC-Clio, 2000, էջ 310):

[35] А. Айвазян, "Стратегические Последствия Геноцида Армян," *Византийское Наследство (Информационно-Аналитический Журнал)* (Հայերի Ցեղասպանութեան ռազմավարական հետեւանքները, Բիւզանդական ժառանգութիւն, տեղեկատուական-վերլուծական ամսագիր), No. 3, 2002, էջ 15:

[36] Լուսինէ Սահակեան, *Տեղանունների Թուրքացումն Օսմանեան Կայսրութիւնում Եւ Հանրապետական Թուրքիայում*, Մոնրէալ, 2011:

[37] Ռուբէն Մելքոնեան, «Տեղանունների Փոփոխութիւնը՝ Որպէս Թուրքացման Քաղաքականութիւն», *21-րդ Դար*, 6 (28), 2009, էջ 136:

[38] Երբ իսրայէլական հասարակութիւնում բուռն քննարկում էր Հոլոքոստի դիմաց գերմանական նիւթական փոխհատուցման հարցը, վարչապետ Դաւիդ Բէն-Գուրիոնը նշում էր, որ խօսքը բացառապէս թալանուած իրէական գոյքի արժէքի փոխհատուցման, այլ ոչ թէ «արեան դիմաց փողերի» մասին է, եւ որ նիւթական պահանջները չեն վերաբերում պատմա-բարոյական խնդիրներին, որոնք յաւերժ կը մնան չվճարուած (Յարութիւն Մարութեան, «Գերմանիայի Ֆինանսական Փոխհատուցումները Հրէութեանը. Ձեւաւորումը, Գործընթացը, Ներկայ Վիճակը», *21-րդ Դար*, թիւ 4 (22), 2008, էջ 137-138):

[39] *Հայկական Հարցը Հաշտութեան Կոնֆերանսի*:

[40] Resolution with Justice – Reparations for the Armenian Genocide, http://www.armeniangenocidereparations.info/?p=245#more-245 p. XII :

[41] Մանրամասն տե՛ս՝ Kevork K. Baghdjian, *The Confiscation of Armenian Properties by the Turkish Government Said to be Abandoned*, Antelias, Lebanon, Printing House of the Catholicosate of Cilicia, 2010. նաեւ՝ Kévorkian/Paboudjian, էջ 57-60:

[42] Մանրամասն տե՛ս՝ О. Инджикян, *Буржуазия Османской Империи* (Յովհաննէս Ինճիկեան, Օսմանեան Կայսրութեան բուրժուազիան), Երեւան, ՀԽՍՀ ԳԱ Հրատ., 1977:

[43] Elke Hartmann, "The 'Loyal Nation' and Its Deputies. The Armenians in the First Ottoman Parliament" in Christoph Herzog & Malek Sharif (eds.), *The First Ottoman Experiment in Democracy*, Würzburg, Ergon, 2010, էջ 99:

[44] Erik J. Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, London, I.B. Tauris, 2010, էջ 68:

[45] BNu/Fonds A. Andonian, P.J.1/3, file 4, Ayntab, f° 5v° cited in Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, London, I.B. Tauris, 2011, էջ 608:

[46] Uğur Ümit Üngör and Mehmet Polatel, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property*, London, UK, Continuum International Publishing Group, 2011:

[47] Լեւոն Վարդան, *Հայկական Տասնհինգը Եւ Հայերու Լքեալ Գոյքերը*, Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 1970:

[48] Susan Karamanian, "Economic-Legal Perspectives on the Armenian Genocide," *International Criminal Law Review* 14:2 (2014) էջ 242-260:

[49] Shavarsh Toriguian, *The Armenian Question and International Law*, Beirut, Hamaskaïne, 1973, էջ 107-8, quoting André Mandelstam, *La Société des Nations et les Puissances devant le Problème Arménien*, reprint, Beirut, Hamaskaine, 1970, էջ 489-493 ըստ՝ Dickran Kouymjian, "Confiscation of Armenian Property and the Destruction of Armenian Historical Monuments as a Manifestation of the Genocidal Process" (http://armenianstudies.csufresno.edu/faculty/kouymjian/articles/confiscation.htm#foot_out_01):

[50] Kouymjian:

[51] Սիմոն Վրացեան, *Հայաստանի Հանրապետութիւն*, Երեւան, 1993. նաեւ՝ Richard Hovhannisian, *The Republic of Armenia*, LA, University of California Press, 1971-1996:

[52] Գ. Եազըճեան, *Կարսի 1920 թ. Անկման Խորքային Պատճառները*, Երեւան, Հեղինակային Հրատ., 2007. նաեւ՝ Էդիկ Զօհրաբեան, *1920թ. Հայ-Թուրքական Պատերազմը Եւ Տէրութիւնները*, Երեւան, Ոսկան Երեւանցի Հրատ., 1997:

[53] Ռուբէն Սաֆրաստեան, *Օսմանեան Կայսրութիւն. Ցեղասպանութեան Օրագրի Օագումնաբանութիւնը (1876-1920 թթ.)*, Երեւան, Լուսակն, 2009, էջ 191:

[54] Resolution with Justice, էջ 87:

[55] Kevork Bardakjian, *Hitler and the Armenian Genocide*, Cambridge, Zoryan Institute, 1985:

[56] Տե՛ս, օրինակ՝ Մ. Գարագաշեան, *Ցեղասպանութեան Հոգեցնցումն Ու Ազգային Ինքնութիւնը*, Երեւան, ԴԱԼԼ Հրատ., 2006:

[57] Տիգրան Սալումեան, «Հայոց ցեղասպանութեան սոցիալ-հոգեբանական հետեւանքները», https://krishayas.wordpress.com/2012/11/15/հայոց-ցեղասպանութեան-սոցիալ-հոգեբան/

[58] R. Hovhannisian, *The Armenian Genocide in Perspective*, New Brunswick, Transaction Press, 1987, էջ 178:

[59] Hovhannisian, *The Armenian Genocide in Perspective*, էջ 178:

[60] Հ. Թութունջեան, «Ցեղասպանութեան Հոգեբանական Հետեւանքները», *Հայկական Հարց Հանրագիտարան*, Երեւան, 1996, էջ 447-48:

[61] Anie Kalayjian and Marian Weisberg, *Generational Impact of Mass Trauma: The Post-Ottoman Turkish Genocide of the Armenians in Jihad and Sacred Vengeance*, J. S. Piven, C. Boyd, and H.W. Lawton (eds.), New York, Writers Club Press, 2002, էջ 270:

[62] Սալումեան:

THE DEMOGRAPHIC, CULTURAL, PSYCHOLOGICAL, GEOGRAPHIC, ECONOMIC, AND POLITICAL CONSEQUENCES OF THE GENOCIDE ON THE ARMENIANS (SUMMARY)

SUREN MANUKYAN

Genocide is a crime committed against humanity. Nonetheless, the target is a single, specific ethnic, racial, or religious group.

The objective of the Armenian Genocide was not to annihilate huge masses of humankind. The intention was more horrible and comprehensive: to annihilate the Armenian nation and achieve the non-existence of the Armenians. This is why the Armenian nation bears the negative consequences of this genocide in terms of demography, culture, geography, economy, politics and psychology.

If we try to gauge the consequences of the Armenian Genocide we may conclude that:

a) The losses of the Armenian nation were huge and would have eradicated the whole nation in the case of some other nations and ethnicities.

b) One cannot encompass the consequences of the Armenian Genocide by looking only at human and financial losses. It is a conglomerate of negative consequences which goes far beyond mere numbers. In fact, the Armenian Genocide not only took the lives of one and a half million Armenians but also reshaped the demographic structure of the nation, with all its diverse consequences.

c) Indeed, in several instances it is impossible to define the consequences of the Armenian Genocide in numbers. These consequences are long-term losses, which have an ongoing negative impact as seen when we start to analyze the outcomes. One of these outcomes has to do with psychological problems which cause traumatic sicknesses and complex behavior.

d) Some of the negative consequences of the Armenian Genocide have extensive ramifications. In certain cases seemingly tiny issues may, in a few decades, be transformed into huge problems.

e) The demographic, cultural, psychological, geographic, economic, and political consequences of the Genocide on the Armenians should be evaluated using a holistic approach. In fact, the loss of the elite was not only a demographic loss, but led to a break in the continuity and formation of the political elite and became a serious impediment to its further development and growth. Likewise, the geographic losses of Western Armenian land and the ethnic Armenian cleansing led to cultural losses. We do not refer to the loss of thousands of Armenian churches and monasteries, fortresses and castles, but of the disappearance of residential areas and the break in cultural creation due to the detachment of the nation from its natural milieu.

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՒԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹԵԱՄԲ

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ
vladimirvardanyan@gmail.com

Սոյն զեկոյցում փորձ է կատարւում վերլուծել Հայոց Ցեղասպանութեանը առնչուող Օսմանեան Կայսրութեան հիմնական միջազգային իրաւական պարտաւորութիւնները եւ ցոյց տալ թէ այս հարցում ի՛նչ հեռանկարներ կարող է ունենալ հայութիւնը՝ ապագայում: Միաժամանակ, փորձ է կատարւում պատասխան տալ թուրքական քարոզչամեքենայի կողմից շատ յաճախ յառաջ քաշուող այն մօտեցումներին թէ Հայոց Ցեղասպանութիւնը պատժելի չի եղել, քանզի գոյութիւն չի ունեցել հռչակագիր-ուխտ որ կը պատժէր 1915 թուականի իրադարձութիւնները: Ինչպէս յայտնի է, թուրքական պաշտօնական մօտեցման համաձայն այս հարցն ընդհանրապէս պէտք է իրաւական ոլորտից տեղափոխուի պատմական հետազօտութիւնների ոլորտ[1]:

Որպէս մի փոքր նախաբան, ներկայացնենք Տողու Փերինչէքի գործով վերջերս տեղի ունեցած դատավարութեան ժամանակ Եւրոպական Դատարանում նրա իսկ կողմից հնչեցուած միտքը: Նա պարզ ասում է, որ չի հերքում հայերի զանգուածային ոչնչացումը, բայց չի կարող որակել այն որպէս ցեղասպանութիւն[2]:

Տուեալ հարցում կողմնորոշուելու համար անհրաժեշտ է յստակեցնել հետեւեալ հարցադրումները. ի՛նչ է Ցեղասպանութիւնը, ի՛նչ պարտաւորութիւններ ունէր Օսմանեան Կայսրութիւնը հայերի հանդէպ 1800ականների վերջից մինչեւ Օսմանեան Կայսրութեան փլուզումը, եւ ինչքանո՛վ այսօր թուրքական պետութիւնը այս պարտաւորութիւնների կրող է հանդիսանում: Անշուշտ, պէտք է նշել, որ Հայոց Ցեղասպանութեանն առնչուող իրաւական հետազօտութիւններն առաւել գործնական եւ արհեստագիտական բնոյթ ունեն եւ մեծամասամբ ուղղուած են ոչ թէ անցեալին այլ ապագային:

Սոյն զեկոյցի շրջանակներում կ'առանձնացնենք երեք հիմնական թիրախային հարցադրում.-

Ա) Որո՛նք են այն իրաւական հիմքերը, որոնք այսօր թոյլ են տալիս խօսելու Հայոց Ցեղասպանութեան պատժելիութեան մասին.

Բ) Որո՛նք են Օսմանեան Կայսրութեան պարտաւորութիւնները որոնք առնչուել են հայկական ազգաբնակչութեան պաշտպանութեանը եւ կայուն ու մշտական մարդկային խմբերի ոչնչացման արգիլմանը.

Գ) Ո՞րն է այսօրուայ կապը ժամանակակից Թուրքիայի Հանրապետութեան եւ դրա պայմանականօրէն իրաւանախորդ Օսմանեան Կայսրութեան միջեւ:

Ցաւո՞ք, թէ՞ բարեբախտաբար՝ իրաւական ոլորտում Հայոց Ցեղասպանութեան վերաբերեալ իրականացուող հետազօտութիւնների մեծ մասը որպէս կանոն կենտրոնանում է Ցեղասպանութեան Հոչակագրի վրայ որպէս միակ հիմքի, որի ուժով Հայոց Ցեղասպանութիւնը պէտք է պատժելի լինի:

Իհարկէ, չենք թերագնահատում Ցեղասպանութեան մասին Հոչակագրի դերակատարութիւնը այս հարցում: Այդուհանդերձ, փորձենք հասկանալ նախ՝ արդեո՞ք այս փաստաթղթից զատ առկայ են այլ իրաւական փաստաթղթեր՝ հայկական պահանջները ներկայացնելու համար, թէ՞ ոչ:

Ցեղասպանութեան Հոչակագիրը գրեթէ ամբողջութեամբ նուիրուած է քրէական պատասխանատուութեան հիմնահարցին. այն կոչուած է պատասխանատուութեան կանչել ֆիզիքական անձին՝ մարդու՛ն, այլ ո՛չ թէ՝ պետութեանը: Թէեւ ընդհուպ մինչեւ 2007 թուականը նոյնիսկ որոշ հայ հետազօտողներ ասում էին որ Ցեղասպանութեան Հոչակագիրը հիմք չի տալիս պետութեանը պատասխանատուութեան կանչելու համար: Բարեբախտաբար, 2007ին, ՄԱԿի Արդարադատութեան Միջազգային Դատարանը (ԱՄԴ) քննելով «Բոսնիա-Հերցեգովինան Ընդդէմ Սերբիայի» գործը՝ Ցեղասպանութեան մասին հոչակագրով ստանձնուած պարտաւորութիւնների խախտման վերաբերեալ, յստակ առանձնացրեց հետեւեալը, թէ՝ Հոչակագրի առաջին եւ իններորդ յօդուածները այդուհանդերձ վերաբերում են ո՛չ թէ պետութեանը պարտաւորութեանը՝ պատժել ֆիզիկական անձանց արարքները, կամ՝ նրանց պատասխանատուութեան ենթարկել, այլ նաեւ՝ յստակ պարտաւորութիւններ են դնում պետութեան վրայ:

Մասնաւորապէս Հոչակագրի առաջին յօդուածը սահմանում է հետեւեալը. «*Պայմանաւորուող կողմերը հաստատում են, որ ցեղասպանութիւնը, անկախ նրանից՝ կատարւում է խաղաղ, թէ պատերազմական պայմաններում, ըստ միջազգային իրաւունքի՝ յանցագործութիւն է, որը նրանք պարտաւորւում են կանխարգելել եւ պատժել այն կատարելու համար*»[3]: Միաժամանակ 9րդ յօդուածը խօսում է որ պայմանաւորուող կողմերի միջեւ վէճերը՝ սոյն հոչակագրի մեկնաբանման, կիրառման եւ կատարման առնչութեամբ, ներառեալ նաեւ ցեղասպանութիւն կամ 3րդ յօդուածում թուարկուած որեւէ արարք կատարելու համար այս կամ այն պետութեան պատասխանատուութեան վերաբերեալ վէճերը, յանձնւում են ԱՄԴի քննարկմանը՝ վէճի կողմերից իւրաքանչիւրի պահանջով[4]:

Այս երկու յօդուածի վերլուծութիւնից ԱՄԴն եկաւ այն եզրայանգմանը, որ չի կարող պետութիւնը ունենայ պարտաւորութիւն՝ կանխարգելելու ցեղասպանութիւնը եւ՝ պատժե՛լ դրա կատարման համար, իսկ ի՛նքը չկատարի Ցեղասպանութիւնը[5]: Այսինքն, Ցեղասպանութեան Հոչակագրի ուժով՝ պետութիւնը ունի առնուազն հետեւեալ երեք պարտաւորութիւնները.- ա) Կանխարգելել այլոց կողմից ցեղասպանութեան իրականացումը, պ) Պատժել դրա իրագործման համար եւ գ) Թոյլ չտալ, որպէսզի իր սեփական մարմինները, կամ այն անձինք, որոնց վարքագիծը ըստ միջազգային իրաւունքի վերագրելի է իրեն, կատարեն ցեղասպանութիւն:

Այսինքն, ըստ ԱՄԴի դիրքորոշման, պետութիւնը Հոչակագրի հիման վրայ կարող է պատասխանատուութեան կանչուել:

Ո՞րն է այդուհանդերձ Հայոց Ցեղասպանութեան նկատմամբ Հոչակագրի կիրառման կամ չկիրառման հիմնախնդիրը:

Միակ խնդրայարոյց հարցը այստեղ - միջազգային իրաւական տեսանկիւնից՝ որից շատ դէպքերում օգտւում է թուրքական քարոզչութիւնը - Հոչակագրի յետադարձ կիրառելիութեան հիմնահարցն է:

Հոչակագիրն ընդունուել է 1948ին եւ ուժի մէջ է մտել 1951 Յունուար 12ին: Ահա՛, սա՛ է այն փաստը, որի վրայ փորձում է կառուցել իր դիրքորոշումը Տողու Փերինչէքը, թէ՝ 1951ից առաջ արարքը պատժելի չէր:

Փորձենք հասկանալ՝ իրօք դա այդպէ՞ս է, թէ՞ սա ըստ էութեան իրաւական *աքոլասթիքայի* լաւագոյն դրսեւորումներից մէկն է:

Իրականում, Ցեղասպանութեան մասին Հոչակագրի յետադարձ կիրառելիութեան հարցում մենք չունենք յստակ պատասխան: Մենք ունենք երեք հիմնական հնարաւոր լուծում.-

1) Ամէնէն պարզունակը եւ ոչ-ընդունելին՝ Հոչակագիրը յետադարձ կիրառելիութիւն չունի եւ մինչեւ նրա ընդունումը կատարուած արարքները ցեղասպանութիւն համարուել չեն կարող:

2) Հոչակագրի յետադարձութիւն՝ առնուազն 1951 Յունուար 12ը: «Բոսնիա-Հերցեգովինան Ընդէմ Սերբիայի» գործում, դատարանը դեռեւս նախնական առարկութիւնների քննութեան փուլում կայացրած իր որոշմամբ արտայայտեց այն դիրքորոշումը որ թէեւ Բոսնիան եւ Հերցեգովինան Հոչակագրի մասնակից են դարձել աւելի ուշ, քան տեղի են ունեցել գործում վկայակոչուած իրադարձութիւնները, այդուհանդերձ վերջինս կիրառելի է նրանց նկատմամբ՝ Բոսնիայում եւ Հերցեգովինայում ծաւալուած զինուած հակամարտութեան սկզբից իվեր[6]: Այսինքն, մենք գործ ունենք անուղղակիօրէն որոշակի յետադարձութեան հետ. դատարանը առնուազն ընդունում է այն հանգամանքը որ Հոչակագիրը կարող է նաեւ կիրառուել ընդհուպ մինչեւ 1951 Յունուար 12ը տեղի ունեցած դէպքերի վրայ:

3) Կարո՞ղ է արդեօք Համաձայնագիրն ընդհանրապէս յետադարձ լինել բոլոր արարքների նկատմամբ, որոնք կատարուել են նախկինում: Այս հարցի վերաբերեալ վերջնական պատասխան գոյութիւն ունենալ չի կարող. միակ յստակ պատասխանը, որ կարող է տալ այս ամէնին՝ հետեւեալն է.- Ցեղասպանութեան Հոչակագրի յետադարձ կիրառելիութեան խնդիրը Հոչակագրի մեկնաբանման տիրոյթում է գտնւում: Հոչակագրի մեկնաբանումը ԱՄՆի իրաւազօրութեան ներքոյ գտնուող հարց է՝ Հոչակագրի 9րդ յօդուածի հիման վրայ: Քանի դեռ ԱՄՆն յստակ դիրքորոշում՝ այս հարցի վերաբերեալ չի արտայայտել, մնացած բոլոր դատողութիւնները՝ թէ՛ յետադարձութեան, թէ՛ ո՛չ-յետադարձութեան մասին, ոչ աւել են քան պարզապէս տեսաբանական գիտական մօտեցումներ:

Տեղեկատուութեան կարգով ասենք, որ ընդամէնը երկու օր յետոյ ԱՄՆն կայացնելու է մի նոր որոշում, որը կրկին առնչուելու

է Ցեղասպանութեան Հոչակագրին. Փետրուար 3ին Հաագայում, ԱՄՆն պէտք է հրապարակի «Խրուաթիան Ընդդէմ Սերբիայի» գործով որոշումը որում եւս կայ որոշակի անդրադարձ Հոչակագրի յետադարձութեանը: Տեսնենք թէ այս անգամ ԱՄՆն արդեօք հայանպաստ դիրքորոշում կը բռնի՞, թէ՞ այդուհանդերձ կը սահմանափակուի այն դիրքորոշմամբ որ արդէն իսկ արտայայտուել էր նախորդ որոշումներում[7]:

Ռաֆայէլ Լեմկինը «ցեղասպանութիւն» եզրի հետ զուգահեռ նաեւ այլ անուանումներ էր առաջարկում՝ "barbarism", "ethnocide", "denationalization", յուշելով տուեալ յանցագործութիւնը բնորոշող հասկացութեան պայմանական բնոյթը:

Փորձենք հասկանանք իվերջոյ թէ ի՛նչ է ցեղասպանութիւնը:

Պատկերացնենք մի պահ, որ Լեմկինը այդուհանդերձ չկարողացաւ տեղափոխուել Լեհաստանից ԱՄՆ, այլ դարձաւ ողջակիզման զոհ ու չստեղծեց 'ցեղասպանութիւն' եզրոյթը:

Ի՞նչ կը ստացուի:

Ցեղասպանութիւնը որպէս երեւոյթ շարունակուելո՞ էր դիտուել որպէս օրինական երեւոյթ, իրաւական երեւոյթ, թէ՞ ոչ:

Խնդիրը հետեւեալի մէջ է. նոյնիսկ Լեմկինը ընդունում էր որ Ցեղասպանութիւն եզրոյթը սոսկ նոր պիտակ է որով փորձում է սահմանել մի յանցագործութիւն, որի յանցակազմը բաւականին երկար գոյութիւն էր ունեցել: Եթէ մոռանանք Ցեղասպանութեան եզրոյթը, ապա այդ յանցագործութիւնը իրենից ներկայացնում է հետեւեալը.-

> Դա որոշակի կայուն եւ մշտական մարդկային խմբերին որպէս այդպիսին ոչնչացնելու մտադրութեամբ կատարուած տարաբնոյթ, նոյնիսկ իրարամերժ[8] արարքների ամբողջութիւնն է:

Այսինքն, Ցեղասպանութիւնը՝ մշտական եւ կայուն մարդկային խումբ ոչնչացնելու մտադրութեամբ կատարուած արարքների ամբողջութիւնն է, որը իդէպ պատժելի է եղել շա՛տ աւելի վաղ, քան իայտ է եկել Լեմկինի մօտեցումը: Իդէպ, եթէ ուսումնասիրենք Լեմկինի մօտեցումը՝ Ցեղասպանութեան վերաբերեալ, ապա կը տեսնենք որ այն շատ աւելի լայն է քան այն հայեցակարգը որ ամրագրուել է Ցեղասպանութեան մասին հոչակագրում[9]:

Բայց եթէ ըստ թուրքական քարոզչամեքենայի՝ Ցեղասպանութեան Հոչակագիրը Ցեղասպանութեան

պատժելիութեան միա՛կ աղբիւրն է, ապա մենք այսօր՝ 21րդ դարում, բախտում ենք հետեւեալ անհեթեթ իրավիճակին: Պարզւում է, որ այսօր կայ ՄԱԿի անդամ առնուազն 50 պետութիւն, որտեղ Ցեղասպանութիւնը «թոյլատրելի է», որովհետեւ վերջիններս չեն մասնակցում Ցեղասպանութեան Հոչակագրին: Այդ պետութիւնների ցանկում այնպիսի պետութիւններ են, ինչպիսիք են Ճապոնիան, մահմետական ամենամեծ բնակչութիւն ունեցող պետութիւնը՝ Ինդոնեզիան, Թայլանդը[10]: Եթէ մենք առաջնորդւում ենք նրանով, որ այս Հոչակագիրը պայման է առանց որի Ցեղասպանութիւն գոյութիւն չունի՝ *conditio sine qua non*, ապա այսօր այս երկրներում կարելի է ցեղասպանութիւն իրականացնել եւ չենթարկուել որեւիցէ պատասխանատուութեան:

Բոլորիս համար ակնյայտ է որ վերը նշուածը առնուազն անհեթեթութիւն է: Բայց ո՞րն է այդուհանդերձ՝ ցեղասպանութեան պատժելիութեան յենքը միջազգային իրաւունքում:

Մեր հետազօտութիւնների մէջ մենք պէտք է կենտրոնանանք հետեւեալ հարցի վրայ. վեր հանենք եւ ցոյց տանք որ Օսմանեան Կայսրութիւնը որպէս պետութիւն ունէր իրաւական պարտաւորութիւն միջազգային հանրութեան հանդէպ՝ թոյլ չտալու մարդկային խմբերի ոչնչացում, այն՝ ինչը այսօր անուանում ենք Ցեղասպանութիւն: Նաեւ պէտք է վեր հանենք այն աղբիւրները, որոնցում ամրագրուած էին նշուած պարտաւորութիւնները:

Հայոց Ցեղասպանութեան տարիներին գոյութիւն ունեցած այսպէս կոչուած դասական միջազգային իրաւունքի առանձնայատկութիւնը այն է որ կանոնակարգերի մեծամասնութիւնը փաստաթղթային չե՛ն, ամրագրուած չե՛ն հռչակագրերում, այլ գոյութիւն ունեն որպէս սովորոյթներ (International Customary Law): Միջազգային սովորութային իրաւունքի կանոնակարգը ներկայացնում է երկու տարրերի ամբողջականութիւն.- 1) պետութեան միատեսակ վարքագիծ, որը կրկնւում է միեւնոյն իրավիճակը յառաջանալու պարագայում, եւ 2) կանխավարկած առ այն որ այդ վարքագիծը պարտադիր է (*opinio juris*):

Այս տեսանկիւնից, Օսմանեան Կայսրութեան կողմից պարտաւորութիւնները՝ Ցեղասպանութեան արգելման

ուղղութեամբ, առաջացել են ո՛չ այսօր, ո՛չ երէկ, ո՛չ 1948ին, այլ՝ ԺԸ. դարի վերջին, երբ մարդու անօտարելի իրաւունքների հայեցակարգի ձեւաւորման ներքոյ Օսմանեան Կայսրութիւնը Ռուսական Կայսրութեան հետ 1774ին կնքում է Քիւչիւկ Քայնարճայի Պայմանագիրը, որում առաջին անգամ միջազգային պատմութեան մէջ պետութիւնը՝ Օսմանեան Կայսրութիւնը, ո՛չ թէ պարտաւորութիւն է ստանձնում vis-à-vis, այսինքն Օսմանեան Կայսրութիւնը ո՛չ թէ Ռուսաստանի հանդէպ է պարտաւորութիւն ստանձնում, այլ պարտաւորութիւն է ստանձնում ի՛ր իսկ հպատակների առջեւ: Մասնաւորապէս պայմանագրի 7րդ յօդուածում նշւում է հետեւեալը.- «*Օսմանեան Կայսրութիւնը պարտաւորւում է ապահովել քրիստոնէութեան եւ եկեղեցիների անվտանգութիւնը*», այսինքն՝ անուղղակիօրէն պարտաւորւում է ապահովել իր քրիստոնեայ հպատակներին իրաւունքները: Դրանից յետոյ ընդունւում է 1856ի Փարիզի Խաղաղութեան Պայմանագիրը, որում կրկին, այս անգամ ո՛չ թէ Ռուսաստանն է պնդում, այլ բոլո՛ր եւրոպական տէրութիւններն են պնդում, որ օսմանահպատակ քրիստոնեաների իրաւունքները պաշտպանւում են ո՛չ միայն Օսմանեան Կայսրութեան կողմից, այլ նաեւ վերահսկւում են եւրոպական տէրութիւնների կողմից: Այդ գործընթացը ներկայացւում է - այսպէս կոչուած - մարդասիրական միջամտութիւնների ենթախորքում. միջամտութիւններ, որոնք իրականացւում են մեծ տէրութիւնների կողմից ամբողջ ԺԹ. դարի ընթացքում եւ Ի. դարասկզբին: Փաստօրէն, գործ ունենք մարդասիրական միջամտութիւնների հետ, այդ թւում՝ այստեղ՝ Լիբանանում, 1860ին, երբ Օսմանեան Կայսրութեան թողտուութեան ներքոյ սկսուել էին քրիստոնեայ մարոնիների զանգուածային հետապնդումները: Այսինքն, մարդկային խմբի ոչնչացումը թոյլ չտալու պարտաւորութիւնները՝ ըստ սովորոյթի միջազգային իրաւունքի, արդէ՛ն իսկ առկայ էին Հայոց Ցեղասպանութեան նախաշէմին:

Եւս մէկ կարեւոր իրադարձութիւն տեղի ունեցաւ 1800ականների երկրորդ կէսին. միջազգային իրաւունք ներմուծուեց մի նոր հայեցակարգ՝ «մարդկայնութեան օրէնքներ» հայեցակարգը, որը առաջին անգամ գործածուեց 1868 Դեկտեմբերի 11ի Սանկտ Պետերբուրգի Հոչակագրում[11]: Մարդկայնութիւնը՝ որպէս այդպիսին, իրաւական հասկացութիւն

չէ, բայց այդ փաստաթղթի շնորհիւ այն մտաւ իրաւունքի բնագաւառ՝ ստանալով իրաւաբանական բովանդակութիւն:

Թուրքիայի պարտաւորութիւնների մէջ, մենք մի կարեւոր հանգամանք ցաւօք շատ դէպքերում անտեսում ենք: Դեռ աւելին, այն քարկոծւում է մեր պատմութեան մէջ: Խօսքը Պերլինի 1878ի Պայմանագրի 61րդ յօդուածի մասին է, որը հայ պատմագիտութեան մէջ յաճախ նահանջ է որակւում[12]: Բայց 61րդ յօդուածի այս պարտաւորութիւնը չափազանց մեծ նշանակութիւն ունի նոյնիսկ այսօր՝ ցոյց տալու համար որ Օսմանեան Կայսրութիւնը իրաւունք չունէր կատարելու Հայոց Ցեղասպանութիւնը:

Ի՞նչ էր նշուած քննարկուող յօդուածում. «*Բարձր Դուռը պարտաւորւում է առանց յետագայ յապաղման իրագործել հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից յարուցուած բարելաւումներն ու բարենորոգումները եւ ապահովել հայերի անվտանգութիւնը չերքէզներից ու քրդերից: Բարձր Դուռը տէրութիւններին պարբերաբար կը հաղորդի այն միջոցների մասին, որոնք ինքը ձեռք է առել այդ նպատակի համար, իսկ տէրութիւնները կը հսկեն դրանց կիրառմանը*»:

Փորձենք վերլուծել այս պարտաւորութիւնները: Օսմանեան Կայսրութիւնը բազմակողմ միջազգային պայմանագրով ստանձնել է դրական պարտաւորութիւններ ի՛ր իսկ հպատակների մի առանձին կայուն եւ մշտական խմբի իրաւունքները պաշտպանելու ուղղութեամբ: Այլ կերպ ասած, պետութիւնը պարտաւորուել է ապահովել առնուազն հայերի ֆիզիկական գոյութիւնը: Հետեւաբար, առնուազն այս պարտաւորութեան խախտման համար Թուրքական Պետութիւնը կարող է ենթարկուել պատասխանատուութեան՝ անկախ նրանից թէ կ'անուանէք այդ արարքը Ցեղասպանութի՞ւն, մարդկայնութեան դէմ ուղղուած յանցագործութի՞ւն, կամ որեւիցէ այլ բան: Պետութիւնը խախտել է ի՛ր իսկ քաղաքացիների հանդէպ միջազգային իրաւունքի կանոնակարգերի հիման վրայ ստանձնած պարտաւորութիւնը, ինչը հիմք է՝ վերջինիս միջազգային պատասխանատուութեան կանչելու համար:

Անդրադառնանք նաեւ վերը յիշատակուած «մարդկայնութեան օրէնքներ» հայեցակարգի զարգացմանը: Հենց այս հայեցակարգին է խարսխուած Թուրքիայի Հանրապետութեան

պատասխանատուութեան յաջորդ՝ միջազգային իրաւական հիմքը: 1899ին, Հաագայում հրաւիրւում է Խաղաղութեան Առաջին Վեհաժողովը, որին մասնակցում է նաեւ Օսմանեան Կայսրութիւնը: Վեհաժողովում ընդունւում է մի փաստաթուղթ, որը վերաբերում է ցամաքային պատերազմի օրէնքներին եւ սովորոյթներին[13]: Այդ փաստաթղթի մէջ եւս վերարտադրւում է «մարդկայնութեան օրէնքներ» հայեցակարգը: Այնտեղ մասնաւորապէս նշւում է որ քանի դեռ մենք չենք կարողացել կանոնակարգել բոլոր հարցերը, ապա՝ պատերազմի ընթացքում պատերազմողները պարտաւորուած են առաջնորդուել միջազգային իրաւունքի սկզբունքներով այնքանով որքանով դրանք բխում են քաղաքակիրթ ժողովուրդների միջեւ ընդունուած սովորոյթներից, ***մարդկայնութեան օրէնքներից*** եւ հասարակական գիտակցութեան պահանջներից:

Մարդկայնութեան օրէնքը՝ որպէս իրաւական հասկացութիւն, կրկին մատնանշւում է միջազգային իրաւունքում: Պէտք է յատուկ շեշտադրել այս փաստաթուղթը, որովհետեւ այն չէ՛ր կարելի չեղարկել պատերազմի ժամանակ: Այն ընդունուել էր ***յատուկ պատերազմի ժամանակ կիրառելու համար***, եւ Օսմանեան Կայսրութիւնը մասնակցում էր այդ հռչակագրին[14]: Զարգացնելով հենց այս հայեցակարգը՝ 1915 Մայիսի 24ին Անտանտի Պետութիւնները ընդունում են հանրայայտ համատեղ հռչակագիրը, որում առաջին անգամ միջազգային իրաւունքի պատմութեան մէջ գործածուեց «յանցագործութիւն մարդկայնութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ» հասկացութիւնը:

Այս փաստաթուղթը երբեք չէր ծնուի եթէ չլինէր մարդկայնութեան օրէնքների հայեցակարգը: Չունենալով այլ իրաւական համարժէք եզրոյթ՝ որը յետագայում ստացաւ «Ցեղասպանութիւն» անուանումը, մեծ տէրութիւնները անուանում են այս արարքը նոր եզրոյթով՝ «յանցագործութիւն մարդկայնութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ», այսինքն մարդկայնութեան եւ քաղաքակրթութեան օրէնքների դէմ:

Հենց այս հայեցակարգը հի՛մք է տալիս տուեալ պետութիւններին՝ մեղադրելու Թուրքիային իր միջազգային իրաւական պարտաւորութիւնների խախտման մէջ:

Այս փաստաթուղթը կարեւոր նշանակութիւն ունի մի շարք առումներով.-

Ա) Ինչպէս արդէն նշուեց՝ սա առաջին միջազգային իրաւական փաստաթուղթն է որտեղ օգտագործւում է «մարդկայնութեան դէմ ուղղուած յանցագործութիւն» եզրոյթը:

Բ) Այս փաստաթղթում յստակօրէն նշւում է եւ՛ Օսմանեան Կայսրութեան պատասխանատուութեան եւ՛ նրա պաշտօնատարների պատասխանատուութեան մասին:

Մասնաւորապէս փաստաթղթում նշւում է որ այս յանցագործների լոյսի ներքոյ Անտանտի Պետութիւնները՝ Ֆրանսան, Մեծն Բրիտանիան եւ Ռուսաստանը գտնում են որ պետութեան համապատասխան գործակալներն են պատասխանատուութիւն կրում դրա համար իսկ «պետութեան գործակալ» հասկացութիւնը միջազգային իրաւունքում համազօր է «պետութեան մարմին» հասկացութեանը: Սա էլ յաջորդ հիմքը, որը կարելի է վկայակոչել Օսմանեան Կայսրութեան իրաւայաջորդ պետութեան պատասխանատուութեան կանչելու ենթախորքում:

Վերլուծելով Օսմանեան Կայսրութեան՝ հայ ազգաբնակչութեան պաշտպանութեանն առնչուող հիմնական միջազգային իրաւական պարտաւորութիւնների եւ Թուրքիայի Հանրապետութեան միջազգային իրաւական պատասխանատուութեան հիմնական միջազգային իրաւական յենքերը՝ կարելի է կատարել առնուազն հետեւեալ իրաւական եզրայանգումը.-

Առնուազն ԺԹ. դարի երկրորդ կէսին միջազգային իրաւունքում առկայ էին համապատասխան կանոնակարգեր, որոնք արգելում էին մնայուն եւ մշտական մարդկային խմբերի ոչնչացումը: Օսմանեան Կայսրութիւնը, իր միջազգային պայմանագրերով, մասնաւորապէս՝ Պերլինի Պայմանագրի 61րդ յօդուածով, 1899 թուականի Հաագայի Հռչակագրով եւն., ինչպէս նաեւ սովորութային միջազգային իրաւունքի կանոնակարգերով ստանձնել էր որոշակի պարտաւորութիւններ, որոնց խախտումները հիմք են Թուրքիայի Հանրապետութեան միջազգային իրաւական պատասխանատուութեան ենթարկելու համար:

Փորձենք անդրադառնալ նաեւ Հայոց Ցեղասպանութեան համար Թուրքիայի Հանրապետութեան պատասխանատուութեան հիմնահարցին: Արդեօք ժամանակակից Թուրքիայի

Հանրապետութիւնը պէ՞տք է պատասխանատուութիւնը կրի Օսմանեան Կայսրութեան կողմից կատարուած արարքների համար, թէ՞ ոչ:

Օսմանեան Կայսրութեան ոչնչացումից յետոյ վերջինիս միջազգային իրաւական ինքնութիւնը չդադարեց: Օսմանեան Կայսրութիւնից առանձնացուեցին տարածքներ, որոնցում ձեւաւորուեցին նոր պետութիւններ, բայց Օսմանեան Կայսրութիւնը որպէս այդպիսին շարունակեց իր գոյութիւնը: Պատահական չէ որ 1920ականներին այսպէս կոչուած Օսմանեան Պարտքի Դատավարութեան ընթացքում յստակօրէն նշուեց հետեւեալը, թէ՝ միջազգային իրաւունքում Թուրքիայի Հանրապետութիւնը դիտարկւում է որպէս Օսմանեան Կայսրութեան միջազգային իրաւական ինքնութեան շարունակող[15]: Սա եւս կարեւոր է, որովհետեւ իրաւայաջորդութեան հարցով կարելի է վիճել թէ արդեօք իրաւայաջորդը պէ՞տք է պատասխանատուութիւն կրի իրաւանախորդի գործողութիւնների համար, թէ՞ ոչ:

Եթէ կայ պետութիւն որը շարունակում է մէկ այլ պետութեան միջազգային իրաւական ինքնութիւնը, ապա չկայ ուրեմն իրաւայաջորդութեան խնդիր:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Ի մի բերելով ամբողջ վերը նշուածը կարելի է ներկայացնել որոշ եզրայանգումներ.-

1) Միջազգային իրաւունքում պատասխանատուութեան միակ հիմքը միջազգային իրաւախախտումն է:
2) Կայուն եւ մշտական մարդկային խմբերի ոչնչացումը դիտուել է որպէս միջազգային հակահիրաւական արարք՝ առնուազն ԺԹ. դարի երկրորդ կէսից:
3) Օսմանեան Կայսրութիւնը պարտաւորուած էր միջազգային իրաւունքով առնուազն՝ ա) չիրականացնել հայերի ոչնչացումը եւ բ) կանխարգելել նրանց ոչնչացումը այլոց կողմից:
4) Հայոց Ցեղասպանութեան իրագործումը միջազգային իրաւունքի տեսանկիւնից Օսմանեան Կայսրութեան ստանձնած միջազգային իրաւական պարտաւորութիւնների

խախտում էր, որը յանգեցնում է տուեալ պետութեան միջազգային իրաւական պատասխանատուութեան:

5) Օսմանեան Կայսրութեան փլուզումից յետոյ Թուրքիայի Հանրապետութիւնը շարունակեց վերջինիս միջազգային իրաւական ինքնութիւնը:

ՏԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Թուրքիայի Հանրապետութեան նախագահ Ռեջէփ Թայիփ Էրդողանը Թուրքիայի Պետական Հեռուստառադիօընկերութեանը (TRT) տուած հարցազրոյցում մասնաւորապէս նշել է. «*Մենք պարտաւոր չենք ճանաչելու, այսպէս կոչուած Հայոց Ցեղասպանութիւնը այլոց հրամաններով: Այն ինչ մենք ասում ենք, սա է. եթէ դուք անկեղծ էք այս քննարկման շուրջ, թողէք այս հարցը պատմաբաններին եւ թոյլ տուէք նրանց աշխատել դրա շուրջ*» (Erdoğan accuses Armenian Diaspora of Exploiting 1915 Events, http://www.todayszaman.com/diplomacy_erdogan-accuses-armenian-diaspora-of-exploiting-1915-events_371286.html):

[2] Verdict on "Perincek vs. Switzerland" Case will be Announced Within 6-8 Months http://www.arminfo.info/index.cfm?objectid=CD0F62D0-A799-11E4-89000EB7C0D21663 :

[3] Ցեղասպանութեան կանխարգելման եւ դրա համար պատժելու մասին ՄԱԿի 1948 Դեկտեմբերի 9ի հռչակագիր (http://www.un.am/res/UN%20Treaties/III_1.pdf):

[4] Նոյն:

[5] Տուեալ որոշմամբ դատարանը մասնաւորապէս արձանագրել է. «յարակարծութիւն (պարադոքսալ) կը լիներ, եթէ պետութիւններն ունենային պարտաւորութիւն՝ կանխարգելել ցեղասպանութեան կատարումը, ա՛յն անձանց կողմից, որոնց նկատմամբ նրանք ունեն որոշակի ազդեցութիւն, այնքանով՝ որքանով դա իրենց իշխանութեան ներքոյ է, բայց նրանց չարգելուէր կատարել նման արարքներ իրե՛նց սեփական մարմինների կամ ա՛յն անձանց կողմից, որոնց նկատմամբ նրանք ունեն այնպիսի հաստատուն վերահսկողութիւն, որ վերջիններիս արարքը վերագրելի է համապատասխան պետութեանը՝ ըստ միջազգային իրաւունքի: Հակիրճ՝ ցեղասպանութիւնը կանխարգելելու պարտաւորութիւնն անպայմանօրէն ենթադրում է ցեղասպանութեան կատարման արգելքը» (տե՛ս՝ Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, I.C.J. Reports 2007, պարբ. 166):

[6] ԱՄՆ տուեալ գործով մասնաւորապէս նշել է. «*Այս կապակցութեամբ դատարանը սահմանափակւում է այն դիտարկմամբ, որ Ցեղասպանութեան Հոչակագիրն եւ մասնաւորապէս 9րդ յօդուածը չի պարունակում որեւէ դրոյթ, որի նպատակը կամ գործողութիւնը դրա ratione temporis իրաւազօրութեան նմանօրինակ սահմանափակումն է եւ ոչ էլ կողմերն են կատարել որեւէ այնպիսի վերապահում այս առումով, ո՛չ Հոչակագրի վերաբերեալ, ո՛չ էլ Դէյթն-Փարիզեան Համաձայնագրի ստորագրման կապակցութեամբ: Դատարանը, ուստի, գտնում է, որ այն ունի իրաւազօրութիւն այս գործով*

կիրառելու Ցեղասպանութեան Հոչակագիրը համապատասխան փաստերի նկատմամբ, որոնք տեղի են ունեցել Բոսնիայում եւ Հերցեգովինայում ընթացած հակամարտութեան սկզբից: Այս դիրքորոշումը համահունչ է Հոչակագրի օբյեկտին եւ նպատակին, ինչպէս դրանք սահմանուել են Դատարանի կողմից 1951ին» (Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Preliminary Objections, Judgment,I.C.J. Reports 1996, պարբ. 34):

[7] Սոյն զեկոյցը ներկայացուել է 2015 Յունուարի 31ին, երբ ԱՄՆն դեռ չէր կայացրել «Խրուաթիան Ընդդէմ Սերբիայի» գործով վճիռը եւ Հոչակագրի յետադարձ կիրառելիութեան հարցին չէր անդրադարձել: Դատարանի նշուած որոշումը հրապարակուեց միայն 2015 Մարտի 3ին (Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia), 3 February 2015, Judgment http://www.icj-cij.org/docket/files/118/18422.pdf):

[8] Օրինակ ցեղասպանական մտադրութեան ներքոյ (*dolus specialis*) հետապնդուող խմբի անդամի յղիութեան ընդհատումը եւ բոնի յղիացումը հաւասարապէս դիտարկուում են իբրեւ ցեղասպանութեան դրսեւորումներ:

[9] Տե՛ս, մասնաւորապէս՝ Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Washington, Carnegie Endowment for World Peace, 1944:

[10] Ցեղասպանութեան յանցագործութեան կանխարգելման եւ դրա համար պատժելու մասին հոչակագրի մասնակիցների թիւը 2015 Մարտի 3ի դրութեամբ կազմում է 146 պետութիւն (https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-1&chapter=4&lang=en):

[11] Տե՛ս՝ Պատերազմի ժամանակ 400 գրամից նուազ քաշ ունեցող պայթող եւ բոնկուող փամփուշտների օգտագործման արգելման մասին Սանկտ-Պետերբուրգի 1868 Դեկտեմբերի 11ի Հոչակագիրը (https://www.icrc.org/ihl/INTRO/130?OpenDocument):

[12] Տե՛ս, մասնաւորապէս՝ Գ. Հ. Յարութիւնեան, «Բեռլինի Վեհաժողովի Հանրագումարները», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, 2006 № 3, էջ 72-73. նաեւ՝ Ա.Ջ. Կիրակոսեան, «Հայկական Հարցը Եւ Հայերի Ցեղասպանութիւնը», *Պատմահրաւական Եռալեզու Տեղեկանք*, Երեւան, «Նորավանք» Գիտակրթական Հիմնադրամ, 2006, էջ 7-8:

[13] Տե՛ս՝ Ցամաքային պատերազմի օրէնքների եւ սովորոյթների մասին Հաագայի II հոչակագիրը (29 Յուլիսի 1899):

[14] Օսմանեան Կայսրութիւնը ստորագրել է այն 1899 Յուլիսի 29ին եւ վաւերացրել 1907 Յունիսի 12ին (https://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/States.xsp?xp_viewStates=XPages_NORMStatesParties&xp_treatySelected=150):

[15] K. Marek, *Identity and Continuity of States in Public International Law*, 1968, էջ 40:

RESPONSIBILITY FOR THE ARMENIAN GENOCIDE: INTERNATIONAL LEGAL OBLIGATIONS OF THE OTTOMAN EMPIRE CONCERNING ITS ARMENIAN POPULATION (SUMMARY)

VLADIMIR VARDANYAN

The issue of the international legal obligations of the Ottoman Empire concerning the Armenians is one of the crucial factors in the context of responsibility for the Armenian Genocide. Making it even more important is the fact that currently state responsibility is the only valid option for establishing responsibility for the Armenian Genocide.

The paper is focused on analysis of the nature and validity of the obligations of the Ottoman Empire towards Armenians, including the statutory obligations such as provisions of the 1878 Treaty of Berlin and the 1899 Hague Convention, as well as relevant provisions of customary international law in the context of responsibility for genocide.

As the 1948 UN Genocide Convention was adopted after the Armenian Genocide, it is necessary to show that the very notion of "genocide" is of a conditional nature and the Convention per se is not the only basis for establishing responsibility for genocide.

The paper discusses the relationship of the Ottoman Empire and the Turkish Republic as the state continuing the legal international identity of the Ottoman Empire. Accordingly, the paper argues that the state responsibility of the Ottoman Empire falls upon its successor state, namely Turkey, as both are interconnected.

THE REACTION OF THE INTERNATIONAL COMMUNITY DURING AND AFTER THE ARMENIAN GENOCIDE

ZAVEN MESSERLIAN

This paper highlights the political stands of members of the international community when the genocide was being carried out, as well as their attitude in the aftermath, i.e. the immediate post-war period.

The genocidal intent in ruling Turkish circles of the Ottoman Empire was present after the treaty of San Stefano (1878) and the Congress of Berlin (1878). Far from satisfying Armenian demands, the regions of Kars and Ardahan were added to Tsarist Russia by the Congress of Berlin decision. This was a blow to the Ottoman Empire which also saw its land mass reduced in the Balkans.

The "sick man of Europe", in view of the partial dismemberment of the Ottoman Empire, which occurred after the independence of Greece and which saw in 1878 the loss of further territories in her Eastern provinces and the Balkans, reacted.

The Grand Vizier of Abdul Hamid II, later on dubbed the Red Sultan, was Kâmil Pasha. He is reported to have said:

> In Europe we let snakes grow up amongst us, but we must not do the same in Asia. They can cause us harm and become tools of foreign intervention. We must destroy these elements. The *raison d'être* of the Ottoman Empire demands that we secure our future by annihilating the Armenian people. To do this we have governors, judges, tax collectors, policemen and soldiers. It will be an easy victory, we will declare a *jihad* against a people that have no army and no important office.[1]

The 1894-1896 massacres cost the lives of 300,000 people according to Armenian estimates. In its issue of 10 September 1895 *The New York Times* headlined "Another Armenian Holocaust" referring to one of the bloody episodes of the two years of massacres.

As a high school history teacher, I have seen numerous British and American history textbooks.[2] The massacres of 1894-96 are given a more prominent place than those of the 1915-1923 genocide, if they are mentioned at all.

The 1909 Adana massacres were a hint of what was to come, this time under the Young Turkish leadership. This was the premeditated genocide

of the Armenian subjects of the Ottoman Empire, particularly those living in Western Armenia, at the opportune moment.

The final instigation for the genocide was the agreement signed on February 8, 1914 between the Ottoman Turkish Grand Vizier, Said Pasha, and Gulkevich of the Imperial Russian Embassy. This agreement of reforms in the Armenian Vilayets was a bitter pill for the Young Turk nationalists to swallow. The reforms gave the Armenians living in the Eastern Vilayets of the Ottman Empire (i.e. Western Armenia) some sort of autonomy under European Christian governors. Consequently soon after the First World War broke out, on December 16, 1914, the government denounced and abrogated the scheme of Reforms.

As of October 1914 arrests, persecution and murder began, all these culminating in the execution of the planned genocide. Deportation of the Armenians of Zeitun was carried out on April 8, 1915, followed by massacres in the province of Van, which led to the Armenian self-defense of Van on April 20, 1915 and on the eve of the Gallipoli attack on April 24, 1915, the arrest of Armenian intellectuals.

The deportation decree itself, published on May 24, 1915 was *post facto*. Indeed, the deportations had already begun as well as the massacres en route to the desert destinations and at home.

Despite Turkish attempts to cover up the massacres, the Catholicos and Supreme Patriarch of All Armenians, Kevork V, was aware of the genocide as early as May 1915. He sent cables to the Russian foreign minister Sergey Sazonov, King George V of Great Britain, and the French President Poincarré. His cable to King George V requesting him to use his influence through neutral states to put an end to the massacres was received on May 4, 1915.[3]

After intensive consultations, on May 22, 1915, while the massacres were proceeding at full speed, the Allied powers Russia, UK and France, came up with a declaration, which was delivered to the Sublime Porte on May 24, 1915 by the American Ambassador Henry Morgenthau.[4]

The joint declaration denounced the Ottoman Government's massacre of the Armenians as constituting "crimes against humanity and civilization for which all the members of Turkish government would be held responsible together with its agents implicated in the massacres.[5]"

This document is very important.

With it as a basis the British High Commissioner in Constantinople in the post-war period, Admiral Arthur Calthorpe, informed the Turkish Minister of Foreign Affairs that "His Majesty's Government are resolved to have proper punishment inflicted on those responsible for the Armenian massacres."[6]

The allies and the associated powers also formally stated that the war which began on August 1, 1914 "was the greatest crime against humanity."

In article 230 of the Treaty of Sevres, signed by Ottoman Turkey on August 10, 1920, the Turkish government undertook to hand over to the Allied powers those who were responsible for the massacres committed during the war on Turkish territory. The article said:

> The Turkish Government undertakes to hand over to the Allied Powers the persons whose surrender may be required by the latter as being responsible for the massacres committed during the continuance of the state of war on territory which formed part of the Turkish Empire on the 1st August, 1914.
>
> The Allied Powers reserve to themselves the right to designate the Tribunal which shall try the persons so accused, and the Turkish Government undertakes to recognize such Tribunal.
>
> In the event of the League of Nations having created in sufficient time a Tribunal competent to deal with the said massacres, the Allied Powers reserve to themselves the right to bring the accused persons mentioned above before such Tribunal, and the Turkish Government undertakes equally to recognize such Tribunal".[7]

A United Nations Commission on Human Rights report prepared by the United Nations War Crimes Commission in accordance with the request received from the United Nations issued on May 15, 1948 stated:

> The provisions of article 230 of the peace Treaty of Sevres were obviously intended to cover, in conformity with the allied note of 1915 referred to in the preceding section, offences which had been committed on Turkish territory against persons of Turkish citizenship, though of Armenian or Greek race. This article constitutes therefore a precedent for articles 6 (c) and 5 (c) of the Nurnberg and Tokyo charters, and offers an example of one of the categories of "crimes against humanity" as understood by these enactments.

The Treaty of Sevres was, however, not ratified and did not come into force. It was replaced by the Treaty of Lausanne, signed on 24 July 1923. The latter did not contain provisions respecting the punishment of war crimes, but was accompanied by a "declaration of amnesty" for all offences committed between 1 August 1914 and 20 November 1922.[8]

Notwithstanding the fact that the Treaty of Sevres was not ratified and the peace treaty with Turkey was largely modified in Lausanne, the fact that article 230 of the Treaty of Sevres constituted a precedent for articles 6 (c) and 5 (c) of the Nurnberg and Tokyo charters is very important for the recognition of the Armenian genocide.

The word genocide appeared in the Nurnberg indictment of October 18, 1945, which stated that the Nazi defendants had committed murder and ill treatment of civilian populations and in particular "conducted deliberate and systematic genocide, viz., the extermination of racial and national groups, against the civilian population of certain occupied territories in order to destroy particular races and classes of people and national, racial or religious groups...".[9]

Let us return to the period of the genocide itself, and briefly state the following facts.

The Germans understood what the Ottomans were carrying out was the mass annihilation of the Armenians and, to distance themselves from it, officially delivered a memorandum to the Turkish government on July 4, 1915.[10]

The Austria-Hungarian government was aware of the extermination policy as their ambassador Pallavicini had informed Vienna on 27 June 1915: "the Armenian population which is being expelled from its homeland is not only being subjected to the greatest misery but also to a total extermination".[11]

World spiritual and political leaders made declarations to stop the ongoing genocide.

Pope Benedict XV wrote a letter to sultan Mohamet V on September 15, 1915 on the "indescribable suffering" of the Armenians,[12] and in the consistory of the Vatican, on December 6, 1915 the pope declared that almost all the Armenian people are being exterminated ("dummiserima Armeniorium gens prope ad intertum adducitur.")[13]

The British government had ulterior motives in 1916 when it published the *Blue Book* compiled by Arnold Toynbee and presented by Lord Bryce on July 1, 1916 to the minister of foreign affairs.

At the time Toynbee and Lord Bryce did not know that the british government's main purpose in publishing the book was to cover up the pogroms in Russia, her ally in the east. These pogroms were being proclaimed by the Jewish communities all over the world. Toynbee's main purpose was to proclaim the harrowing news of the Armenian massacres.[14]

On September 27, 1916 the British questioned two Arab officers of the Ottoman army whom they had taken as prisoners. One of them stated that as a member of the Military Court he knew "deportation" meant massacre. Sir Mark Sykes of the British foreign office said he was, "little predisposed to sympathize with Armenians" but he suggested that "some means should be taken to give due publicity to those state of affairs, in view of the appeals to 'God and humanity' which the enemy is now making."[15]

Sherrif Hussain of Mecca issued an order addressed to Emir Faisal and Emir Abdul Aziz Jarba in 1917 for the protection of Armenians as protégés of the Moslems.

The international press in neutral countries, like Switzerland and the United States, was full of reports on the massacres of Armenians.

Let us mention a few headlines.

Journal de Geneve:

July 10, 1915, "Pauvres Armeniens"

September 8, 1915, "L'extermination d'un Peuple."

The New York Times:

March 20, 1915, "Whole Plains Strewn by Armenian Bodies. Turks and Kurds Reported to have Massacred Men, Women and Children."

April 26, 1915, "Great Exodus of Christians."

July 12, 1915, "Turks are Evicting Christians. Greeks and Armenians Driven from Homes and Converted by the Sword, Asserts American."

July 29, 1915, "Wholesale Massacre of Armenians."

August 18, 1915, "Armenians Are Sent to Perish in Desert."

August 27, 1915, "Turks Depopulate Towns of Armenia."

September 28, 1915, "Extinction Menaces Armenia."

December 15, 1915, "Million Armenians Killed or in Exile, Policy of Extermination."

The press of the allied countries and the press of their enemies had plenty of information. The German government was eager to maintain its alliance with Turkey at all cost and suppressed information as much as it could. However, this did not prevent Johaness Lepsius from publishing his report on the Armenian massacres during the course of World War 1.

Declarations of sympathy of support and promises were plentiful.

Paul Deschannel on December 19,1917.

Lloyd George on December 21, 1917.

Clemeanceau on July 14, 1918.

Lord Robert Cecil, Poincarre, Balfour, President Millerand, president Wilson and many others in positions of authority.

Many are worthwhile declarations; however, some are worth only the paper they were written on.

Let us site a few:

French Prime Minister Aristide Briand on January 10, 1917

"When the time comes for justice the French republic will not let the suffering undergone by the Armenians go unpunished. She and her allies will see to it that steps are taken to supply the Armenians with peace and prosperity. "[16]

Balfour's declaration:

"His Majesty's Government is following with earnest sympathy and admiration the gallant resistance of Armenians in defense of their liberties and honor. I would refer the honorable member to the public statements made by leading statesmen among the allied powers in favor of a settlement upon the principle of self determination."[17]

Lloyd George:

"The question of Mesopotamia must be resolved by the peace conference, with the clear understanding, however, neither that region nor Armenia can ever be put back under the blighting dominion of the Turks."[18]

All these were public declarations to satisfy public opinion, not reflections of real policies.

The Sykes-Picot agreement was secretly drawn up. The Russians, who were to have Western Armenia, wanted the region emptied of Armenians for the settlement of Cossacks there. Later, when the Bolsheviks took over, Lenin recognized the right of Armenians to have independence in Western Armenia, but withdrew all the Russian troops from the region, which was reoccupied by the Turks within 6 months.

Even the agreement reached on the formation of the Armenian Legion was not respected, as far as Cilicia was concerned. The agreement was drawn between the French and the National Union of Armenians of Egypt.[19] Cilicia was abandoned to the Turks. The French evacuated French forces from some cities without informing the Armenians, who were subjected to new massacres in which Mustafa Kemal, later known as Ataturk, and his *milli* troops were involved.[20]

US President Woodrow Wilson, in his 14 points declared on January 8, 1918, devoted point 12 to some sort of self rule or autonomy within the Ottoman Empire.

Later at the San Remo conference Wilson was given the task of drawing the boundaries of Armenia, which were soon after mentioned in the Treaty of Sevres. He completed his arbitration on the boundaries, which was published on November 22, 1920 some ten days before the collapse of the first Independent Republic of Armenia.

The cynicism of the so-called allies towards what they termed their little ally Armenia shall be shown by the following document.-

The Republic of Armenia was invaded by Kemalist Turkey in September 1920. In grave peril, the Armenians appealed to Great Britain for help against the Turks. After occupying Kars, the Turks marched on Gumri and the Soviets, who were Sovietizing Armenia. The following document shows how the British looked after their self-interest.

No. 171

Colonel Stokes (Tiflis) to Earl Curzon (Received November 15)
No. 480 Telegraphic [Confidential /General / 363/19]
Personal TIFLIS, *November 6, 1920*

Successful invasion of Armenia by Turks has modified situation in Middle East. Turks are bent on getting control of Azerbaijan, Bolsheviks are determined to retain Azerbaijan in Russia. Discord between Turks and Bolsheviks is thus inevitable. [We are] hostile to both but will not fight either.

Moment is opportune to secure friendship of one of the two against the other. Friendship with Bolsheviks may stop their actual advance eastward and southward but their propaganda will continue. It may also give us raw materials badly needed for our industries and markets for our manufactures. On the other hand it is difficult to believe in permanent Bolshevik Regime. Friendship with Turkey will cost us abandonment of our policy of supporting Greek expansion in Turkey. It will bring to our side whole of Islam and it is vital to continuance of our Eastern Empire that Islam should be on our side. There...any fear of Islam unit[ing] against us. Gulf between Sunni and Shiah is wide and can be widened if necessary. There is no Mohemmetan [sic] nation with which our prestige does not even now stand higher than that of any other foreign country and there is none which does not desire our friendship. From Bokhara and Kabul ...we can have Islam on our side.

I venture to submit above for Your Lordship's consideration. If desired contact could be established from Tiflis with Mustafa Kemal Pasha.[21]

As to the Turks, they set up the Inquiry Commission and secured coded and decoded telegraphic orders from 28 localities where the deportations and massacres had taken place. 130 dossiers were completed.[22] The Military Tribunal was set up. The chief culprits, Talat, Enver, and Jemal, were condemned to death in absentia; only three underlings were hanged. As the nationalists strengthened, the judges were arrested, the hanged were sanctified as martyrs, although they had been tried for premeditated mass murder and were legally convicted.

Let us refer to one important finding of the court based on cables. During the Ottoman Military Tribunal's proceedings for the massacres of the Armenians of Yozgat, it was revealed in the 12th sitting that in cables the phrase "deported" meant "annihilated" and in the 9th sitting the term "sent off to their destination" was revealed it meant "murdered".

The Armenians presented territorial demands. Sevres satisfied them on paper only, and the Allies forgot them.

Boghos Noubar Pasha's Armenian Delegation presented reparation demands for financial losses.

But nothing came of it.

Not only that but of the 142 arrested Turkish leaders implicated in the genocide, 130 who were sent by the British to Malta for trial. These were released due to successful Turkish blackmail. They were set free for the release eight British prisoners of war in 1921-1922.

The Armenians must find a legal basis to ground their territorial and financial demands. Two books that suggest how to do that are Alfred de Zayas, *The Genocide Against the Armenians 1915-1923 and the Relevance of the 1948 Genocide Convention*, published by the Haigazian University Press in 2010 and the recently published book in Yerevan entitled *The Basis and Possibilities of Applying to the International Court in the Case of the Armenian Genocide*, by Armen Maroukian.[23] The Armenian Genocide Reparations Study Group has published its final report "*Resolution With Justice – Reparations for the Armenian Genocide*"[24] (available in PDF format online). Also the Pan-Armenian Lawyers conference has completed the legal file for the case of the Armenian Genocide.[25] All indicate ways to pursue the matter according to international law. Catholicos Aram I has called on international experts to file a case for the demand of restitution of the Catholicosate of Sis.[26]

I shall conclude with a quotation from a British confidential report prepared in 1946 when the Armenian and Georgian claims were being studied by the Big Four for the British government.

"It would also be unwise to overlook the strength of the claim of territorial indemnification which might be based on the massacres perpetrated by the Turks on Armenians.

These massacres were so atrocious and have left such a lasting mark on the memory of the world, that if the Soviet Government chose to launch a propaganda campaign recalling all this, it would be likely to arouse a lot of sympathy in humanitarian circles all over the world and it might put Turkey in a very awkward position, as Black Sheep Number 1."[27]

This was in 1946. In 2014 the Foreign Office in its report "Armenia's Diaspora – Its Role and Influence" has reduced the above to the following espousal of the Turkish negationist point of view.

The Diasporan Armenians are "largely comprised of descendants of the Ottoman Empire who fled the territory of modern day Turkey during and after the intercommunal violemce of 1915."

What a distortion of facts!

"Black Sheep Number 1" was in 1946. The Soviets did not do the necessary. What the Armenians did was not enough. At the time of the 1946 report 31 years had passed since 1915 and 23 years since 1923, the

end of the genocide. Now it is the 100th anniversary. It is somewhat late but not too late. Armenians should overwhelm the world with objective, accurate information about the Genocide perpetrated on the Armenians and have a unified stand as to Armenian demands, which must be clearly defined and specified. Armenians should act based on jurisprudential precedent and international law.

ENDNOTES

[1] *Ports* (trial), national and literary monthly (Tiflis) N7-8, 1879, pp. 204-205.

[2] I cite only two as examples: Denis Richards, *An Illustrated History of Modern Europe 1789-1945*, London, first published in 1938 and Farah, Kaols, Kortepeter, *The Human Experience, A World History*, Columbus, Ohio, 1985.

[3] F.O. 371/2488/55449.

[4] Foreign Relations of U.S., 1915, Supplement, p. 981 and F.O 371/2488.

[5] Ibid.

[6] F.O. 371/4174/118377 (folio 253) cited in, Vahakn Dadrian "Genocide as a Problem of Natural and International Law. The World War Armenian Case and its Contemporary Legal Ramifications", *Yale Journal of International Law* 1989, p.282.

[7] Dickran Boyajian, *Armenia, The Case for a Forgotten Genocide*, Westwood, New Jersey, Educational Book Crafters, 1972, pp. 473-474; Alfred De Zayas, *The Genocide Against the Armenians 1915-1923 and the Relevance of the 1948 Geneva Convention*, Beirut, 2010, p. 27.

[8] E/CN.4/W.20.

[9] Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nurnberg 14 November 1945-1 October 1946, Nurnberg, 1947, volume I pp. 43-44 as quoted by Alfred de Zayas, *The Genocide Against the Armenians 1915-1923 and the Relevance of the 1948 Genocide Convention*, Beirut, 2010, p. 36.

[10] Ulrich Trumpner, *Germany and the Armenian Persecutions 1914-1918*, Beirut, Hamaskaine, 1970, pp. 18-19.
The above was done in order to avoid responsibility as Imperial Germany was an ally of the Ottoman Empire during WWI. In the post-war period however, the German policy was to overlook the Genocide. On December 7, 1915, the German Ambassador in Constantinople, Wolf-Metternich, who requested the German Chancellor to express displeasure at the Turkish policy of annihilation, received the following reply from the German Chancellor Bethman Hollweig: "The proposed public reprimand of an ally during the course of the war would be an act ...unprecedented in history. Our only aim is to keep Turkey on our side until the end of the war, no [matter] whether as a result Armenians do perish or not."

[11] 12 Turkei 209/number 50/p.c.27 June 1915, as quoted by Vahakn Dadrian, in *Documentation of the Armenian Genocide in German and Austrian Sources. The Widening Circle of Genocide. Genocide, A Historical Review vol. 3*, Transaction Publishers, 1994.

[12] *Les Memoires de Mgr. Jean Naslian, Eveque de Trebizonde, sur les Evennement Politico-Religieux en Proche Orient en 1914 à 1928*, Vienne, Imp. Mekhitariste, 1955, vol. I, p. 523.

[13] 12 Turkei/209/N 50/ P.C. 27 June 1915, as quoted by Dadrian.

[14] Arnold Toynbee, *Acquaintances*, London, Oxford University Press, 1967, pp. 149-151.

[15] F.O.371/2781.
[16] Hratchia Der Parseghian, *Haygagan Tseghasbanoutyoune Pasderou Louysin Dag* (The Armenian Genocide in Light of Evidence), Paris, 1945, pp. 32-33.
[17] James Nazer, *The First Genocide of the 20th Century*, New York, T & T Publishing Inc., 1968, p. 133.
[18] Ibid., p. 135.
[19] Dikran Boyajian, *Haygagan Lekeone* (The Armenian Legion), Watertown, Baikar Press, 1965, p. 23.
[20] F.O. 371/5042.
[21] *Documents on British Foreign policy, 1919-1939 vol. XII*, London, 1963, p. 170.
[22] Annete Hoss, "The Trial of Perpetrators by the Turkish Military Tribunals: the Case of Yozgat", *The Armenian Genocide*, ed. Richard Hovannisian, New York, St. Martin's Press, 1992, p. 211.
[23] *Zartonk daily*, Beirut, November 13, 2014.
[24] Accessible at http://www.armeniangenocidereparations.info/wp-content/uploads/2015/03/20150331-ArmenianGencoideReparations-CompleteBooklet-FINAL.pdf .
[25] *Aztag daily*, Beirut, November 18, 2014.
[26] On April 28, 2015 the Catholicosate of Cilicia opened a case in the Turkish Constitutional Court and demanded the Catholicosate's property at its historical seat, Sis (Kozan).
[27] F.O, 371/59247.

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻՆ ՀԱԿԱԶԴԸ՝ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԸՆԹԱՑՔԻՆ ԵՒ ԱՆԿԷ ԵՏՔ (ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ԶԱՒԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Թուրք պետական ղեկավար շրջանակներու մէջ հայոց նկատմամբ ցեղասպանական միտումները գոյ էին Պերլինի Վեհաժողովէն ետք: Նոյնիսկ *Նիւ Եորք Թայմզը* 1895-96ի ջարդերը ողջակիզում կոչած էր: 1909ի Ատանայի ջարդը նախաճաշակ մըն էր Մեծ Եղեռնի 1915-23ի Հայոց Ցեղասպանութեան: Թուրքիոյ ղեկավար խմբակը շատ լաւ գիտէր թէ տեղահանութիւն հրահանգելով ազգի մը ցեղասպանումին վճիռը կ'արձակէր:

1915 Մայիսի սկիզբին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե. կը դիմէր մեծ պետութեանց՝ կեցնելու հայոց ջարդը: 22 Մայիս 1915ի Դաշնակից Պետութիւններու ազդարարութիւնը՝ թուրք ղեկավարներուն, թէ՝ մարդկութեան դէմ ոճիրներու համար անձնապէս պատասխանատու պիտի ըլլան՝ շատ կարեւոր է, քանի որ այդ ազդարարութիւնը օգտագործուեցաւ Համաշխարհային Բ. Պատերազմէն ետք որպէս նախընթաց՝ դատելու համար նացի եւ ճափոնցի պատերազմական ոճրագործները եւ հիմք կազմեց Նիւրեմպերկի եւ Թոքիոյ հրովարտակներուն, մանաւանդ որ Սեւրի Դաշնագրին յօդուած 230ին մէջ ալ ամրագրուած էր:

Հայոց Ցեղասպանութեան գործադրութե՛ն իսկ ընթացքին Օսմանեան Թուրքիոյ դաշնակիցները, չէզոք եւ թշնամի պետութիւնները գիտէի՛ն թէ կատարուածը ազգի մը բնաջնջումն է:

Հռոմի Պենեդիկտոս ԺԵ. Պապը, Մեքքէի Շերիֆ Հիւսէյնը իրենց նամակներով, չէզոք եւ պատերազմիկ երկիրներու մեծերը իրենց անդրադարձով, պետական դէմքերը իրենց յայտարարութիւններով գիտէին եղածը: Դաշնակից երկիրներու ղեկավարներ խոստումներ ըրին հայոց եւ չգործադրեցին: Ընդհակառակը, Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան ճգնաժամին անոնք ոչ միայն օգնութեան չհասան, այլեւ փորձեցին զայն շահագործել: Օսմանեան պետութեան յետ-պատերազմեան սկզբնական կեցուածքը (քննութիւն, դատ, մամուլի մէջ բացայայտումներ) շրջադարձ ունեցաւ քեմալականներու իշխանութեան գալով:

Միջազգային օրէնքի հիմամբ պէտք է հետապնդել հողային, նիւթական եւ բարոյական հատուցման հարցը՝ օգտագործելով ազգի մը հողին տիրելու համար ազգի մը բնաջնջումը ծրագրելու եւ գործադրելու փաստը:

إبتزاز بعض الدول الكبرى لتركيا في موضوع الإبادة الأرمنية (عيّنات ونماذج)

صالح زهر الدين

مدخل

تعتبر مجزرة الإبادة الأرمنية التي ارتكبتها السلطات العثمانية في عهد الإتحاديين (جمعيّة الإتحاد والترقّي) أوّل وأكبر مجزرة في القرن العشرين، سقط من جرائها أكثر من مليون ونصف مليون أرمني. وقد استغلّ الإتحاديون نشوب الحرب العالمية الأولى لتنفيذ مخططهم المتَّفق عليه في اجتماعات ومؤتمرات إتحادية سابقة. وكان تاريخ ٢٤ نيسان ١٩١٥ بمثابة "ساعة الصفر" للبدء في هذه العملية الإبادية للأرمن.

هذا، وبالرغم من صدور مذكّرات *طلعت باشا* منذ سنوات قليلة[1]، كأوّل وثيقة إعتراف رسمي عثماني تركي بالمجازر الأرمنية، (كما تحدّد بالأرقام عدد المنفيّين الأرمن من منطقة الأناضول بـ"٩٧٢,٠٠٠" أرمنياً، واختفائهم من سجلات السكان الرسمية في الفترة من ١٩١٥ إلى أواخر ١٩١٦)، إلا أن سياسة الإنكار وعدم الإعتراف التركي بالإبادة، لا تزال مستمرة.

وهكذا، ساهمت الحرب العالمية الأولى في سقوط إمبراطوريات لكنها ساهمت من جهة أخرى في ولادة دول، وكانت تركيا هي إحداها. مثلما ساهمت الحرب العالمية الثانية في ولادة إمبراطوريات جديدة (الولايات المتحدة الأميركية والإتحاد السوفياتي) ودول جديدة (إسرائيل مثلاً).

ومنذ ولادة تركيا عام ١٩٢٣ كإحدى إفرازات "المسألة الشرقية" التي خلقتها دول الغرب الأوروبي – خاصة - لتقاسم ميراث "الرجل المريض" (المتمثل بالدولة العثمانية)، منذ ذلك الحين، تواجه تركيا سياسة إبتزازية غربية ضدّها. وليست جريمة الإبادة الأرمنية إلا إحدى الذرائع والأسباب في يد القوى الكبرى (التي تتحمّل جزءاً من المسؤولية في ارتكابها). وباعتبار أن تركيا هي الوريثة الشرعية للدولة العثمانية، فإن هذا الإبتزاز يأخذ أوجهاً مختلفة منها السياسي أو الإقتصادي أو الدبلوماسي أو العسكري ... ولا فرق عنده إذا كانت الحرب "باردة" أم "ساخنة".

تختلف سياسة الإبتزاز الغربي ضدّ تركيا من دولة غربية إلى أخرى، حتى ولو كانت هذه الدول ضمن إتحاد واحد أو منظمة واحدة أو ما شابه. فدول الغرب ليست على مستوى واحد من الإبتزاز لتركيا، وفقاً لعاملي الزمان والمكان وصراع المصالح الخاضع لقانون "وحدة وصراع الأضداد". والمصلحة هي الأقوى دوماً في هذا الصراع، الذي يبدو أحياناً

"صراع ديكة"، وأحياناً أخرى "صراع ذئاب أو فيلة". إلا أنه منذ انتهاء الحرب الباردة وحرب الخليج الثانية وانهيار جدار برلين وتوحيد الألمانيتين، لم تتوقف الضغوط والإبتزازات الغربية على أنقرة.

في ظلّ هذا الوضع، تواجه تركيا مثلّثاً إبتزازياً - تبعاً للتطورات والظروف. وهذا المثلّث هو: الولايات المتحدة الأميركية، والإتحاد الأوروبي، وروسيا. ويقابل هذا المثلّث الإبتزازي، وقوع تركيا في مثلّث شيطاني - كما تقول - يتمثّل بالبلقان والقوقاز والشرق الأوسط، يشكل لها عنصراً إبتزازياً بامتياز، وصداعاً دائماً في رأسها... بمعنى "المثلث المأزوم والمولّد للأزمات والمشاكل" لها. مع العلم أن كل ابتزاز غربي لتركيا، ولو كان بعيداً عن مسألة الإبادة الأرمنية، فإن هذه المسألة تبقى نقطة البيكار المركزية فيه وتدور حوله، وكأنّها "الحاضر الدائم" بشكل مباشر أو غير مباشر.

وفي النهاية، يبقى الصراع صراع القوى والأمم الأعظم والأقوى ضدّ الدول والأمم الأصغر والأضعف، المحكومة بقانون القوة وليس بقوّة القانون، مع أن هذه القوى الكبرى تتذرّع بالقانون الدولي والمنظمات الدولية، لكنّها تضرب بهذه القوانين والدساتير عرض الحائط في كلّ مرّة تجد فيها نفسها ومصلحتها في خطر.

..لكن تركيا لم تقف مكتوفة الأيدي إزاء هذه الإبتزازات بل كانت تردّ أحياناً بأسلوب ابتزازيّ مضاد.

في ضوء ذلك، يتبادر إلى أذهاننا السؤال التالي: ما هي بعض العيّنات والنماذج الإبتزازية الغربية لتركيا؟ وأين موقع مجازر الإبادة الأرمنية منها؟

الولايات المتحدة الأميركية وتركيا

من المؤكّد أن أميركا وودرو ويلسون هي غير أميركا ما بعده ... باعتبار أن الولايات المتحدة استقالت عن مبادئ الرئيس ويلسون (ومنها حق الشعوب في تقرير مصيرها بنفسها، ومن ضمنها حق أرمينيا والشعب الأرمني) لقاء مصلحتها في الإمتياز المعروف باسم "تشستر أويل" (Chester-Oil)، الذي أعطاه مصطفى كمال لشركة الإنماء العثماني الأميركي[٢]. وبعد الحرب العالمية الثانية، وولادة الولايات المتحدة كقوة عظمى في وجه الإتحاد السوفياتي، تطوّرت سياسة الإبتزاز الأميركية وأصبحت تستخدم نوويّتها كورقة ضغط وإرهاب ضدّ حلفائها وأعدائها على السواء، ولم تكن تركيا بعيدة عن هذه الورقة.

وعلى الرغم من الإعتبار الأميركي لتركيا بأنها "القلعة الأطلسية" في الشرق الأوسط وعلى الحدود الجنوبية للإتحاد السوفياتي في أثناء الحرب الباردة، إلا أن سياسة المصالح هي أكبر من كل صداقة، وأكبر من كل العواطف. وعلى هذا الأساس، إقترنت المصلحة الأميركية - بين الحين والآخر - بسياسة إبتزاز تجاه تركيا، مُطعّمة بأفخاخ وشباك منصوبة

كي لا تخرج تركيا من بيت الطاعة الأميركي، وتتمرّد على سيّدها وحامي وجودها في هذا المحيط المعادي (الذي لا يقلّ عن ١٢ دولة تناصب تركيا العداء).

إنطلاقاً من ذلك، نستطيع الإشارة إلى الإبتزاز لتركيا في النقاط التالية (لا سيّما بعد تصريحات الرئيس الأميركي فرنكلين روزفلت: "إن الدفاع عن تركيا هو في الوقت ذاته دفاع عن الولايات المتحدة نفسها"[٣]. وكذلك تصريح الجنرال أيزنهاور (الذي أصبح رئيساً فيما بعد) قائلاً: "إن أهمية تركيا تنبع من كونها جغرافياً موقعاً إستراتيجياً يحقّق للسياسة الأميركية هدفها المزدوج، مواجهة الإتحاد السوفياتي، وإقامة حصن أمام انتشاره، وكذلك قيام قاعدة إرتكاز قوية للسيطرة على منطقة الشرق الأوسط "أعني كنوز العالم"[٤].

أولاً: إبتزاز في الإتفاقيات والمعاهدات المعقودة بين الولايات المتحدة الأميركية وتركيا - ذات الطابع الإسترقاقي - والمدعومة بالقواعد العسكرية الأميركية التي لا تسمح حتى للرئيس التركي نفسه الدخول إليها إلا بترخيص أميركي[٥].

ثانياً: تصريحات بعض الرؤساء والمسؤولين الأميركيين الكبار بخصوص مسألة الإبادة الأرمنية، حيث يتشارك الجمهوريون والديمقراطيون في الولايات المتحدة بحدوث المجزرة هذه ومطالبة تركيا للإعتراف بها، مما تعتبره تركيا إبتزازاً لمشاعرها وتاريخها. مع العلم أن الإدارات الأميركية، ديمقراطية كانت أم جمهورية، هي ليست ذات إستراتيجية ثابتة إزاء هذه المسألة.

ثالثاً: تعتبر الدولة التركية أن سماح السلطات الأميركية بوجود اللوبي الأرمني الفاعل جداً في الولايات المتحدة، وذي المكانة والوزن الإنتخابيين، رئاسياً ونيابياً، هو من باب الإبتزاز لتركيا، حيث يحسب له حسابٌ مهمّ.

رابعاً: محاولات الكونغرس الأميركي ومجلس الشيوخ عام ١٩٨٤ وما بعده، للإعتراف بالإبادة الأرمنية، مما يشكّل في نظر تركيا إبتزازاً واستفزازاً كبيرين، بل قمّة الإبتزاز ضدّها[٦].

خامساً: تنظر تركيا إلى مشروع "برنارد لويس" عام ١٩٨٣، والقاضي بتقسيم منطقة الشرق الأوسط، بما فيها تركيا وإيران وأفغانستان، وبموافقة الجمهوريين والديمقراطيين بالإجماع في مجلسي النواب والشيوخ، على أنه إبتزاز فاقع لها، وتهديد لوجود تركيا ومصيرها معاً.

سادساً: ترى أوساط غربية أن تركيا لم تستطع أن تتصالح مع المهمة الجديدة التي رسمها لنفسه حلف شمال الأطلسي بعد حرب الخليج الثانية. لذلك أصبحت المساعدات الممنوحة لتركيا من قبل الولايات المتحدة والحلف الأطلسي محدودة جداً، ومقرونة بألف شرط وشرط، ومنها عدم استخدام السلاح المستورد في القتال ضدّ الأكراد. وهذا ما يمثل حلقة في سلسلة الإبتزازات الغربية لتركيا.

سابعاً: سياسة أميركا الإبتزازية لتركيا في التقارير الرسمية منها وغير الرسمية (تقارير وزارة الخارجية الأميركية، ولجان الكونغرس، و"السي. أي. إيه"، ومؤسسات بحثية وعلمية كمؤسسة كارنيغي من أجل السلام)، والتي تتعلق بمسألة إنتهاك حقوق الإنسان في تركيا، ومسألة الديمقراطية.

ثامناً: الإبتزاز الأميركي لتركيا في مسألة الأكراد وتطوير الحكم الذاتي نحو الإستقلال وإقامة دولة كردية على حدودها، تشكّل خطراً عليها، في ظل الإستعداد من بعض الدول الغربية للإعتراف بها, خصوصاً أميركا وفرنسا واليونان.

الإتحاد الأوروبي وتركيا

رغم كل الدعوات التركية المنادية بـ"غَرْبَنَة تركيا" (من قبل التيار القومي الإسلامي) و"أورَبَة تركيا" (من قبل التيار العلماني)، في ظلّ التيار التركي الثالث الداعي إلى الإستقلال الحضاري، كثيراً ما تستغل تركيا الموقع الجيوبوليتيكي لها بين آسيا وأوروبا - أو بين الشرق والغرب - لكي تضع رِجْلاً في الغرب وأخرى في الشرق، لتكسب الإثنين معاً. لكنّها "خسرت الشرق ولم تربح الغرب، حتى أنها عجزت عن أن تحجز مقعداً - ولو خلفياً - في قطار الغرب السريع"[٧]. وفي الوقت الذي تعتبر فيه تركيا أن موقعها الجغرافي هو "نعمة" لها، فإن الإتحاد الأوروبي يعتبره "نقمة" لها وعليه. كما يبرز الفرق واضحاً أيضاً بين "الذوبان" (العلماني)، و"الإندماج" (الإسلامي) في هذا الإتحاد من الناحيتين السياسية والإقتصادية.

يضاف إلى ذلك، أنه رغم تاريخيّة العلاقات التركية مع الإتحاد الأوروبي والتي تمتدّ لأكثر من أربعين عاماً، إلا أن الاتحاد الأوروبي بعد الحرب الباردة وانهيار الإتحاد السوفياتي هو غير ما قبلها تماماً كما هي تركيا بعد هذه الحرب هي غير تركيا ما قبلها. مع العلم أن تركيا منذ أيام أتاتورك حتى تركيا أردوغان اليوم تحلم بالإنضمام إلى عضوية الإتحاد الأوروبي كعضو فاعل ومؤثر - وكلٌ من وجهة نظره الخاصة.

لقد امتازت الحقبة الكمالية ببزوغ مجموعة أفكار تبلورت في منظومة ستتيح لتركيا الخروج من مرحلة إتّسمت بالتخلف والدخول في عالم الحضارة الغربية، الذي مثّل لمصطفى كمال مثال الحداثة والتقدّم. وكان بعض أحاديثه متطرفاً لجهة الإستلاب بالغرب، وأوروبا تحديداً، فيقول "*الحضارة التي يجب أن ينشئها الجيل التركي الجديد هي حضارة أوروبا مضموناً وشكلاً، لأن هناك حضارة واحدة هي الحضارة الأوروبية، هي الحضارة القائدة والحضارة الموصلة إلى القوة والسيطرة على الطبيعة، وخلق الإنسان السيد والأمة السيدة. كلّ أمم العالم مضطرّة إلى الأخذ بالحضارة الأوروبية لكي تؤمّن لنفسها الحياة والإعتبار*"[٨].

وحتى منتصف التسعينات، لم تكن النخبة الكمالية قد أحرزت أي تقدم يذكر على طريق الإندماج في أوروبا، إلا على المستوى التقليدي المتواضع. تخلّلت تلك المسيرة أنواع مختلفة من الرفض والقبول بسبب ما تعرّضت له تركيا من أزمات سياسية وانقلابات عسكرية (١٩٦٠/١٩٧١/١٩٨٠) وقضايا تعلّقت بتحقيق الديمقراطية وانتهاكات حقوق الإنسان وأزمة الهوية والتنمية ومعدلات النمو الإقتصادي وغيرها من حجج التبرير الأوروبي لعرقلة إنضمام تركيا إلى الخيمة الأوروبية[٩].

وعُدّ عام ١٩٩٩ بداية لنوع من الإنفراج السياسي والإصلاحي، عندما وافقت قمة هلنسكي على مبدأ قبول طلب تركيا وفتح مشاورات تمهيدية لمساعدتها على إكمال قواعد ومعايير كوبنهاغن. يصف محمد نور الدين هذه الخطوة بأنها "*يمكن أن تكون التاريخ لبداية مرحلة الأوْرَبَة الرسمية لتركيا، حيث أقرّت القمة في بيان رسمي للمرة الأولى بأوروبيّة تركيا بمجرد قبولها عضواً مرشّحاً، على العكس من الرفض المطلق الذي ووجهت به دولة المغرب كونها تقع خارج القارة الأوروبية... وكان معنى ذلك هو أن أوروبا، لا تركيا، هي التي وضعت القطار التركي على سكّة الإتحاد الأوروبي*"[١٠].

كان من المفترض أن تحدّد القمة الأوروبية عام ٢٠٠٢ موعداً لبدء المشاورات، إلا أنها أجّلت القرار إلى قمّة كوبنهاغن عام ٢٠٠٤، فأصدرت قراراً بتأجيل المفاوضات، ورُحّل إلى عام ٢٠٠٥، موعد بدء المشاورات والمفاوضات وتقصّي مدى إلتزام تركيا شروط ومعايير كوبنهاغن. وبالفعل، بدأت هذه المفاوضات وأخذت طريقها من دون تحديد موعد لانتهائها "*وبحسب توقّعات الأوروبيين، فإنها ستستغرق من ١٠ إلى ١٥ سنة من دون أي ضمانة تكفل قبول عضوية تركيا*"[١١].

وهكذا يبدو أن نقطة التلاقي بين العلمانية والإسلامية في تركيا هي الرغبة في الإنضمام إلى الإتحاد الأوروبي بكل المعاني السياسية والإقتصادية، وهو الهدف المعلن لسياسيّي حزب العدالة والتنمية منذ وصولهم إلى الحكم في تشرين الثاني/نوفمبر ٢٠٠٢، وباتت على رأس أولويات السياسات الخارجية لحكومة العدالة والتنمية، إذ تسعى بكل جهدها للحصول على العضوية عبر تلبية شروط أو معايير كوبنهاغن[١٢] التي تختلف بالطبع عن معايير أنقرة.

يُذكر أن أهم معايير كوبنهاغن السياسية هي:

- إرساء أسس الديمقراطية.
- بناء دولة القانون وتفكيك قواعد الإستبداد.
- إحترام حقوق الإنسان وإلغاء التشريعات المنافية لها.
- إحترام حقوق الأقليات ومنحها حرية الممارسة الثقافية وحق التعبير عن هويتها داخل إطار الدولة.

أما أهم المعايير الإقتصادية فيتمثل بالتالي:

- نظام إقتصادي فعّال يعتمد على نظام السوق.
- إصلاح النظام المصرفي والمالي.
- إصلاح المؤسسات والمرافق العامة.
- بناء سوق محلية قادرة على تحمّل تبعات الإنفتاح على السوق الداخلية الأوروبية.
- مكافحة الفساد والرشوة في جهاز الدولة.

هذا، ودون استخدام مصطلح "الإبتزاز" من قبل المسؤولين الأتراك، فإنّهم يلجأون إلى "تلطيف" المسألة، كما هي الحال مع أحمد داود أوغلو (وزير الخارجية قبل أن يصبح رئيس وزراء تركيا) حيث يقول أن الإتحاد الأوروبي *"إستمر في تعزيز قيوده على تركيا، وبدا أن مبررات هذه القيود لم تكن إقتصادية فحسب، بل وسياسية أيضاً. وبينما كان لطلبات اللجوء السياسي، التي ازدادت في مرحلة الإدارة العسكرية بتركيا، دورها في تضخيم المبررات السياسية، كان للعناصر الثقافية والتوجهات العرقية التي بدأت في الإنتعاش من جديد في الغرب دورٌ إضافيّ"*[١٣].

والواقع أن العام ١٩٨٧، كان عاماً إبتزازياً بامتياز لتركيا. إذ في الثامن عشر من حزيران ١٩٨٧ (كما يقول المحامي شاكر أبو سليمان/ والنائب في البرلمان اللبناني لاحقاً) أقرَّ البرلمان الأوروبي بالحقيقة التاريخية للمجازر الأرمنية، واشترط لانتساب الدولة التركية إلى السوق الأوروبية المشتركة، إعتراف الأخيرة بالمجازر الأرمنية[١٤]. وهذا ما شكّل صفعة إبتزازية لتركيا. مع العلم أنه في هذا العام (١٩٨٧) أيضاً، كان تقدّم تركيا للحصول على العضوية الكاملة في الإتحاد الأوروبي، لكن توسّع الإتحاد الأوروبي صوب البحر المتوسط، أثّر - كما يقول داود أوغلو - بمنح العضوية الكاملة لإسبانيا والبرتغال واليونان، على توقيت طلب تركيا منحها العضوية الكاملة[١٥]. وعلى أثر الفشل التركي في الإنضمام للإتحاد الأوروبي، جاء قبول عدوّها اللدود (اليونان) عضواً كامل المواصفات، مترافقاً مع الإعتراف بالإبادة الأرمنية، وكأنّ مطرقة نزلت على الدماغ التركي.

من ناحية أخرى، أقدم الإتحاد الأوروبي في عامي ٢٠٠٠ و٢٠٠٢، كذلك المجلس الأوروبي في عامي ١٩٩٨ و٢٠٠١ (رغم قبول تركيا عضواً مرشّحاً عام ١٩٩٩)، على الإعتراف بالإبادة الأرمنية، وكأنّه إبتزاز مقصود، وعن سابق تصوّر وتصميم.

ونظراً لفشل تركيا في الحصول على العضوية الكاملة في الإتحاد الأوروبي، راحت فرنسا - وبدعم من ألمانيا والنمسا - تعمل لمنح تركيا "وضعية مميّزة" بدلاً من العضوية الكاملة، وهذا ما عدّته تركيا إبتزازاً وتقليلاً من أهميتها ودورها وتاريخها، حيث أن أيّ شيء دون العضوية الكاملة غير مقبول بالنسبة إلى الأتراك، وهو موقف مفهوم وغير

مفاجئ. فتركيا ترى أن منحها "الوضعية المميزة" يعني الضغط عليها لأخذ أفضل ما عندها من دون أن يقدم الإتحاد الأوروبي شيئاً في المقابل[١٦].

كما تنظر تركيا إلى الإنضمام السريع لدول أخرى مثل بلغاريا إلى الإتحاد، نظرة يسودها الشك والريبة والإبتزاز، خاصة أن بلغاريا لا تزال تشهد تعثّراً كبيراً في استيفاء معايير كوبنهاغن[١٧]. ومن هذا المنطلق تشبّه تركيا رفض الموافقة على انضمامها إلى الإتحاد الأوروبي بـ"صدام الحضارات" و"العنصرية الغربية" الفوقية الإستعلائية التي يمارسها "النادي المسيحي" (الإتحاد) ضدّها، فضلاً عن "صراع الديوك" داخله. وهذا ما دفع داود أوغلو إلى القول: "إنّنا لسنا أمام غرب واحد، مثلما لسنا أمام أوروبا واحدة"[١٨].

في حين، لا يقلّل البعض من دور اللوبي الإسرائيلي في تعثّر إنضمام تركيا إلى الإتحاد، عبر تغلغله في ردهات أجهزة صُنْع القرار داخل دول الاتحاد الأوروبي، حيث تعي إسرائيل جيداً أنها ستكون الخاسر الأول في الشرق الأوسط عقب أي إنضمام محتمل لتركيا إلى الإتحاد الأوروبي، سواء على المستوى الإقتصادي أو السياسي أو العسكري[١٩].

الجدير بالذكر، تبدو سياسة رجب طيّب أردوغان منذ عام ٢٠٠٢، وفي فترة قصيرة، وكأنه منخرط في مشروع الأوْرَبَة - لا سيّما سياسياً واقتصادياً - وينفذ دفتر شروط الإتحاد الأوروبي ومعايير كوبنهاغن، وقد أنجز في عامين إصلاحات تفوق ما أنجزته تركيا طوال أربعين عاماً. على سبيل المثال، أنجزت هذه الحكومة رزمة إصلاحات منها: إلغاء عقوبة الإعدام، وتغيير أنظمة السجون بما فيه حماية السجناء من التعذيب، وتعزيز حرية التعبير، والشفافية، وإرساء دعائم دولة القانون من خلال إلغاء محاكم أمن الدولة والمحاكم الإستثنائية، والإعتراف بأولية التشريعات الدولية على حساب القوانين الوطنية في مجالات حقوق الإنسان، واعتمادها بمثابة المرجعية بالنسبة إلى المحاكم التركية. والأهم من ذلك هو تعزيز سلطة البرلمان، وقوانين المساواة، ومراقبة نفقات القوّات المسلحة، وتقليص صلاحيات مجلس الأمن القومي، وتقليل تأثير الجيش التركي في إدارة العلاقات الخارجية، خصوصاً مع اليونان، عبر تقليص سلطته في هذا المجال، وعليه تمكّنت الدبلوماسية التركية من القيام بدور إيجابي في حلّ أزمة جزيرة قبرص، ودخول الأخيرة عضوية الاتحاد الأوروبي[٢٠].

ومن الطبيعي، أنه أمام خيبة الأمل الأردوغانية من إبتزازات الإتحاد الأوروبي لتركيا، يطمح أردوغان إلى أن يكون "سلطاناً عثمانياً مع وقف التنفيذ"، وفق سياسة "العثمانية الجديدة" ("ما بعد الكمالية"، و"مذهب العمق الإستراتيجي"، و"المكانة المركزية لتركيا"، و"سياسة المحاور المتعدّدة") وهو الذي يدفعه للتصريح قائلاً أن *"الإتحاد الأوروبي يخطئ إذا كان يعتقد أن تركيا ليس من همّ لها سوى الإنضمام إلى*

الإتحاد الأوروبي"، كما وجّه كلاماً قاسياً إلى الإتحاد أن يهتم بشؤونه، وألا يعطي دروساً في الديمقراطية لتركيا"[٢١].

وعلى ضوء ذلك، يرى البعض، أن *"من حق الأتراك أن يتساءلوا بعد سنوات من السعي الدؤوب إلى الحصول على عضوية الإتحاد الأوروبي، إذا كانت كل جهودهم سوف تكون بمثابة إستثمار سيّء في منظمة أوروبية ضعيفة لا تملك الكثير لتقدّمه لتركيا"*[٢٢].

روسيا وتركيا

تعتبر روسيا الإتحادية وريثة الإتحاد السوفياتي السابق (وريث القيصرية الروسية)، الذي ولد بعد عامين على المجزرة الأرمنية، وقبل ست سنوات على ولادة تركيا الأتاتوركية عام ١٩٢٣، وقد برز كقوة عظمى في وجه الولايات المتحدة بعد الحرب العالمية الثانية عام ١٩٤٥. مع العلم أن الرئيس السوفياتي جوزف ستالين إستغل المسألة الأرمنية جغرافياً وسياسياً وإقتصادياً، إقليمياً ودولياً لصالح نظامه. وبالفعل، هو لم يتوانَ عن دعم مواقفه بخطوات ميدانية تمثّلت بضمّ كاراباغ الأرمنية إلى أذربيجان من أجل نفط باكو، تماماً مثلما تخلت الولايات المتحدة مبادئ الرئيس ويلسون وحق تقرير مصير الشعوب مقابل النفط. ونظراً لطبيعة الحرب الباردة التي عاشها الإتحاد السوفياتي والولايات المتحدة بعد بروزهما كقوتين جبارتين بعد انتهاء الحرب العالمية الثانية، *"أدخلت المسألة الأرمنية في ثلاجة الحرب الباردة باعتبارها قضية شعب وأرض ضاعت بين هاتين القوتين: الإتحاد السوفياتي والولايات المتحدة"*[٢٣].

١- هذا، وبالنظر إلى سياسة المصالح كأرفع السياسات وأكثرها أهمية وأولوية، يبرز الإبتزاز الروسي لتركيا (سياسياً وإقتصادياً)، حيث يبدو أن نهاية القرن العشرين هي غير بدايته على هذا الصعيد. وقد تجلّى ذلك برغبة الرّوس في مواجهة الطموح البلقاني القوقازي للرئيس التركي تورغوت أوزال وشعاره الشهير "من البحر الأدرياتيكي إلى سور الصين"، مرتكزاً على مقولة أن تركيا مسؤولة "بشكل أو بآخر" - على حدّ تعبير أوزال في صيف ١٩٩٢ - عن الشعوب التي كانت تقع سابقاً ضمن الدولة العثمانية. وكان هذا كافياً لاستثارة خصوم تركيا، وفي مقدمتهم روسيا والصرب.

٢- من جهة أخرى، إعتبرت تركيا رغبة الروس في إلغاء مشروع خط باكو - جيحان (النفطي)، إبتزازاً لها، لا سيّما عندما أدركت نيّة روسيا باستبداله بخط الأنابيب من باكو إلى جورجيا فروسيا (عبر ميناء نوفوروسيسك). وصولاً إلى اليونان. وهكذا يتم استبعاد تركيا وإبقاؤها خارج العملية بأكملها، وبالتالي ترسيخ دور روسيا كوسيط أوحد وأقوى[٢٤].

٣- يعتبر عام ١٩٩٣ عاماً إبتزازياً روسياً بامتياز ضدّ تركيا، حيث بدأ الأتراك يتحدثون عن الخطر الروسي المتجدّد ضدّهم، وذلك بعد أن شكّل إنتصار زعيم الحزب الليبرالي الديمقراطي فلاديمير جيرينوفسكي في ١٢ ك١ ١٩٩٣، ضدّ الرئيس بوريس يلتسين، تهديداً وابتزازاً كبيرين لتركيا، فضلاً عن التصريحات النارية (الإبتزازية بامتياز) ضدّ الأتراك، حيث أحدثت هزّة في الدوائر الدبلوماسية ومراكز صنع القرار التركي، في ظل التساؤل الكبير: هل عاد الخطر الإستراتيجي من الشمال (أي من روسيا)؟

يقول جيرينوفسكي:

- أجراس الكنائس الروسية ستُقرع على الضفاف التركية.
- إن تركيا تتبع سياسة آسيوية وأوسطية لمصالحها الخاصة. بالنسبة لنا الجنوب هو إقليم مصيري. ليس من الجيد لنا تقارب تركيا مع هذه المنطقة قد تصبح طوران، وسيكون (ألب اصلان) توركيش (زعيم تركي يميني) مسروراً لذلك.
- إن تقوية تركيا خطر وهو يتناقض مع مصالحنا. يمكن أن ندعم الأكراد والأرمن والجيورجيين.
- عن صحة ما ينسب إليه من أنه يريد أراضٍ "فان" و"اغري" (منطقة جبل ارارات في تركيا) أجاب: "ربما، لأن هذه الأراضي منذ القدم للأرمن". وحول دعمه للأرمن قال: "حيث مصلحة روسيا تكون سياستها".
- يجب إحتلال تركيا.

فتكثّفت المداولات والإتصالات خاصة أن الغالبية العظمى من أصوات الجيش "الأحمر" الروسي ذهبت إلى حزب جيرينوفسكي.

وعلى هذا قد تكون تركيا أمام إعادة رسم جديدة لاستراتيجيتها، أو بالأحرى العودة إلى الإستراتيجية التي كانت أثناء الحرب الباردة وهو أن الخطر المركزي يقع إلى الشمال، وأنقرة، في ظل الظروف الجديدة، ستشعر بالحاجة الماسة للدعم الغربي، وبالتالي الإنخراط أكثر في التبعية للغرب.

مع انتصار جيرينوفسكي، ومع إعلان موسكو في مطلع تشرين الثاني/نوفمبر ١٩٩٣ إنها تحتفظ بحق إستخدام كل أنواع الأسلحة بما فيها السلاح النووي لمواجهة أي عدوان يستهدف روسيا، وإن الشرق الأوسط يقع في إطار المصالح الروسية حيث تقوم روسيا بدور فاعل لضمان السلم والاستقرار في المنطقة, تبدو تركيا على أبواب مرحلة جديدة من عدم الإستقرار والغموض، ووسط طوق سلافي-أرثوذكسي كبير، يعيد خلط الأوراق والسياسات والإستراتيجيات[٢٥].

٤- ثم جاء إبتزاز روسيا لتركيا عندما كرّس مجلس الدوما الروسي إعترافه بالإبادة الأرمنية عام ١٩٩٥[٢٦].

٥- شكّلت قضية "ناغورني كاراباغ" - بعد تفكّك الإتحاد السوفياتي وإعلانها جمهورية مستقلة - "قيمة مضافة" إلى مسألة الإبادة الأرمنية، في عملية الإبتزاز الغربي لتركيا، باعتبار أن كاراباغ هي منطقة أرمنية التاريخ والجغرافيا والديموغرافيا والحضارة، وقد ضمّها ستالين عام ١٩٢٣ بالقوة إلى أذربيجان، فكان ذلك بمثابة مشروع حرب مفتوحة بين الأرمن والأذريين، فأصبحت (بعد استقلالها) شوكة في حلق تركيا وحليفتها أذربيجان، تحركها روسيا (والدول الكبرى) في الوقت الذي تراه مناسباً، وفي المكان المناسب أيضاً، في عملية إبتزازية واضحة ضدّ تركيا. وكأن روسيا (في نهاية القرن العشرين) تحاول أن تكفّر عن جريمتها الكاراباغية (التي ارتكبتها في الربع الأول من ذلك القرن)، بعد أن غلّبت العاملين الإقتصادي والسياسي على العامل الإنساني. فانتقل الأرمن، بموجب هذا القرار الجائر، من حرب المسح الجسدي على يد الأتراك، إلى حرب المسح التاريخي والجغرافي والحضاري على يد السوفيات. فهم انتقلوا من حرب الإفناء من الوجود إلى حرب الإلغاء من التاريخ والجغرافيا والمستقبل. مع العلم أن الكاراباغيين، ليسوا ضيوفاً في أرضهم، بل أصحابها الشرعيون[٢٧].

وعندما نشبت الحرب بين الأرمن والأذربيجانيين بسبب كاراباغ (بعد انفصالها عن أذربيجان وإعلانها جمهورية مستقلة) وقفت تركيا بكل قواها إلى جانب الأذريّين ضدّ الكاراباغيين، في ظلّ عقلية عسكرية تركية وتهديدات بالحرب ضدّ الأرمن، بلغت ذروتها في تصريحات عدد من كبار المسؤولين الأتراك، ومنهم وزير الخارجية يومها حكمت تشيتين، عندما قال: "يجب على الأرمن ألا يضطروا تركيا إلى القيام بعملية قبرصية ثانية في القوقاز"[٢٨]. بيد أن الأرمن - كما يقولون - وما يقومون به في كاراباغ اليوم، ما هو إلا "إعادة تصحيح للتاريخ والجغرافيا"[٢٩].

٦- تضمر السلطات التركية حقداً تاريخياً دفيناً ضدّ روسيا التي كانت تحتضن وتحمي المعارضين الأتراك الذين يلجؤون إليها هرباً من القمع التركي ضدّهم وتنديداً بجرائم الأتراك ضدّ الأرمن، وهذا ما تعتبره تركيا إبتزازاً روسياً لها، لا سيّما عندما ترفض تسليمهم أو إعادتهم إليها لمحاكمتهم.

ويمثل الشاعر ناظم حكمت أبرز هؤلاء المعارضين الهاربين من ظلم السياسة التركية وإبادتهم للأرمن. كما حرمته هذه السلطات من جنسيته ومات منفياً في موسكو، قبل أن تُعاد إليه مواطنيته دون أن يعلم أن السلطات التركية أعادت إليه الإعتبار وهو تحت التراب.

٧- في شهر نيسان عام ٢٠٠٤، حدث جدل إعلاميّ بين السفارتين الروسية والتركية في بيروت حول الإبادة الأرمنية، كان فعلاً بمثابة الحدث الدبلوماسي الفريد من نوعه، بعد أن اعتبرته تركيا من أكبر الإبتزازات الروسية ضدّها خارج حدودها الجغرافية.

وقد كان سبب هذا الجدل الدبلوماسي عبارة لأحد كبار الدبلوماسيين السابقين في السفارة التركية في بيروت "الجرأة بثياب الوقاحة"، عندما اتهم الأرمن بأنهم هم الذين ارتكبوا المذابح ضدّ الأتراك بعد وقوفهم إلى جانب الجيش الروسي، في الوقت الذي كانت فيه تركيا تعتبرهم دائماً "الجالية الوفيّة". وأضاف قائلاً أنه *"لظروف سياسية وأمنية، تمّ إعادة تنظيم التوزيع الجغرافي للأقليات الموجودة ومنها ٧٠٠.٠٠٠ من الأقلية الأرمنية. لكنّهم عبّروا عن استيائهم واختاروا بأنفسهم مغادرة ديارهم والتهجير. ومن المؤكد أن بعض هؤلاء أصيبوا بأمراض وواجهوا صعوبات أمنية أو حتى المجاعة وربما توفّوا. هل تكون الدولة التركية هي التي ارتكبت جريمة، ما تسمّى الإبادة؟... كما أنّ "حقوق الإنسان لم تكن على جدول "الوصية" العثمانية إلى الدولة التركية الحديثة"*... (وكأنه مبرّر شرعي لتركيا بشأن انتهاك حقوق الإنسان قبل ولادة "شرعة حقوق الإنسان" رسمياً عام ١٩٤٨).

الرد على هذا الموقف المتعمّد لم يأت من أرمينيا ولا من أية جالية أرمنية بل من السفارة الروسية بلسان الصحافي - المراسل يوري بارسيغوف، دكتور الحقوق، رئيس قسم المراسلين في وكالة "نوفوستي" للأنباء وعضو سابق في مفوضية الحقوق الدولية التابعة للأمم المتحدة بين ٢٠٠٠ و٢٠٠١:

"هناك براهين تاريخية تثبت بأن الأرمن، مع غيرهم من القوميات، كانوا ضحايا إذلال وابادة ومجازر متعمدة وعن سابق تصميم وتصوّر بيد السلطات التركية... وبالنسبة للأرمن، يا حضرة السياسي الموقّر، الإبادة المعروفة في ١٩١٥ لم تكن البداية ولا النهاية. فالمجازر بدأت في ١٨٧٦ وطالت حتى ١٩٢٣ وبنسب مختلفة من دون أن ننسى نهاية ٣٠٠,٠٠٠ أرمني بين ١٨٩٤ و١٨٩٦. أمّا إذا كنتم تعتبرون كل هذه المآسي الأرمنية نتيجة الحروب العالمية، فلا بد من أن نذكّركم بأن القرار في إبادة الأرمن بدأ قبل الحرب العالمية الأولى بكثير وهناك وثائق تثبت كل هذه الحقائق... تركيا كان لها قرار توسّعي عن سابق تصوّر والذي لا يشمل المناطق الأرمنية فقط بل يشمل أراضي روسية، القوقاز وآسيا الوسطى، وهناك وثائق ثبوتية من قبل شهود عيان والتي لا تقبل الجدل... حتى رئيس الوزراء البريطاني ونستون تشرشل وفي مذكّراته، يتكلم عن الحرب العالمية الأولى ويقول بأنه لم ير أية دولة فرضت عليها المشاركة في الحرب وهي مبتهجة بهذه الدرجة مثل تركيا ... تركيا ... نقلت عملياتها العسكرية إلى الأراضي الروسية في عام ١٩١٧، أي في العام الذي انسحبت فيه روسيا من الحرب... والوجود الروسي إذاً، لا يمكن أن يكون المبرر الأول والوحيد لارتكابكم المجازر بحق الأرمن أو بحق غيرهم من القوميات. الأتراك هم دخلوا أراضينا وفي عام ١٩١٨ وصلوا حتى باكو، عاصمة أذربيجان... أما بما يتعلق بالهجرة الأرمنية، لا بد من تذكيركم أن تركيا هي التي أجبرت الأرمن على

الرحيل لأن بعد الحرب العالمية، وخلال جميع المؤتمرات والإجتماعات الدولية الخاصة بالمنطقة، أكّدت تركيا عبر الإعلام العالمي أكثر من مرة بأنها لن تقبل بعودة الأرمن إلى مناطقهم وديارهم ... وحتى يومنا هذا تعلن الدولة التركية بشكل أو بآخر عدم السماح للأرمن باسترداد ممتلكاتهم أو التعويض عنها ... أليس هذا دليل على أن الشعب الأرمني قد فرض عليه التهجير ... وأن ادعاءاتكم على أنهم من "الأقليات الأوفياء" غير صحيحة...[٣٠].

٨- تؤكد الصحافة التركية عبر بعض كبار كتّابها - مثل مراد يتكين (*راديكال*) - أن *"لروسيا تأثيراً كبيراً على الإقتصاد التركي. فنحن مرتبطون في إنتاج الطاقة بشكل كبير على الغاز الروسي. فلاديمير بوتين قرّر مدّ خطّ أنابيب للغاز عبر تركيا. أول مفاعل نووي في تركيا سيبنيه الروس. أربعة في المئة من الناتج القومي مصدره السياحة التي لروسيا حصة الأسد فيها. ولا لزوم لتعداد التأثيرات الأخرى فضلاً عن البُعد التاريخي"*... ويضيف قائلاً: *"إن روسيا ليست مجرّد بلد يمكن أن يحني رأسه للعقوبات (الأميركية والأوروبية). فهي قوة نووية وفضائية وعسكرية كبيرة... وأن بوتين لا يبدو أنه سيتراجع، ولن يعود بوتين هو نفسه..."*[٣١]. فإذا كانت روسيا هذه تبتز الولايات المتحدة الأميركية والغرب أمام مصالحها، فهل ستكون تركيا حجر عثرة أمام الإبتزاز الروسي هذا؟

اليونان وتركيا

• يذهب كثيرون من الباحثين والمؤرخين على تشبيه الصراع اليوناني - التركي بأنه ذو طابع ثأري تاريخي وجغرافي وفكري، متمحور بالدرجة الأولى حول فكرتي الهيللينية والعثمانية، القائمة على نظرية الفكرة العظيمة (أو ميغالو إيديا) اليونانية التي تدعو إلى بعث الحضارة الهيللينية من جديد وإعادة السيطرة على الجغرافيا التاريخية التي كانت تنتشر فيها، وتضم، في ما تضم، معظم أراضي غرب تركيا وأجزاء واسعة من البلقان. وفي المقابل، لم تستطع اليونان، كما دول البلقان الأخرى، أن تتخطى، العقدة العثمانية التي تمثّلت بسيطرة تركية على معظم شبه جزيرة البلقان لأكثر من خمسة قرون. ولا يحتاج المرء إلى جهد كبير ليلاحظ أن الكتب المدرسية اليونانية (والبلغارية وغيرها) لا تعنيها البتّة خيارات تركيا الغربية، العلمانية بالذات، بقدر ما تركّز على "الإرث الإستعماري" و"النير العثماني". وقد جاء شعار أوزال في أواخر القرن العشرين، "من الأدرياتيك إلى سور الصين" ليؤكد أن الماضي، الهيللينى والعثماني، لا يزال حاضراً بقوة في حاضر اليونانيين، وحاضر الأتراك، ويشكّل، إلى أجل بعيد سداً أمام تلاقي الشعبين ومصالح الدولتين. يضاف إلى ذلك، أن مواطن نزاع ثنائية إبتزازية بين اليونان وتركيا، يتمحور معظمها حول المياه الإقليمية والمجال الجوي وتسليح الجزر وتحديد الجرف

القاري (المتصل بمسألة التنقيب عن النفط) إضافة إلى مشكلتي قبرص وتراقيا الغربية... كما يشكل بحر إيجه لبّ المشاكل بين الدولتين[٣٢].

• وقد بلغ الإبتزاز اليوناني، والإبتزاز المضاد التركي، ذروته عندما أعلنت أثينا نيّتها مدّ مياهها الإقليمية في بحر إيجه إلى ١٢ ميلاً بدءاً من ١٦ تشرين ٢/نوفمبر ١٩٩٤، وقد أبلغت الأمم المتحدة فعلاً بهذه النيّة، وهو الأمر الذي كان سبباً لتهديد تانسو تشيللر, رئيسة وزراء تركيا, بالخروج إلى الجزر اليونانية في حال نفذت أثينا رغبتها. فضلاً عن بروز مشكلات مستجدّة بعيد انتهاء الحرب الباردة بين الجبّارين.

• من جهة ثانية، جاءت حادثة إغتيال القنصل التركي في أثينا، عمر خلوق صباحي أوغلو، في ٤ تموز/يوليو ١٩٩٤، بمثابة إبتزاز يوناني لتركيا على الصعيد الدبلوماسي والسياسي والأمني معا بمعنى أن الإبتزاز حمل رائحة الدم هذه المرّة.

• توّجت اليونان إبتزازها لتركيا عبر إصدار المرسوم الرئاسي اليوناني والقانون الذي صدر عام ١٩٩٦ معترفاً بالإبادة الأرمنية[٣٣]، وهو ما اعتبرته تركيا عنصراً إبتزازياً بامتياز في السلسلة الإستفزازية ضدّها.

• يضاف إلى ذلك، وجود اللوبي الأرمني القوي والناشط في اليونان، والذي يحظى بحماية ورعاية السلطات اليونانية الرسمية. مع العلم أن عدداً من أبناء هذا اللوبي الذي ينتمي إلى تنظيمات أرمنية سرّية (مثل الجيش السرّي الأرمني سابقاً)، قام بعمليات هجومية ضدّ مؤسسات تركية، إغتيل على أثرها مسؤولون ودبلوماسيّون أتراك.

• فضلاً عن دعم اليونان للنشاط الأرمني المتعلق بالقضية الأرمنية لا سيّما المؤتمرات السياسية والثقافية، وقد شاركت شخصياً في إحدى هذه المؤتمرات في أثينا عام ١٩٩٢.

• بتاريخ ١٢ كانون ٢/يناير ٢٠١٥، نشرت جريدة *ازتاك* الأرمنية (لسان حال حزب الطاشناق) نقلاً عن جريدة *اوريزون* الكندية، خبراً وصورة أعضاء "لجنة طلعت باشا" (١٣ شخصاً)، رفضت السلطات اليونانية السماح لهم بدخول أراضيها، حيث كانت مهمتهم تتعلق بتعطيل القانون اليوناني القاضي بتجريم أية شخصية أو مؤسسة تنكر الإبادة الأرمنية، مما جعلهم يعودون من مطار أثينا إلى أنقرة[٣٤]. فاعتبرت تركيا هذا الحادث إبتزازاً للدولة كلّها وليس للجنة مكونة من ١٣ شخصاً فقط. مع العلم أن طلعت باشا نفسه (مهندس المجازر الأرمنية) إعترف في مذكراته المنشورة منذ سنوات قليلة - على يد المؤرّخ التركي مراد بارداكتشي - بحصول المجزرة الأرمنية ومجزرة التهجير معاً.

فرنسا وتركيا

رغم سياسة المصلحة الفرنسية مع تركيا، والإتفاقيات والصفقات التي قضت سابقاً بتهجير أرمن جبل موسى، وسلخ لواء الإسكندرونة وضمّه لتركيا عام ١٩٣٩، إلا أن مسألة الإبادة الأرمنية إحتلت مكانة مهمة في قاموس السياسة الفرنسية، لا سيّما منذ الربع الأخير من القرن العشرين وحتى اليوم (باعتبار أن فرنسا هي أحد أعمدة الإتحاد الأوروبي الأساسية).

- على هذا الأساس، تأتي تصريحات المسؤولين الفرنسيين الكبار (من رؤساء جمهورية ونواب ووزراء وغيرهم) بشأن الإبادة الأرمنية ودعوة تركيا للإعتراف بالمجازر، بمثابة إبتزاز فاقع لتركيا.
- كما اعتبرت تركيا أن مسألة إعتراف الجمعية الوطنية الفرنسية بالإبادة الأرمنية عام ١٩٩٨، ثم مجلس الشيوخ الفرنسي عام ٢٠٠٠، والقانون الذي وقّعه الرئيس الفرنسي في ٢٩ ك٢/يناير ٢٠٠١ بشأن الإبادة الأرمنية، كل ذلك، إعتبرته تركيا إبتزازاً فظيعاً لها، وشنّت حملة شعواء ضدّ فرنسا على أثر ذلك.
- فيما اعتبر مصدر فرنسي في أنقرة، أن تصويت الجمعية الوطنية الفرنسية على مشروع قانون تعترف فيه رسمياً بإبادة الأرمن "عاصفة في سماء صافية"، بينما اعتبر الأرمن هذا الإعتراف حدثاً تاريخياً يدل على تمسّك فرنسا العميق بقيم العدالة وحقوق الإنسان[٣٥].
- تعتبر السلطات التركية أن وجود اللوبي الأرمني ونشاطه في فرنسا هو إبتزاز فرنسي لها. مع العلم أن أهدافاً تركية في الخارج كانت قد تعرّضت للعديد من العمليات والإعتداءات التي وصفتها بالإرهابية، بين عامي ١٩٧٣ و١٩٩٤، وتبنّتها مجموعات سرّية أرمنية، أدّت إلى مقتل عشرات الأشخاص من دبلوماسيين ومسؤولين أتراك وأفراد عائلاتهم، بينهم ستّة قتلوا في فرنسا. وهذا ما يستدعي من تركيا إعادة النظر في علاقاتها السياسية والإقتصادية مع فرنسا.
- شكّل تصويت ٢٥٠ نائباً فرنسياً ضدّ دخول تركيا إلى الإتحاد الأوروبي بسبب عدم إعترافها بالإبادة الأرمنية عام ٢٠٠٤، صفعة كبيرة لتركيا وابتزازاً لها، لم تكن تتوقّعه بهذه القوّة والعدد[٣٦].
- مثّلت مشاركة الرئيس الفرنسي جاك شيراك، ولأوّل مرّة، في الذكرى التسعين للمجازر الأرمنية[٣٧]، إبتزازاً وصدمة كبيرين لتركيا في نيسان ٢٠٠٥، حيث وضع إكليلاً من الورد على تمثال "كوميتاس" (في ساحة كندا، في باريس) وهو المؤلف والموسيقار الشهير، المنفي إلى باريس بعد الإبادة. وتحمل قاعدة التمثال كتابات متنوعة: فيذكّر المقطع

الأول بمؤلفات كوميتاس، فيما يذكّر المقطع الثاني بالضحايا ١,٥٠٠,٠٠٠ بينما المقطع الثالث يذكّر بالمناضلين الأرمن والمتطوعين والمقاومين الذين استشهدوا من أجل فرنسا[٣٨].

وحسب ما صرّح به الناطق بلسان قصر الـElysée، لقد أعرب شيراك عن أمله في أن تتمكن جمهورية أرمينيا من تفعيل الحوار وتحسين العلاقات بين الدولتين، مضيفاً أن إنضمام تركيا للإتحاد الأوروبي مناط بقدرتها على تبنّي قيم الإتحاد وبالتالي الإلتزام بواجب الإعتراف بالإبادة الأرمنية[٣٩].

- كما تعتبر تركيا أن إقامة أو تدشين أي نصب تذكاري أرمني في فرنسا هو إبتزاز لها، لا سيّما تلك النصب والتماثيل التي ترمز إلى الإبادة الأرمنية. ولأنّه كذلك، فقد عمد بعض الأتراك في فرنسا مرات عدّة إلى منع تدشين النصب التذكاري الأرمني في مرسيليا عام ١٩٧٣[٤٠]. وكذلك الحال في عام ٢٠٠٦، عبر كتابات شائنة على نصب تذكاري أرمني في فرنسا، حيث اعتبره وزير الداخلية الفرنسي يومها نيكولا ساركوزي "عملاً تخريبياً غير مقبول"[٤١].
- وإمعاناً في سياسة الإبتزاز الفرنسي لتركيا، أعلن الرئيس الفرنسي جاك شيراك "أن الفترة الممتدة بين تشرين الأول ٢٠٠٦ إلى نيسان ٢٠٠٧، يجب أن تسمّى "العام الأرمني"... مما دفع بأنقرة أن تبدي قلقها حيال هذا الموضوع إلى باريس، أعلن بعدها وزير الخارجية الفرنسي يومها دوستي بلاذي أنه سيقوم بزيارة إلى أنقرة في شباط ٢٠٠٦ لمناقشة هذا الموضوع[٤٢].

ألمانيا وتركيا

عندما ارتكبت السلطات العثمانية التركية مجازر الإبادة الأرمنية عام ١٩١٥، كانت العلاقات الألمانية-العثمانية تعيش مرحلة "شهر عسل" تركي-ألماني قبل الحرب العالمية الأولى وأثناءها. وكانت جريمة الإبادة هذه هي إحدى إفرازات هذه المرحلة "العسلية" - تركياً وألمانياً - حيث كانت ألمانيا شريكة فيها. ولكن بعد الحرب الباردة بين الجبارين، دخلت العلاقات التركية-الألمانية مرحلة من الأزمات، زعزعت الثقة بين الدولتين، وأدّت إلى "لا ثقة" متبادلة بين الجانبين، رغم حاجة الدولتين إلى بعضهما البعض في كثير من الأوقات والأماكن، بعيداً عن "الإهمال المتبادل"، باعتبار أن الدولتين تنتميان إلى حلف سياسي وعسكري مشترك، هو حلف شمال الأطلسي.

- ونتيجة لهذه الأزمات والعلاقات القلقة بين ألمانيا وتركيا، تجلّى الإبتزاز الألماني لتركيا في تبنّي البرلمان الألماني في حزيران من عام ٢٠٠٥ توصية بالإجماع للإعتراف بالإبادة الأرمنية، نزلت على رأس السلطات التركية كالمطرقة[٤٣].

• وكنوع من الإبتزاز الألماني لتركيا أيضاً هو دعوتي كباحث عربي لبناني متخصص بالقضية الأرمنية، لإلقاء محاضرة عن الإبادة الأرمنية في مقرّ المعهد الألماني للأبحاث الشرقية في بيروت (في ذكرى المجازر)، وهي الأولى من نوعها منذ أكثر من أربعين عاماً على تأسيس المعهد في بيروت. وكان ذلك عام ٢٠٠٨. وقد استنكرت السفارة التركية في بيروت هذه الدعوة يومها وطالبت المعهد بإلغائها - كما قال لي مسؤولو المعهد - لكن المعهد الألماني رفض إلغاء المحاضرة، وطالب السفارة التركية بحضور هذه المناسبة، باعتبار أن عنوان المحاضرة هو: "مجازر الأرمن من خلال الوثائق العثمانية والتركية"، حيث يكون الحضور مناسبة أيضاً لمناقشة الباحث شخصياً على ضوء بحثه ووثائقه... لكنهم رفضوا الحضور وقاطعوا.

• يعتبر الأتراك أن دعوة ألمانيا رسمياً للبوسنة-هرسك وألبانيا وكرواتيا ومقدونيا للإنضمام إلى الإتحاد الأوروبي، بمثابة إبتزاز كبير لتركيا، في ظل إستبعاد تركيا ومقاومة رغبتها في الإنضمام المماثل إلى النادي الأوروبي - كما يقول داود أوغلو[٤٤].

كما تعتبر تركيا أن مشكلتي قبرص ومقدونيا، وتشهير ألمانيا بسجّل تركيا في مجال حقوق الإنسان واضطهاد الأقليات الدينية فيها، ومدّ النفوذ الألماني إلى البلقان والقوقاز وآسيا الوسطى بمثابة إبتزاز كبير لتركيا أيضاً[٤٥] باعتباره المثلث الشيطاني الذي تقع فيه تركيا.

• إضافة لذلك، فقد شكلت الوثائق والمستندات الألمانية-النمساوية المتعلقة بالإبادة، والتي نشرت منذ سنوات قليلة في حلب، ضربة مؤلمة لتركيا واعتبرتها إبتزازاً ألمانياً جديداً لها.

الإبتزاز المضاد: الردّ التركي على الإبتزاز الغربي

يظن البعض أن تركيا وقفت مكتوفة الأيدي إزاء الإبتزازات الغربية التي تعرضت لها - ولا تزال. إلا أن الحقيقة هي عكس ذلك تماماً، باعتبار أن لدى تركيا الكثير من أوراق القوة، التي تجيد إستخدامها في الوقت المناسب والمكان المناسب وبالأسلوب المناسب (الذي يبدو إبتزازياً بالمقابل). وعلى سبيل المثال لا الحصر، سنتطرق إلى عيّنات ونماذج في ردّ الفعل التركي الإبتزازي تجاه الدول الكبرى التي تتعاطى معها من موقع "إستعلائي وفوقي" وفق سياسة "التابع والمتبوع" أو "السيّد والعبد"، دون أي اعتبار لعامل "الكرامة القومية" أو "الحليف المحترم".

١- فأمام وفد من جمعية الصداقة الأميركية التركية، قال الرئيس التركي سليمان ديميريل (بأسلوب البرقيّة والشيفرة) "أن الدولة العثمانية قسّمت إلى ٢٦ دولة باستثناء الأرمن والأكراد... وليعلم الجميع أنه لن يكون هناك أبداً دولة أرمنية أو دولة كردية في

الأناضول"[٤٦]. وانطلاقاً من ذلك، فإن تركيا لا تعترف بشعب كردي ولا بقضية كردية، وبالتالي لا تعترف بالقضية الأرمنية. وكأنه ردّ مباشر على الإبتزاز الغربي لتركيا في هذه المسألة...

٢- شكّل دعم تركيا لحركة المقاومة الإسلامية في فلسطين (حماس)، نوعاً من الإبتزاز الفاقع للولايات المتحدة الأميركية وأوروبا وإسرائيل معاً لا سيّما بعد أن اعتبرت الدول الغربية حركة "حماس" بمثابة منظمة إرهابية، ووُضعت على "لائحة الإرهاب الدولي"... هذا، ولم يقتصر الدعم التركي على الناحية الإعلامية والإعلانية، بل اقترنت النظرية بالممارسة والتطبيق العملي على الأرض. وهذا ما جرى بشأن سفينة "مافي مرمرة" التركية في بحر غزّة، وسقط من جراء هذه السياسة مجموعة قتلى أتراك على متن السفينة، من قبل الجنود الإسرائيليين الذين هاجموا ركّابها العزّل بجريمة مساندتهم ودعمهم لأبناء غزّة وحركة حماس، المتّهمة بالإرهاب... وكانت الأزمة التركية الإسرائيلية بمثابة إبتزاز تركي بامتياز للغرب وحلفائه معاً... وقد وصل الأمر برئيس الوزراء التركي الحالي داود أوغلو إلى إتّهام رئيس الوزراء الإسرائيلي بنيامين نتنياهو بارتكابه جرائم ضدّ الإنسانية في قطاع غزّة، على غرار ما ارتكبه الإرهابيون الذين نفّذوا إعتداءات باريس في شهر كانون ٢/يناير ٢٠١٥[٤٧].

٣- إضافة لذلك، كان رفض البرلمان التركي في الأول من آذار ٢٠٠٣ مذكّرة السماح للقوات الأميركية بالعبور إلى العراق من خلال الأراضي التركية، نقطة تحوّل في العلاقات الثنائية بين تركيا والولايات المتحدة، حيث انتابت العلاقات بين البلدين حالة من التوتر المتبادل[٤٨]. واعتبر هذا الرّفض التركي إبتزازاً لأميركا التي كانت قناعتها آحادية الجانب، باعتبار أن الطرف التركي مَدين للولايات المتحدة وعليه أن يؤدّي دَيْنَه حيث ظلّ مناخ الحرب الباردة يهيمن على سلوك القوة العظمى، وزعمت الولايات المتحدة أن تركيا ستثق بها وبالتالي ستقف إلى جانبها. لكن حساب الحقل التركي لم يطابق حساب البيدر الأميركي.

٤- ردّت تركيا على "أحداث سيواس" التي أثارها علويّوها في ٢ تموز ١٩٩٣، باتهام المخابرات الأميركية واليد الأجنبية الغربية بالتحريض عليها. وهذا ما عبّر عنه نجم الدين أربكان متخوّفاً من تقسيم تركيا. والتقى تصريح أربكان مع تصريحات السفير الأميركي السابق في أنقرة مورتون أبراموفيتس حول احتمال تقسيم تركيا خلال السنوات العشر المقبلة... وقد أثارت هذه المسألة مشكلة مع الولايات المتحدة التي اعتبرتها إبتزازاً تركياً ضدّها.

٥- ورداً على سياسة التقارير الأميركية الإبتزازية ضدّ تركيا، (الصادرة عن الكونغرس والخارجية والسي. أيه. أي والمؤسسات) إعتبرت الولايات المتحدة الأميركية

أن ردّ السفير التركي السابق شكري إيليكداغ[٤٩] على ذلك، وكأنه إبتزاز تركي (فوق العادة) ضدّ أميركا والغرب عموماً عندما قال أن "*الولايات المتحدة ودول أوروبا الغربية التي تعظّم القيم وتقدّس الإنسان وحقوق الإنسان، إستمرّت في تعاميها عن المذابح التي تعرّض لها ٢٠٠,٠٠٠ بوسنيّاً في قلب أوروبا. ويضيف: إن هذه الدول بمواقفها المتفرّجة، وغير الحاسمة، بقيت متفرّجة على احتلال العرقيّين الصرب الوحشيّين لأكثر من ٧٠% من أراضي البوسنة-هرسك، وعلى تهجير أكثر من مليون بوسني من بيوتهم بسبب الإرهاب والتعذيب*". ويخلص إلى القول: إنه في الواقع، أن الفاجعة الإنسانية في البوسنة-هرسك، مثلما أكّدت البُعد الديني في نظرة العالم الغربي السياسية، فإنها أظهرت مدى الخطر الكبير الذي تشكّله السياسات التمييزية المتّكئة على التعصّب المسيحي، على مستقبل عالم مستند إلى العدل والثقة والأخلاق. وهكذا، لقد أضاء الغرب، بالإمتحان السيّء جداً الذي قدّمه في البوسنة-هرسك، الضوء الأخضر للعرقيّين الشوفينيّين وللدول التوسعيّة الطامعة في أراضي الآخرين، وقوّى إعتقادهم في اتجاه أن عدوانيّتهم شيء مكتسب.

٦- بالإضافة إلى التصريحات الناريّة الأردوغانية ضدّ الإتحاد الأوروبي، يأتي الردّ التركي ضدّ روسيا واليونان وكأنّه إبتزاز بامتياز.

الردّ التركي على الإبتزاز الروسي، فقد عبّر عنه بصراحة رئيس أركان الجيش التركي اسماعيل حقّي قره داي (أيلول ١٩٩٤) بقوله أن "روسيا دولة إمبرياليّة توسّعيّة"... وأضاف: "إن هذا البلد نجح في إظهار وجوده من جديد في القوقاز وفي تثبيت واقع ما في البوسنة والهرسك خارج موافقة الأمم المتحدة، وفي تشكيل تكتلات معارضة لمصالحنا. وفي النتيجة أن روسيا الإتحادية، التي ترى نفسها وريثة الإتحاد السوفياتي، لم تتخلّ عن أطماعها التاريخية، وتواصل سلوك نهج إمبريالي توسعي لمواجهة مشكلاتها السياسية والإقتصادية. كما أن نشاط روسيا الإتحادية داخل مجموعة الدول المستقلة، ينسجم مع سياستها التقليدية التوسعية".

أما الردّ التركي على الإبتزاز اليوناني جاء من رئيس أركان الجيش التركي قره داي (أيلول ١٩٩٤) معدّداً ثلاث قضايا خلافية مع اليونان هي: إيجه، قبرص، وتراقيا الغربية حيث أقلية تركية تقدّر بـ١٢٠ ألفاً. واتهم أثينا بتسليح الجزر التي اتفق على أن تبقى منزوعة السلاح، داعياً إلى قرارات حاسمة على طريق اللقاءات الثنائية تفضي إلى حل، حيث أن أثينا تتبع سياسة تذويب منظمة للأقلية التركية في تراقيا الغربية[٥٠].

٧- أما الإبتزاز التركي لفرنسا فإنه يتجلّى في تأزيم العلاقات الدبلوماسية بين البلدين، ومنع تدشين النصب التذكارية الأرمنية وتشويه هذه النصب بكتابات مشينة، مما أدى إلى ردّ فعل فرنسي على أرفع المستويات[٥١]. فضلاً عن ضغوط وتهديدات تركيّة لأصحاب

دور نشر فرنسية في اسطنبول بإقفالها إذا تجرّأت على إصدار كتب تتعلّق بالإبادة الأرمنية.

خلاصة

إن سياسة الإبتزاز الغربي لتركيا هي في النهاية سياسة مصالح، حيث لا اتفاقيات ولا معاهدات ولا صداقات دائمة وأبدية في التاريخ، بل هناك مصالح دائمة. والكلمة في النهاية هي لموازين القوى حيث يكون قانون القوة وليس قوّة القانون هو العامل الحاسم فيها.

وإزاء هذا الوضع، تبدو تركيا وكأنّها واقعة بين مطرقة الأمركة وسندان الأورَبَة. وهذا ما لا يريحها أبداً. كما تبقى مسألة الإبادة الأرمنية كابوساً مقلقاً لها، ماضياً وحاضراً ومستقبلاً.

لكن سياسة الفعل وردّ الفعل بين تركيا والإبتزاز الغربي لها هي سياسة شبيهة بـ"الكرّ والفرّ" و"الإبتزاز والإبتزاز المضاد". إلا أن الغرور وجنون العَظَمَة كثيراً ما يؤدّي بصاحبه إلى عواقب وخيمة غير محسوبة، فكيف بالأحرى إذا ركب "الغرور وجنون العَظَمَة" قوى عظمى وامبراطوريات كبرى؟ عندها يكون هنري كيسنجر على حق عندما قال: "إن اليد التي تظنّها مشلولة تصيبك بالعمى إذا وصلت إلى عينيك".

الهوامش

---

[١] بدأت تتسرّب أخبار عن مذكرات طلعت باشا منذ عام ٢٠٠٥. وقد ترجم *ملحق زارتونك* في بيروت بعض صفحات منها في (العدد ١٣، آذار-نيسان في ٢٠٠٥) كما صدرت المذكرات باللغة التركية عام ٢٠٠٨، وقام بطباعتها المؤرّخ التركي مراد بارداكتشي، بعد أن تسلم المخطوطة من أرملة طلعت باشا شخصياً، وهي السيدة خيريّة، ولدينا نسخة منها باللغة التركية.
كما قام ملحق *أريف* في مصر (العدد رقم ٤ (١٣٦) - نيسان ٢٠٠٩. ص ٦-١١)، بترجمة محتويات هذه المذكرات، مركزاً على بعض المعلومات المهمة التي تتعلّق بعمليات الترحيل والأرقام والأماكن أيضاً.
لكن الترجمة الكاملة لهذه المذكرات إلى اللغة العربية لم يتم بعد. كما علمنا أن هناك ترجمة إلى الانكليزية والفرنسية لم تصدر بعد...

[٢] صالح زهر الدين, *الأرمن شعب وقضية*، المختارة - لبنان, الدار التقدمية، ١٩٨٧، ص ١٦١.

[٣] صالح زهر الدين, *مخاطر الدور التركي في المنطقة العربية*، بيروت ١٩٩٣، ص ١٢. وأيضاً: جرجيس حسن, *تركيا في الإستراتيجية الأميركية بعد سقوط الشاه*, دمشق, مطبعة الجاحظ، ١٩٩٠، ص ٣٣.

[٤] جهاد صالح, *الطورانية التركية بين الأصولية والفاشية*، بيروت, ١٩٨٧، ص ١٧٧.

[٥] زهر الدين, *مخاطر الدور التركي*، ص ١٣-١٥, ٧٥.

[٦] *ملحق زارتونك*، العدد ١٨، ايلول ٢٠٠٥، ص١٢.

[٧] مجلة *الشراع* (اللبنانية)، العدد ١٦٧٨، الإثنين ٢٠١٥/١/٥، ص ٥.

[٨] محمد نور الدين، *حجاب وحراب.. الكمالية وأزمات الهوية في تركيا*, بيروت, دار رياض الريس للكتب والنشر، ٢٠٠١، ص ٣٦١.

[9] وصال نجيب العزاوي في دراسة لها حول "تركيا والإتحاد الأوروبي بين جدلية الرفض ورهانات القبول"، نشرت في كتاب *العرب وتركيا*، المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، بيروت، ٢٠١٢، ص ٧٧٣.

[10] محمد نور الدين، "تركيا والاتحاد الأوروبي: مسألة الهوية والرهانات والشرق الأوسط"، *شؤون الأوسط*، العدد ١١٦ (٢٠٠٤)، ص ٦٦. وأحمد داود أوغلو, *العمق الإستراتيجي*، ص ٥٤٢.

[11] إبراهيم البيومي غانم، "جدلية الإستيعاب والاستبعاد في العلاقات التركية الأوروبية"، في: علي حسين باكير [وآخرون]، *تركيا... بين تحديات الداخل ورهانات الخارج*، إشراف مركز الجزيرة للدراسات؛ تحرير محمد عبد العاطي, بيروت, الدار العربية للعلوم - ناشرون؛ الدوحة, مركز الجزيرة للدراسات، ٢٠١٠، ص ١٧٦.

[12] غانم، ص ١٨٢.

[13] داود أوغلو, *العمق الإستراتيجي*, ص ٥٤٧.

[14] جاء ذلك في المقابلة التي أجرتها معه مجلة *البحوث والأنباء الإقتصادية*، العدد ٥٤، نيسان ٢٠٠٠. ص ٢٤-٢٥.

[15] داود أوغلو, *العمق الاستراتيجي*، ص ٥٤٧.

[16] جاء ذلك في ملحق الدراسة التي أعدّتها وصال نجيب العزّاوي حول "تركيا والإتحاد الأوروبي", ص ٨٠٠، نقلاً عن دراسة الكاتبين Jonathan Paris و Zia Meral المنشورة في مجلة *Washington Quarterly*، العدد ٤, ٢٠١٠ vol. 33, ص ٥٧-٨٦.

[17] المرجع السابق نفسه والصفحة نفسها.

[18] داود أوغلو, *العمق الإستراتيجي*، ص ٥٧٢-٥٧٣.

[19] العزاوي، ص ٧٨٨.

[20] عمر كوش، "هل ستنضم تركيا إلى الإتحاد الأوروبي"، *المستقبل* (بيروت)، ٢٠٠٥/١٠/١٩.

[21] *المستقبل* في ٢٠١٤/١٢/٢٥، ص ١٥، وهذا ما يخالف تصريحات كثيرين من زعماء أتراك.

[22] العزاوي، ص ٨٠٠.

[23] صالح زهر الدين, *كارا باغ بين تقرير المصير والمشروع الطوراني الصهيوني*، منشورات الحلقة الأدبية الأرمنية اللبنانية، بيروت ١٩٩٢، ص ١٣. وكذلك دعد أبو ملهب عطاالله في دراستها عن "المسألة الأرمنية في النظام الدولي المعاصر..."، قدّمت في "وقائع المؤتمر الثاني" للجنة الدفاع عن القضية الأرمنية في حزب الطاشناق، بيروت ١٩٩٦، ص ٨٧-٩١.

[24] مجلة *شؤون تركية*، العدد ٩، خريف ١٩٩٣، ص ٤٨.

[25] مجلة *شؤون تركية*, العدد١٠. شتاء ١٩٩٤. ص ١٧-١٩.

[26] *ملحق زارتونك*، العدد ٢١، آذار- نيسان ٢٠٠٦، ص٣١.

[27] راجع في ذلك: صالح زهر الدين, *موقع كارا باغ في الصراع الأرمني- الأذربيجاني*, بيروت, ١٩٩٤, ص ٥-٦, ٢٣.

[28] نهاد حشيشو في مقالة له بعنوان "تركيا تهدّد بقبرص جديدة في القوقاز" نشرت في مجلة *الحسام*, العدد ٩٢, من ٢٧ أيلول- ٣ تشرين الأول ١٩٩٠. ص٢١.

[29] زهر الدين, *موقع كارا باغ*... ، ص ٨.

[30] *ملحق زارتونك*, العدد ٢. نيسان ٢٠٠٤. ص١١.

[31] جاء ذلك في جريدة *السفير*, ٢٠١٤/١٢/٢٠. ص٩.

[32] راجع تفصيلياً مجلة *شؤون تركية*، العدد ١٣، خريف ١٩٩٤، ١٢-١٤.

[33] *ملحق زارتونك*، العدد ٢١، آذار- نيسان ٢٠٠٦، ص ٢٣.

[34] جريدة *أزتاك*، الإثنين ٢٠١٥/١/١٢.

[35] *مجلة البحوث والأنباء الإقتصادية*، بيروت، العدد ٥١، نيسان ١٩٩٩، ص ٦٣.

[36] *ملحق زارتونك*، العدد ٩، ت٢ ٢٠٠٤، ص ١٥.

[37] *ملحق زارتونك*، العدد ١٣، آذار- نيسان ٢٠٠٥، ص ٢٦.

[38] *ملحق زارتونك*، العدد ٢٢، أيار- حزيران ٢٠٠٦، ص ٢٦..

[39] *ملحق زارتونك*، العدد ١٣، آذار- نيسان ٢٠٠٥، ص ٢٦.

[40] أنظر كتاب بارور يرتسيان, *مجازر الأرمن*، بيروت، دار الفارابي، ١٩٨٦، ص ١٦.

[41] *ملحق زارتونك*، العدد ٢٢، أيار- حزيران ٢٠٠٦، ص ٢٦.

[42] *ملحق زارتونك*، العدد ٢٠، كانون أول- كانون الثاني ٢٠٠٦، ص ٢٦.

[43] *ملحق زارتونك*، العدد ١٥، أيار ٢٠٠٥، ص ١١.

[44] داود أوغلو, *العمق الإستراتيجي* ، ص ٥٦٩.

[45] *شؤون تركية*، العدد ٧، آذار ١٩٩٣، ص ٢١.

[46] كان هذا الكلام يردّده الرئيس سليمان ديميريل كثيراً، حيث أن د. محمد نور الدين المؤرّخ اللبناني المتخصص بالتاريخ والأدب التركي، كان يذكره أيضاً، لا سيّما في مجلّة *شؤون تركية* التي كان يصدرها عن «مركز الدراسات الاستراتيجية والبحوث والتوثيق» في بيروت.

[47] الصحف والمجلات اللبنانية والعربية والتركية، ومنها: *النهار* و*المستقبل* و*السفير* (اللبنانية)، الجمعة ٢٠١٥/١/١٦، ص ١١ و١٦.

[48] داود أوغلو, *العمق الإستراتيجي*، ص ٦٣٢.

[49] *شؤون تركية*، العدد ٩، خريف ١٩٩٣، ص ٣٨.

[50] *شؤون تركية*، العدد ١٥، ربيع ١٩٩٥، ص ٣٤-٣٥.

[51] *ملحق زارتونك*، العدد ٢٢، أيار-حزيران ٢٠٠٦، ص ٢٥.

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՉԱՐԱՇԱՀՈՒՄԸ՝ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԿՈՂՄԷ՝ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ԴԷՄ (ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ՍԱԼԻԷՀ ԶԱՀՐԷՏՏԻՆ

Արեւելեան Հարցը իր աւարտը չունեցաւ Թուրքիոյ Հանրապետութեան հռչակումով: Ընդհակառակը, անիկա մասնատուեցաւ ենթահարցերու, որոնք նոր ձեւ եւ տարողութիւն առին ու գոյատեւեցին տարբեր ազդուութեամբ:

Ջեկոյցը լուսարձակի տակ կ'առնէ Հայոց Ցեղասպանութեան չարաշահումը շրջանային թէ մեծ պետութիւններու կողմէ, որոնք զայն օգտագործած են եւ կ'օգտագործեն իբրեւ ճնշամիջոց՝ Թուրքիոյ դէմ: Ճնշամիջոցի այս քաղաքականութիւնը կը տարբերի ըստ երկրի, ժամանակի եւ շահերու բախման չափի:

Ջեկոյցը կը վերլուծէ ճնշամիջոցի այս քաղաքականութեան վերաձեւաւորումը՝ Պաղ Պատերազմի աւարտէն, Ծոցի Երկրորդ Պատերազմէն, Պերլինի պատի փլուզումէն եւ Գերմանիոյ միացումէն ետք, ծանրանալով անոր քաղաքական, տնտեսական, զինուորական եւ դիւանագիտական դրսեւորումներուն վրայ:

Դոկտ. Զահրէտտին կը թուարկէ Միացեալ Նահանգներու, Ռուսիոյ, Ֆրանսայի, Գերմանիոյ եւ Յունաստանի չարաշահումի այս քաղաքականութիւնը ներկայացնելով իւրաքանչիւր երկրի առանձին դրսեւորումներու օրինակներ՝ թէ՛ ներթրքական եւ թէ՛ միջպետական

յարաբերութիւններու եւ շփումներու ծիրին մէջ: Ան կ'անդրադառնայ նաեւ Թուրքիոյ Եւրոպական Միութեան միանալու խնդրով վերջինիս վարած երկակի քաղաքականութեան, ինչպէս նաեւ քիւրտերու Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման քաղաքականութեան:

Դոկտ. Զահիրէտտին կ'եզրակացնէ որ վերոյիշեալ քաղաքական միաւորներուն կողմէ որդեգրուած բռնաճնշումի այս քաղաքականութիւնը հիմնուած է անոնց շահերուն վրայ:

THE BLACKMAILING OF TURKEY BY THE GREAT POWERS REGARDING THE ARMENIAN GENOCIDE (SUMMARY)

SALEH ZAHREDDIN

The Eastern Question did not come to an end with the proclamation of the Republic of Turkey. It was divided into various 'sub-Questions' which took new shapes and maintained their active existence in diverse forms.

The paper highlights the manipulation of the issue of the Armenian Genocide by various regional powers since the proclamation of modern Turkey in 1923.

The paper notes that this "blackmail policy" differs from one Western country to another, depending on the timing, place and the clash of interests between them. In fact the end of the Cold War, the Second Gulf War, the fall of the Berlin wall and the unity of Germany have reshaped this policy of manipulation and given rise to its political, economic, diplomatic and military dimensions.

Dr. Zahreddin identifies a number of state actors in the region, like the USA, Russia and the European Union countries of Germany, France and Greece, which make ample use of this policy to maintain pressure on Turkey.

The paper enumerates some specific cases of US actions concerning the manipulation policy, like the statements and announcements of US state officials regarding the Armenian Genocide, the free hand given to the Armenian lobby, the harsh criticism and reports of the US State Department concerning human rights violations in Turkey, statements about the Turkish Alevis and the minority rights of the Kurds in Turkey, Turkish support to ISIS, the Genocide Resolution of the Congress (1984) and the various bills brought forth, redrawing the map of the Middle East including the map of Turkey, diverse preconditions of NATO and USA regarding military and financial aids.

The paper discusses in detail the intricacies of Turkey's accession to the EU and its relations with Germany, France and Greece as well as the sinuous track of its relations with Russia concerning the Armenian Genocide, particularly after the recognition by the Russian parliament, the Duma, of the Armenian Genocide.

The paper concludes that the approach and policies of these states and the EU are based on promoting their interests by manipulating the Armenian Genocide recognition issue and many other issues too.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ-ԹՈՒՐՔԻԱ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ 1991-2014

ԱՐՍԷՆ ԱՒԱԳԵԱՆ
a.avagyan@mfa.am

Հաշուի առնելով պատմական անցեալը՝ Հայոց Ցեղասպանութեան ու հայերի հայրենազրկման փաստը, ինչպէս նաեւ այն որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը շրջապատուած է երկու թուրքական հանրապետութիւններով, որոնք համակարգուած համագործակցում են հակահայկական քաղաքականութիւն վարելու մէջ, Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Թուրքիայի Հանրապետութեան յարաբերութիւնները սովորական երկու հարեւան պետութիւնների յարաբերութիւններից շատ աւելի բարդ են:

Նախ անդրադառնանք այն գործօններին որոնք պայմանաւորում են այդ յարաբերութիւնների բնոյթը: 1991ից՝ անկախանալուց յետոյ Հայաստանի Հանրապետութիւնը յստակ յայտարարել էր որ իր արտաքին քաղաքականութեան հիմքում ընկած է բոլոր պետութիւնների հետ բարիդրացիական յարաբերութիւններ ունենալու ցանկութիւնը, ինչը նաեւ արձանագրուել էր սահմանադրութեան մէջ[1]: Ինչ վերաբերում է Թուրքիայի Հանրապետութեան հետ յարաբերութիւնների քաղաքական գծին, ապա 1991ից իվեր նա անփոփոխ է: Հայաստանի Հանրապետութիւնը միշտ յայտարարել է որ ինք պատրաստ է առանց որեւէ նախապայմանների յարաբերութիւններ հաստատել Թուրքիայի հետ[2]: Միաժամանակ, մշտապէս, Հայաստանի Հանրապետութեան իշխանութիւնների կողմից նշուել է որ կան խնդիրներ որոնք ունեն ոչ թէ պետական այլ համազգային բնոյթ[3]: Այդ խնդիրները պատկանում են ոչ միայն Հայաստանի Հանրապետութեան, այլ նաեւ ամբողջ հայ ժողովրդին: Այդ խնդիրներից են Հայոց Ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչումը, հատուցման խնդիրը եւն.:

Սակայն Թուրքիան, միշտ խօսում է նախապայմանների մասին:

Բայց մինչեւ այդ մասին անդրադառնալը, հարկ է նշել, որ Թուրքիայի քաղաքական մտածելակերպում եւ գործելաոճում չկայ

տարբերակում Հայոց Ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչման, հատուցման, Լեռնային Ղարաբաղի եւ այլ խնդիրների միջեւ: Այս բոլորը հիմնականում դիտւում են որպէս մէկ խնդրի տարբեր բաղկացուցիչ մասեր. որպէս՝ հայոց խնդրի՝ Հայկական Հարցի (որը Թուրքիայում շատ յստակ ձեւակերպուած է որպէս *Էրմենի Մէսէլէսի*) բաղկացուցիչ մասերը եւ մշտապէս Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Սփիւռքին վերագրւում է **«Չորս Թ'ի** Քաղաքականութիւն», որին կ'անդրադառնանք շուտով[4]:

Պէտք է ասել, որ Թուրքիան ռազմավարական տեսակէտից Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ Սփիւռքը դիտում է որպէս միասնական քաղաքականութիւն վարող մի մարմին: Մարտավարական տեսակէտից, մշտապէս, թուրքական գործիչները առաջ են քաշում մտքեր, ինչպիսին է Դաւութօղլուի խորհրդական Էթիէն Մահճուպեանի վերջերս կատարած յայտարարութիւնը, թէ իբր Հայաստանի Հանրապետութիւնը աւելի պատրաստ է Թուրքիայի հետ յարաբերութիւնների, քան՝ Սփիւռքը[5]: Սա պարզապէս մարտավարական նկատառումներից ելնելով կատարուած յայտարարութիւն է, որի նպատակն է պառակտում յառաջացնել Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Սփիւռքի միջեւ:

Թուրքիայի տեսակէտից Հայաստանի Հանրապետութիւնը կամ հայ ժողովուրդը մշտապէս վարում է **«Չորս Թ'ի** Քաղաքականութիւն», որն հետեւեալ բովանդակութիւնն ունի.-

Սկսած 1972ից՝ Գուրգէն Եանիկեանի Սանթա Պարպարայում կրակոցից, հայերը վարել են ազգայնականութեան վերակենդանացման քաղաքականութիւն, որը աւարտուել է 1991ին՝ պետականութեան վերականգնմամբ (թուրքերէն՝ *tekrar canlandırmak*): Հիմա տանում են Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման քաղաքականութիւն (*tanıtmak*), որին հետեւելու է հատուցման պահանջների քաղաքականութիւնը (*tazminat*), եւ դրան կը հետեւի տարածքային պահանջների քաղաքականութիւնը (*toprak talebe*): Դրանից ելնելով եւ նաեւ հաշուի առնելով այն Սեւրի բարդոյթը որ կայ մշտապէս Թուրքիայում՝ Հայաստանի Հանրապետութեան հետ յարաբերութիւնների համար յառաջ են քաշուել նախապայմաններ:

Եթէ ընդհանուր ծիրով վերցնենք՝ Թուրքիան յառաջ է քաշել երեք նախապայման: Տարբեր ժամանակներում այդ նախապայմանների տեղերը փոխուել են՝ պարագաների բերմամբ նրանց առաջնային կամ երկրորդական կշիռ ստանալուն:

Այդ երեք նախապայմաններն են.-

Ա) Հրաժարուել Հայոց Ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչումից:

Բ) Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտութիւնը լուծել Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականութեան շրջանակներում:

Գ) Ժամանակ առ ժամանակ բարձրացուել է Հայաստանի Հանրապետութեան կողմից Կարսի Պայմանագրի հաստատման խնդիրը: Այս առումով, յատկապէս 1991ի Հայաստանի Հանրապետութեան Անկախութեան Հռչակագիրը նիւթ է դարձել, քանի որ այնտեղ նշուած է որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը հետամուտ է Օսմանեան Թուրքիայում հայերի ցեղասպանութեան ճանաչման խնդրին: Հռչակագրի այս հատուածը Թուրքիայի կողմից մեկնաբանուել է ի շահ Թուրքիային: Վերջինս փորձում է օգտագործել այս հատուածը որպէս ապացոյց թէ Հայաստանի Հանրապետութիւնը տարածքային պահանջքներ ունի Թուրքիայի նկատմամբ:

Թուրքիան Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութիւնը ճանաչած առաջին պետութիւններից մէկն է: Նա Հայաստանի Հանրապետութիւնը ճանաչել է 1991 Դեկտեմբեր 24ին: Այս ճանաչման հետեւել է այն ժամանակաշրջանը երբ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Թուրքիայի միջեւ եղել են շփումներ, պատուիրակութիւններ են եկել ու գնացել, որի ընթացքում քննարկուել է դիւանագիտական յարաբերութիւններ, այնուհետեւ՝ հիւպատոսական յարաբերութիւններ հաստատելու խնդիրը: Այս շրջանում Թուրքիայի հիմնական պահանջը եղել է որ այդ յարաբերութիւնների հաստատման հիմքում նշուած լինի՝ այդ յարաբերութիւնների Կարսի Պայմանագրի վրայ հիմնուած լինելու փաստը: Այլ խօսքով, յստակ նշուի որ այդ յարաբերութիւնները վերականգնւում են 1921ի Կարսի Պայմանագրի հիման վրայ:

Առաջին հայեացքից սա կարող է արտառոց թուալ: Սակայն, Թուրքիայի՝ Վրաստանի եւ Ադրբեջանի հետ յարաբերութիւնների հաստատման պայմանագրերում նշուած է որ դրանք հաստատւում են Կարսի Պայմանագրի հիման վրայ, քանի որ

Թուրքիան իր հարաւ-կովկասեան քաղաքականութեան որպէս իրաւապայմանագրային դաշտ, միշտ դիտել է Կարսի Պայմանագիրը:

1991-1992ի ընթացքում եղել են նաեւ այլ տեսակի որոշ շփումներ: Օրինակ, Թուրքիայի տարածքով Հայաստանի Հանրապետութիւն է բերուել Եւրոպական Համայնքի կողմից դրամական օգնութիւնը:

Սակայն, յարաբերութիւնների նման բնոյթը տեւեց մինչեւ 1993, մինչեւ Քելպաճարի դէպքերը, երբ հայկական ուժերը ազատագրեցին Քելպաճարը:

Քելպաճարի ազատագրման հանգրուանը Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Թուրքիայի փոխյարաբերութիւնների ամենաթէժ կէտն է: Այն ատեն էր որ Թուրքիայի նախագահ Թուրկութ Օզալը նոյնիսկ յայտարարեց թէ ի՛նչ կը լինի որ թուրքական զօրքերը զօրավարժութիւններ կատարեն եւ մէկ-երկու ռումբ ընկնի Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքի վրայ:

Եւ իրօք 1993 Մայիս ամսին նման զօրավարժութիւններ տեղի ունեցան Կարսում[6]:

Այս տեսակէտից, կարելի է ասել որ մինչեւ Քելպաճարի դէպքերը, Թուրքիայի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ յարաբերութիւնների խնդրում, Թուրքիան պարտուող քան թէ յաղթող հայ էր ընկալում հայութիւնը: Թուրքիան փորձեց օգտագործել Քելպաճարի դէպքերը հնարաւորութիւն յառաջացնելով միջամտելու Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցին: Նա բարձրացնելով Նախիջեւանի խնդիրը, առարկեց որ Մոսկուայի եւ Կարսի պայմանագրերով Թուրքիան հանդիսանում է երաշխաւոր, եւ նա իրաւունքը ունի միջամտելու՝ եթէ խօսքը վերաբերւում է Նախիջեւանի կարգավիճակի փոփոխմանը: Դրան հետեւեց Ռուսաստանի յայտարարութիւնը, թէ՝ Կարսի եւ Մոսկուայի պայմանագրերում չկայ ընդհանրապէս երաշխաւորի *ինստիտուտը*, եւ որ դա վերաբերւում է պարզապէս այն ժամանակուայ իրավիճակին [7] : Բացի ռուսական յայտարարութիւնից, եղաւ ԱՄՆի այն յայտարարութիւնը որ եթէ Թուրքիան ուզում է գնալ պատերազմի, նա միայնակ կարող է պատերազմել, բայց այդ դէպքում ՆԱՏՕի Պայմանագրի հինգերորդ կէտը չի գործելու[8]:

Դրանից յետոյ Թուրքիան փակեց Հայաստանի Հանրապետութեան հետ օդային եւ ցամաքային սահմանը: Օդային սահմանը վերաբացուեց 1995ին, իսկ ցամաքայինը մինչեւ հիմա փակ է: Այդ շրջանից իվեր, Թուրքիան վարում է ակնյայտ հակահայ քաղաքականութիւն:

Թուրքիային՝ Հայաստանի Հանրապետութեան նկատմամբ այդ ընթացքում վարած նման քաղաքականութեան ամենալաւ բացատրութիւնը տուել է Թուրքիայի նախկին վարչապետ՝ Պիւլենթ Էջեւիդը, որ ազգային մեծ ժողովում յստակ ասեց. «*Հա՛ւ իմացէք, հայերի համար Ղարաբաղը առաջին շրջանն է, Ղարաբաղի հարցը եթէ լուծեն կը բարձրացնեն Նախիջեւանի խնդիրը յետոյ կը գան Կարսի եւ Արտահանի հարցերը: Եթէ չէք ուզում որ բարձրանայ Կարսի ու Արտահանի հարցը՝ հայերին պէտք է կանգնեցնել առաջին շրջանում*»[9], այսինքն՝ Ղարաբաղի հարցում: Այլ խօսքով, այս տեսակէտից Ղարաբաղի հարցում Թուրքիայի պահանջները կարելի է դիտել իբրեւ ոչ միայն Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականութեան խնդիր, այլ նաեւ մտավախութիւն՝ իր սեփական տարածքային ամբողջականութեան մասին:

1994-1997 ժամանակահատուածում կարելի է ասել որ Հայաստանի Հանրապետութիւն-Թուրքիա յարաբերութիւններում որոշ նշմարումներ եղան, որովհետեւ 1994ին կնքուեց Թուրքիա-Ադրբեջան Պայմանագիրը, որը նախատեսում է երկու պետութիւնների յարաբերութիւնների խորացում ռազմավարական համագործակցութեան մակարդակի [10] , եւ Թուրքիայի հարաւ-կովկասեան քաղաքականութիւնը հիմնուեց Ադրբեջանի հետ ռազմաքաղաքական դաշինքի վրայ:

1997ին ստեղծուեց Հայ-Թուրքական Գործարար Խորհուրդը: Որոշ շփումներ եղան, բայց 1998ից մինչեւ 2008 այդ յարաբերութիւնները ապրեցին փնտոտուքի շրջան: Ընդ որում, թուրքական քաղաքական միտքը միշտ մեղադրել է իր ղեկավարութեանը որ 1997ին չօգտագործեց այն պահը երբ նախագահ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանը պատրաստ էր գնալու որոշ զիջումների Լեռնային Ղարաբաղի կարգաւորման խնդրում: Թէ՝ այն ժամանակ չբացեցին սահմանը որը կ'ուժեղացնէր Տէր-Պետրոսեանի դիրքերը, եւ թոյլ չէր տայ որ իշխանութեանը գար

Ռոբերտ Քոչարեանը, որը աւելի յստակ եւ աւելի կարծր քաղաքականութիւն էր վարում Թուրքիայի նկատմամբ:

1998ից մինչեւ 2008 եղել են որոշ շփումներ. որոշ բանակցութիւններ են տեղի ունեցել, որոնք ապարդիւն են եղել, այն պատճառով որ Թուրքիան մշտապէս հանդէս է եկել նախապայմանների դիրքերից: Այս շրջանում յստակ ձեւակերպուեց նաեւ թուրքական մօտեցումը Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման խնդրին: Դա եղաւ 2005ին:

Ուշագրաւ է որ Արդարութիւն Եւ Զարգացում Կուսակցութեան իշխանութեան գալուց իվեր միակ դէպքը երբ ընդդիմութիւնը եւ իշխանութիւնը միակարծիք էին, այն պահն էր երբ խորհրդարանում ընդունուեց որոշում որով կոչ է արւում Հայաստանի Հանրապետութեան՝ ստեղծել պատմաբանների համատեղ յանձնաժողով, որը պէտք է քննարկէ Հայոց Ցեղասպանութեան հարցի՝ եղելութեան խնդիրը[11]:

Բնականաբար այդ դիրքորոշումը Հայաստանի Հանրապետութեան համար անընդունելի է:

Այդ մասին անմիջապէս Թուրքիայի վարչապետից նամակ ստանալուց յետոյ, նախագահ Քոչարեանը պատասխանել էր, բայց թուրքական լրատուամիջոցները մինչեւ այժմ փորձում են այնպէս ներկայացնել որ Հայաստանի Հանրապետութիւնից պատասխան չի ստացուել[12]:

Միւս գործընթացները որոնք տեղի են ունեցել այս շրջանում բանակցային առումով՝ Օսլոյում, Վիեննայում եւ այլ շրջաններում աւարտուել են ապարդիւն՝ հենց թուրքական պահանջքների պատճառով:

2008ին սկսւում է 'ֆութպոլային դիւանագիտութեան' ժամանակաշրջանը, երբ Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահը հրաւիրեց իր գործընկեր Աբդուլլահ Գիւլին՝ Հայաստանի Հանրապետութիւն՝ միասին դիտել Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Թուրքիայի ֆութպոլային ազգային թիմերի այդ խաղը: Դիտումից յետոյ տեղի ունեցան բանակցութիւններ՝ արտգործնախարարների միջեւ: Բանակցութիւնների այս գործընթացը աւարտուեց 2009 Հոկտեմբեր 10ին Ցիւրիխում, արձանագրութիւնների ստորագրմամբ:

Արձանագրութիւնների բանակցային գործընթացը յաջողութեամբ սարքուեց, որովհետեւ հիմքում դրուած էր առանց

նախապայմանի յարաբերութիւններ հաստատելու գաղափարը[13]: Ամբողջ բանակցային գործընթացը այդպէս է գնացել: Թուրքական կողմը համաձա՛յն էր այդ շրջանում: Այդ տրամաբանութեամբ շարժուելով, դրա համար, 2009 Ապրիլի 22ին յայտարարուեց այդ արձանագրութիւնների մասին, որից յետոյ դրանք դրուեցին ընդհանուր քննարկման[14]:

Հայաստանի Հանրապետութեան իշխանութիւնների համար նման քայլի գնալը բաւականին բարդ խնդիր էր: Նախագահ Սարգսեանը ուղեւորութիւն կատարեց սփիւռքահայ մի շարք համայնքներ, նաեւ՝ Լիբանան եկաւ, որտեղ ներկայացրեց այդ արձանագրութիւնները: Միանշանակ չէր վերաբերումը ո՛չ միայն Սփիւռքում՝ արձանագրութիւնների նկատմամբ, այլ նաեւ Հայաստանի Հանրապետութիւնում: Սակայն արձանագրութիւնները կարեւոր են այն բանով որ իր տրամաբանութեամբ այդտեղ նշւում է որ առանց նախապայմանի, հաստատւում են դիւանագիտական յարաբերութիւններ, բացւում է սահմանը եւ միջոցներ են ձեռնարկւում յարաբերութիւնների կարգաւորման համար:

Յետագայում, թուրքական իշխանութիւնները ետ կանգնեցին նախնական համաձայնութիւնից, առաջ քաշելով նոյն պահանջքները՝ Լեռնային Ղարաբաղի առնչութեամբ: Որպէս պատրուակ թուրքական իշխանութիւնը փորձեց օգտագործել Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանադրական դատարանի որոշումը՝ արձանագրութիւնների մասին: Այնտեղ յստակ նշուած էր որ Հայաստանի Հանրապետութեան համար ընդհանրապէս Հայոց Ցեղասպանութեան խնդիրի քննարկումը անընդունելի է ի՛նչ ձեւով էլ դա լինի, որովհետեւ հայերիս համար դա անհերքելի փաստ է[15]:

Պէտք է ասել որ, Թուրքիայի համար դա միայն Հայոց Ցեղասպանութեան խնդիր չէր: Այնտեղ կային միքանի խնդիրներ: Այն ժամանակի թուրք ընդդիմադիր Հանրապետական Կուսակցութեան նախագահ՝ Դենիզ Բայկալը մեկնաբանելով արձանագրութիւնները, առարկեց որ արձանագրութիւնները պէտք են երեք տեսակէտից: Առաջինը՝ որ այնտեղ յստակ նշուի Կարսի Պայմանագրի մասին, թէ՝ Հայաստանը հաստատում է Կարսի Պայմանագիրը: Բայց նման կէտ չկայ այնտեղ[16]:

Ըստ Բայկալի, երկրորդ ամենակարեւոր կէտը Ցեղասպանութեան հարցն էր, դրա տեղափոխումը պատմաբանների քննարկման դաշտ: Բայց ոչ միայն դա չկայ, այլ սահմանադրական դատարանի որոշումից յետոյ հայերը յստակ հիմնուելով նրանց սահմանադրական դատարանի որոշման վրայ, այդ խնդիրը ընդհանրապէս ենթակայ չեն դարձնում քննարկումի: Իսկ երրորդը, որ՝ «Թուրքիան չի պահանջում վերջ տալ Ադրբեջանի տարածքների գրաւմանը»[17]: Այսինքն, այն՝ թէ այդ արձանագրութիւնները կարող էին դրական ազդեցութիւն ունենալ Թուրքիայի համար, այդ դրական ազդեցութիւնը Հայաստանի Հանրապետութիւնը չէզոքացրեց:

Թուրքական դիրքորոշումը, որը Հայաստանի Հանրապետութեան հետ յարաբերութիւնների կարգաւորումը փոխկապակցում է հայ-ադրբեջանական յարաբերութիւնների կարգաւորման հետ՝ արտայայտել էր դեռեւս Թուրքիայի նախագահ Սուլէյման Տեմիրիլը, որը երբ խօսում էր Հայաստանի Հանրապետութիւն-Թուրքիա յարաբերութիւնների մասին, մշտապէս նշում էր Ադրբեջանի գործօնը: Նա նոյնիսկ աւելի անկեղծ լինելով ասել էր որ Հայաստանի Հանրապետութեան հետ երկու գրոշանոց առեւտրի համար ինք չի փչացնի յարաբերութիւնները Ադրբեջանի հետ[18]:

Ադրբեջանական գործօնը, բնականաբար Թուրքիայի արտաքին քաղաքականութեան մէջ շատ մեծ դեր է կատարում: Բացի նրանից որ Ադրբեջանը հանդիսանում է այն պետութիւնը որ մեծ ներդրումներ է կատարում Թուրքիայի տնտեսութեան մէջ, կան բազմաթիւ այլ գործօններ՝ կապուած ե՛ւ էթնիքական, ե՛ւ լեզուային, ե՛ւ այլ ընդհանուր կապերի խնդիրների հետ:

Հայ-թուրքական յարաբերութիւնների նորագոյն շրջանի զարգացումը՝ եթէ վերցնենք այդ արձանագրութիւններից յետոյ ծաւալուած ընթացքը, պէտք է առանձնացնել մի տարի անց՝ 2010ին, Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահի յայտարարութիւնը՝ արձանագրութիւնների սառեցման մասին: Այդ յայտարարութիւնը հաշուի էր առնում թուրքական կողմի ապակառուցողական դիրքորոշումը: Պարզապէս Թուրքիան ապակառուցողական դիրքերից էր հանդէս գալիս[19]:

Ներկայումս հայ-թուրքական յարաբերութիւնների գծով դրանք աւելի վատ դրութեան մէջ են յայտնուել եւ աւելի վատ ելակէտում՝

քան եղել էին մինչեւ այդ արձանագրութիւնների բանակցութիւնների սկսելը:

Թուրքական կողմը բազմաթիւ անգամ յայտարարել է, որ գոյութիւն ունեն լուռ դիւանագիտութիւն, լռելեայն բանակցութիւններ Հայաստանի Հանրապետութեան հետ: Նման բան գոյութիւն չունի, քանի որ յստակ ասուել է եւ իմաստ էլ չունի բանակցութիւն վարել երբոր կան յստակ արձանագրութիւններ, որտեղ նշուած է բոլոր կէտերի յարաբերութիւնների կարգաւորման գործընթաց: Եւ բանակցութիւն վարել կամ լռելեայն դիւանագիտութիւն վարել ու բանակցել նո՛յն բանի համար՝ պարզապէս անիմաստ է:

Թուրքիայի քաղաքականութեան մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան նկատմամբ նոր, կարեւոր զարգացում է նկատւում, որ սկսել է 2011ից: Այն ժամանակուայ արտաքին գործոց նախարար Ահմէդ Դաւութօղլուն յայտարարեց որ Թուրքիան չի ժխտում որ 1915ին եղել են ինչ-որ դէպքեր, բայց որ՝ դա ցեղասպանութիւն չի[20]: Դաւութօղլուն առաջ քաշեց համատեղ ցաւի դրոյթը: Հետաքրքիր էր 2014ի Էրդողանի ուղերձը, որը մեկնաբանուեց թէ առաջին անգամ ցաւակցութիւն է յայտնուել հայ ժողովրդին եւ քայլ է առնւում Թուրքիայի կողմից[21]:

Սա Թուրքիայի կողմից շատ խելացի մարտավարական քայլ է, որը ես կ'անուանեմ 'խելացի ժխտողականութիւն': Համաշխարհային հանրութեան աչքի առաջ Թուրքիան փորձում է հանդէս գալ որ ինքը ոչ թէ ժխտողական պետութիւն է, այլ հակառակը՝ ինքը պետութիւն է որ պատրաստ է վերաքաղել իր սեփական պատմութիւնը եւ ձեռք է մեկնում Հայաստանին, սակայն Հայաստանի կողմից չի ընդունւում:

Վերջին զարգացումները՝ Տարտանէլի միջոցառումներով փորձել ստուերել Հայոց Ցեղասպանութեան 100րդ տարելիցի յիշատակմանը նուիրուած միջոցառումները, խեղաթիւրումը պատմական փաստերին, ամբողջովին ապացուցում են նաեւ թուրքական քաղաքականութեան գիծը:

Հաշուի առնելով այս բոլոր կէտերը, Հայաստանի Հանրապետութիւն-Թուրքիա յարաբերութիւնների մէջ կայ մի կարեւոր դրոյթ, որը մշտապէս վերջին տարիներին առաջ է քաշւում Թուրքիայի կողմից: Դա պատրաստակամութիւնն է քննարկելու յարաբերութիւնների կարգաւորումը: Բայց դա

պայմանաւորուած է Ղարաբաղի հարցում Թուրքիայի պահանջներով: Թուրքիան ոչ թէ ուզում է հանդիսանալ միջնորդ, այլ՝ որ տարածաշրջանում եղած խնդիրները համապարփակ լուծում ստանան:

Այս դրոյթը նոյնպէս քննարկման կամ քննադատման չի դիմանում, քանի որ տարածաշրջանում գոյութիւն ունեն ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը, այլ նաեւ ուրիշ խնդիրներ Վրաստանում եւն., որտեղ Թուրքիան նման աշխուժ միջնորդութիւն չի ցուցաբերում: Այսինքն, հիմնական նպատակը գալիս է նոյն խնդրին՝ նախապայմանների լեզուով խօսել Հայաստանի Հանրապետութեան հետ, ինչը մեր կողմից անընդունելի է:

Հայ-թուրքական յարաբերութիւնների մասին, ընդհանուր գծերի մէջ ամփոփելով՝ ներկայումս առկայ յարաբերութիւններում.-

- Բանակցային գործընթացի մասին խօսք չի կարող լինել:
- Հայ-թուրքական յարաբերութիւններում կայ տնտեսական բաղադրիչը: Ներկայ դրութեամբ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Թուրքիայի միջեւ գոյութիւն ունեն առեւտրական կապեր, որոնք միջնորդուած են Վրաստանի կամ Իրանի միջոցով, հիմնականում՝ Վրաստանի միջոցով: Ընդհանուր ապրանքակշիռը կազմում է մօտ 300 միլիոն տոլար: Իսկ թէ ինչպէ՛ս կ'ածի այդ ապրանքների վաճառումը սահմանների բացուելու դէպքում, նոյնիսկ թուրքական հետազօտողների տուեալներով, դա կարող է բարձրանալ մինչեւ մէկ միլիար տոլարի: Այս գումարը նոյնինքն թուրքական քաղաքական ուժերի կողմից չի նկատւում այն թիւը որի համար շահագրգռուած լինի Թուրքիան՝ Հայաստանի Հանրապետութեան հետ յարաբերութիւններ հաստատելու: Այսինքն, տնտեսական գործօնը որպէս հանրապետութիւնների միջեւ յարաբերութիւններ հաստատելու գործօն՝ բացակայում է:

Խօսելով ապագայի մասին, կարելի է ասել որ թուրքական հասարակութիւնում կան դրական տեղաշարժեր: Թուրքական հասարակութիւնը բարձրացնում է այն խնդիրը որ վերջիվերջոյ Թուրքիան առերեսուի իր պատմութեան հետ: Միւս կողմից Հայաստանի Հանրապետութեան նկատմամբ Թուրքիայի վարած տնտեսական շրջափակման քաղաքականութիւնը, ճնշման քաղաքականութիւնը այսքան տարիների ընթացքում ապացուցել է

իր անարդիւնաւէտութիւնը: Այսինքն, ո՛չ այդ տնտեսական շրջափակումը, ո՛չ այդ ճնշումները, ո՛չ միջազգային ասպարէզում ժխտողականութիւնը չեն բերել այն արդիւնքները ինչը Թուրքիան կ'ակնկալէր:

Թուրքական հասարակութիւնը տեսնում է որ Թուրքիան պէտք է փոխի իր քաղաքական գիծը:

Թէ ինչքանո՛վ կը ստացուի Թուրքիայի մօտ փոխե՛լ իր քաղաքական գիծը՝ դժուար է ասել: Յամենայնդէպս, Թուրքիայում ներկայ իրավիճակը մեզ թոյլ է տալիս գալ այն եզրակացութեան որ թուրքական քաղաքական գիծը չի փոխուելու Հայաստանի Հանրապետութեան հետ: Այսինքն, այն վիճակը որ ներկայումս գոյութիւն ունի, հաւանաբար կը շարունակուի մօտ ապագայում:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Յօդուած 9. «Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին քաղաքականութիւնն իրականացւում է միջազգային իրաւունքի սկզբունքներին եւ նորմերին համապատասխան՝ բոլոր պետութիւնների հետ բարիդրացիական, փոխշահաւէտ յարաբերութիւններ հաստատելու նպատակով» (ՀՀ Սահմանադրութիւն, http://www.president.am/hy/chapter1/):

[2] http://www.mfa.am/hy/country-by-country/tr/ :

[3] Serzh Sargssian "Պատմութեան Մութ, Անաւարտ Էջը. Առաջին Համաշխարհային Պատերազմն Ու Հայոց Ցեղասպանութիւնը", *International New York Times*, 24 September 2014 (http://www.president.am/hy/interviews-and-press-conferences/item/2014/09/24/President-Serzh-Sargsyan-International-New-Yourk-Times-article/):

[4] Արսէն Աւագեան, «Թուրքական Քաղաքական Մտածելակերպը Եւ Հայութիւնը», *Անդին*, N6, 2014, էջ 8-12:

[5] "Ermeni Halkı 'Diaspora'dan Daha Hazır" (http://www.trtturk.com/haber/ermeni-halki-diaspora-dan-daha-hazir-106805.html):

[6] "11 Cumhurbaşkanının 'Ermeni Soykırımı'yla Sınavı", 8 Agustos 2014 (http://www.agos.com.tr/tr/yazi/7746/11-cumhurbaskaninin-ermeni-soykirimi-yla-sinavi):

[7] Hayk Demoyan, "Turtsiya I Karabakhskii Konflikt V Kontse XX-Nachale XXI vv." (Թուրքիան եւ Ղարաբաղեան Հակամարտութիւնը 20րդ դարավերջ-21րդ դարասկզբին), *Istoriko-Sravnitelniy Analiz*, Երեւան, 2006, էջ 110-111:

[8] ՀՀ ԱԳՆ Սահմանակից Երկրների Վարչութեան Թուրքիայի Բաժնի Ընթացիկ Արխիւ: ՆԱՏՕի Պայմանագրի 5րդ յօդուածը նշում է, որ անդամներից մէկի դէմ յարձակումը նշանակում է յարձակում բոլոր անդամների նկատմամբ եւ պայմանագրող կողմերը համատեղ են հանդէս գալու ("What is Article 5?" http://www.nato.int/terrorism/five.htm):

[9] Bulent Ecevit, "Karabağ'ın Işgali Başlayınca, Nahcıvan'a Da Sıra Gelir Diye", *Cumhuriyet*, 25 Մայիս 1992:

[10] http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc079/kanuntbmmc079/kanuntbmmc07904151.pdf :

[11] Tbmm Başkani Arinç: "Geçmişimizde 'Soykirim' Diyebirhadiseyoktur", http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/web_basin_aciklamalari.aciklama?p1=22924 1

[12] Başbakan Erdoğan'dan Kisas'akisas: Soykirim Yapanlar İçin Bizde Parlement Omuzdan Karar Çikaracağiz" (http://medyaspot.com/haber/Basbakan-Erdogan-Dan-Kisas-A-Kisas-Soykirim-Yapanlar-Icin-Biz-De-Parlementomuzdan-Karar-Cikaracagiz/11329):

[13] "Turkey Has Gone Back on its Word, Op-ed by Edward Nalbandian, the Minister of Foreign Affairs of Armenia", *Wall Street Journal* (http://www.mfa.am/en/interviews/item/2010/10/12/turkey_back/):

[14] Նոյն:

[15] http://www.concourt.am/armenian/decisions/common/2010/pdf/sdv-850.pdf :

[16] "Baykal: Ermenistan İşgali Bitirmeyecek" (http://www.haberler.com/baykal-ermenistan-isgali-bitirmeyecek-haberi/):

[17] Նոյն:

[18] "Üç Kuruşa Kapı Açılmaz", *Hurriyet*, 31 Ekim 1997 (http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=-271362):

[19] «Առկախուեցին Հայ-Թուրքական Արձանագրութիւնները» (http://www.aravot.am/2010/04/23/347230/):

[20] Karşılarında 1915'te Hiç Bir şey Olmamış Diyen Bir Dışişleri Bakanı Yok" (http://www.timeturk.com/m/yazi.asp?id=38980):

[21] Başbakan Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın 1915 olaylarına ilişkin mesajı, 23 Nisan 2014 (http://www.mfa.gov.tr/basbakan-sayin-recep-tayyip-erdogan_in-1915-olaylarina-iliskin-mesaji_-23-nisan-2014.tr.mfa):

TURKISH-ARMENIAN STATE RELATIONS (1991-2014) (SUMMARY)

ARSEN AVAGYAN

Due to past history, the exclusion of the Armenians from their hometowns, the usurpation by Turkey of Armenian property and the transformation of the Western Armenians into a Diasporal nation, Turkish-Armenian state relations are more complicated and multifaceted in nature than those between any two neighboring states usually are.

The two sides have opposite approaches to the principles of normalization, procedure and political thinking.

Since 1991 Turkish-Armenian contacts have gone through several phases. None, however, has led to resolving the issues and the establishment of diplomatic relations.

In 1991-92 contacts started between the two sides for the establishment of diplomatic and consular relations. But in 1992, due to Turkish attitudes, these contacts went into the stage of blockading Armenia and pressuring it while attempts were made to intervene in the Karabagh conflict. This situation, with no essential changes, still prevails today.

Since 1995 initiatives to resolve the issues have been confronted with the fact that Turkey always comes up with preconditions, linking the resolution of Turkish-Armenian relations to the resolution of Azeri-Armenian relations.

The paper dwells on extensively on Turkish-Armenian state contacts and divides them into hypothetical stages.

Turkey views the international recognition of the Armenian Genocide and its implications as a menace to its national security and as an aspect of the Armenian Cause. This interpretation is closely linked to the "Sevres Complex" prevailing in the Turkish National mindset.

Currently Turkey runs a "wise denial" policy through hindering the international recognition of the Armenian Genocide. Besides, it views the acts of the Republic of Armenia and those of the Diaspora in this regard as a unified and coordinated effort and from this standpoint designs its policies against the Armenians as a fight against a general danger addressed to its national security.

ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔ ՈՉ-ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՇՓՈՒՄՆԵՐԸ

ԹԱԹՈՒԼ ՅԱԿՈԲԵԱՆ
tatarmen@yahoo.com

Հայ-թուրքական յարաբերութիւնները կամ շփումները պայմանականօրէն կարելի է տեղաւորել երեք հարթութիւնում.- ա) Հայաստանի Հանրապետութիւն (ՀՀ)-Թուրքիա, այսինքն՝ Երեւան-Անկարա պաշտօնական բանակցութիւններ, բ) Թուրքիա-Հայկական Սփիւռք շփումներ եւ գ) հայ-թուրքական հասարակական, ոչ-պաշտօնական յարաբերութիւններ:

1991ից իվեր, երբ ԽՍՀՄ փլուզման արդիւնքում ՀՀն անկախացաւ, տեղի են ունեցել հայ-թուրքական ոչ-պաշտօնական բազմաթիւ շփումներ: Երբեմն դժուար է այդ շփումները համարել լոկ հասարակական, քանի որ երկու կողմերում ընդգրկուած ներկայացուցիչները, չզբաղեցնելով պետական պաշտօններ, իշխանութիւնների հետ պահել են սերտ յարաբերութիւններ:

Հենց այդպիսին կարելի է որակել հայ-թուրքական ոչ-պաշտօնական առաջին նախաձեռնութիւնը, որին թուրքական կողմից մասնակցում էր արմատներով հրեայ թուրք խոշոր գործարար Իցհակ Ալաթոնը, իսկ հայկական կողմից՝ ամերիկահայ գործարար, Ամերիկայի Հայկական Համագումար (ԱՀՀ) կազմակերպութեան հիմնադիր եւ երկար տարիների նախագահ Հրայր Յովնանեանը: Նախաձեռնութիւնը համընկաւ ՀՀ անկախութեան հիմնադրման հետ: Յովնանեանի մասին ՀՀում գիտէին, իսկ Ալաթոնի անունը հայ հանրութեանը յայտնի դարձաւ 1991ի Նոյեմբերին: Ալաթոնը ներկայ էր ՀՀ նորընտիր նախագահ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի երդմնակալութեան արարողութեանը: Ալաթոնը ՀՀ այցի ընթացքում հանդիպեց վարչապետի պաշտօնատար Հրանտ Բագրատեանի հետ:

Ալաթոնը իր տեղակալի եւ երկու թուրք լրագրողների հետ Անկարայից մեկնել էր Տրապիզոն, ապա Իգդիր եւ թուրք-հայկական սահմանը Ալիջան-Մարգարա անցակէտում հատելով հասել Երեւան: Հայ-թուրքական այս ձեռնարկի նպատակն էր ՀՀն Թուրքիայի տարածքով՝ Տրապիզոնի նաւահանգստով, կապել արտաքին աշխարհի հետ: Այս նախագծի ֆինանսաւորումը եւ իրականացումը ստանձնելու էին Յովնանեանի "Հովսընգ Քամփընի" եւ Ալաթոնի "Ալարկօ Հոլդինգ" ընկերութիւնները:

Ալաթոնը եւ Յովնանեանը Մոսկուայում ստորագրեցին "Հովսըն-Ալարկօ" համատեղ ընկերութեան հիմնադրման համաձայնագիր 1991ի աշնանը:

Սկզբնական շրջանում ՀՀի եւ Թուրքիայի պաշտօնական շրջանակները շահագրգռութիւն էին ցուցաբերում ծրագրի հանդէպ: Թուրքիայի արտգործնախարար Սաֆա Գիրէյը ողջունեց նախաձեռնութիւնը:

Ծրագիրը, կեանքի չկոչուեց միքանի պատճառներով, որոնց թւում առաջնայինը Արցախեան Հակամարտութեան ուժգնացումն էր: Թուրքիան աջակցում էր Ադրբեջանին: Երբ հայկական ուժերը 1992ի Փետրուարին մտան Խոջալու, ապա Մայիսին ազատագրեցին Շուշին ու Լաչինով բացեցին մարդասիրական միջանցք, Ալաթոնը յայտնուեց թուրքական լրատուամիջոցների եւ քաղաքական ուժերի քննադատութիւնների տարափի տակ: Նա մեղադրւում էր ՀՀին օգնելու նպատակով ԱՄՆի հայկական լոբիի՝ Յովնանեանի եւ ԱՀՀի հետ գործակցելու մէջ: Հայկական, յատկապէս սփիւռքեան ազգայնական շրջանակների, կողմից քննադատութեան էր ենթարկւում նաեւ Յովնանեանը:

Հայ-թուրքական ոչ-պաշտօնական նոր նախաձեռնութիւնը սկսուեց 1997ի ամռանը. հիմնադրուեց Թուրք-Հայկական Բիզնէսի Զարգացման Խորհուրդը՝ համանախագահութեամբ թուրք եւ հայ գործարարներ Քաան Սոյաքի ու Արսէն Ղազարեանի: Օգոստոսի 4ին ՀՀի եւ Թուրքիայի գործարարները, հայկական կողմից՝ Ղազարեանը, թուրքական կողմից՝ Սոյաքը, Երեւանում ստորագրեցին արձանագրութիւն, որը սկիզբ էր դնելու երկու երկրների գործարարների առաւել արդիւնաւէտ եւ հեռանկարային գործակցութեան փուլին: Արձանագրութիւնների ստորագրմանը նախորդեցին եւ յաջորդեցին հայ-թուրքական գործարար եւ պաշտօնական շփումներ: 1997 Ապրիլի վերջերին հերթական այցով Թուրքիայում էր նախագահ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի եղբայրը: Թելման Տէր-Պետրոսեանը կարճ առանձնազրոյց ունեցաւ Թուրքիայի նախագահ Սուլէյման Դեմիրէլի, ապա հանդիպեց արտաքին տնտեսական կապերի գծով պետնախարար Աբդուլլահ Գիւլի (ով յետագայում դարձաւ Թուրքիայի նախագահ) եւ Ներքին Գործերի նախարարի հետ: Օգոստոսի 2-5ը ՀՀի Արդիւնաբերողների ու Գործարարների Միութեան (ՀԱԳՄ) հրաւէրով ՀՀ ժամանեց թուրք գործարարների

պատուիրակութիւնը: Նրանք այցելեցին Շիրակի եւ Արմաւիրի մարզեր: Թուրք գործարարներին ընդունեց ՀՀի փոխարտգործնախարար Վարդան Օսկանեանը: Կարեւորելով երկու պետութիւնների գործարարների միջեւ կապերի յետագայ զարգացումը՝ Օսկանեանն ընդգծեց որ դրանք կարող են խթանիչ դեր խաղալ թուրքական իշխանութիւնների կողմից ՀՀի հետ դիւանագիտական յարաբերութիւնների հաստատման եւ թուրք-հայկական ցամաքային սահմանի բացման հարցում:

1997ի Նոյեմբերին ՀԱԳՄի պատուիրակութեանը ընդունեցին Թուրքիայի առեւտրի նախարար Եալըմ Էրէզը եւ պետնախարար Էյուբ Աշըքը: Դեկտեմբերի 2ին ՀԱԳՄի նախագահ Արամ Վարդանեանը նախագահ Տէր-Պետրոսեանին ներկայացրեց Թուրքիա կատարած այցի արդիւնքները:

2001ի Յուլիսին Մ. Նահանգների նախաձեռնութեամբ եւ դրամաշնորհով ստեղծուեց Թուրք-Հայկական Հաշտեցման Յանձնաժողովը (ԹՀՀՅ, TARC), որի գործունէութիւնը համակարգում էր ԱՄՆ պետքարտուղարութեան աւագ խորհրդատու եւ արտաքին գործերի փորձագէտ Դէյւիդ Ֆիլիփսը: Յանձնաժողովի 4 հայ անդամներն էին ՀՀ նախկին արտգործնախարար Ալեքսանդր Արզումանեանը, մոսկուաբնակ քաղաքագէտ Անդրանիկ Միհրանեանը, նիւեորքաբնակ իրաւաբան, ԱՀՀի անդամ Վան Գրիգորեանը եւ Սիրիայում ՀՀ նախկին դեսպան Դաւիթ Յովհաննիսեանը: Յանձնաժողովի 6 թուրք անդամներն էին նախկին արտգործնախարար Իլթէր Թուրքմէնը, նախկին փոխարտգործնախարար Օզդէմ Սանբերքը, դեսպան Գիւնդուզ Աքթանը, Ստամբուլի Քաղաքական Հետազօտութիւնների Մասնաւոր Կենտրոնի ղեկավար Ուսթուն Էրդուգէրը, Թուրքիայի օդային ուժերի նախկին զօրավար Շադի Էրգուվենչը եւ Վըրջինիայի Համալսարանի Հոգեբուժութեան դասախօս Վամիկ Վոլքանը:

Թէեւ ԹՀՀՅի ստեղծման մասին ՀՀ բարձրագոյն ղեկավարութիւնը տեղեակ էր պահուել, ԹՀՀՅի գործունէութիւնը սկսելուն պէս Երեւանը պաշտօնապէս յայտարարեց, որ բացարձակապէս առնչութիւն չունի Յանձնաժողովի ստեղծման եւ գործունէութեան հետ: Գործունէութեան երեք տարիների ընթացքում ԹՀՀՅն անընդհատ քննադատութիւնների թիրախ էր: Ազգայնական շրջանակներից բացի, Յանձնաժողովին

քննադատում էին նաեւ նրանք, ովքեր հայ-թուրքական երկխօսութեան կողմնակիցներ էին: Պատճառն այն էր, որ Յանձնաժողովը թափանցիկ եւ հրապարակային չէր գործում:

ԹՀՀՅն իր գործունէութիւնը դադարեցրեց 2004 Ապրիլին՝ Թուրքիայի եւ ՀՀ իշխանութիւններին ներկայացնելով մի շարք խորհրդատուական յանձնարարականներ: ԹՀՀՅն 2001 Նոյեմբերին, իր ստեղծումից միքանի ամիս անց դիմել էր Նիւ Եորքի Անցումային Արդարադատութեան Միջազգային Կենտրոնին (ԱԱՄԿ), որպէսզի վերջինս անցկացնի անկախ ուսումնասիրութիւն եւ պարզի՝ ՄԱԿի 1948ի Ցեղասպանութեան Հոչակագիրը կիրառելի է՞ Հայոց Ցեղասպանութեան նկատմամբ: Սա նշանակում է, որ Յանձնաժողովի ներսում եղել են լուրջ վիճաբանութիւններ Հայոց Ցեղասպանութեան իրողութեան շուրջ, այն է՝ հայ անդամները դա համարել են պատմական փաստ, թուրքերը մերժել են: ԱԱՄԿն իր ուսումնասիրութեան մէջ եզրակացրեց, որ Օսմանեան Կայսրութիւնում հայերի զանգուածային ջարդն ու տեղահանումը համապատասխանում են Ցեղասպանութեան յանցագործութիւնը կանխարգելելու եւ պատժելու մասին ՄԱԿի հոչակագրի սահմանած չորս հիմնական չափանիշներին: Միւս կողմից, Կենտրոնը եզրակացրեց, որ հոչակագիրը չունի յետադարձ կիրառութիւն, եւ հայերը չեն կարող «*որեւէ իրաւական, ֆինանսական կամ տարածքային պահանջ*» առաջ քաշել[1]: Ուշագրաւ է, որ ԹՀՀՅի ամէնախիստ քննադատներն անգամ այսօր մէջբերում են ԱԱՄԿի եզրակացութեան այն հատուածը, որը վերաբերում է Հայոց Ցեղասպանութեան եղելութեանը: Արզումանեանը ԹՀՀՅի գործունէութեան մէջ կարեւորում է յատկապէս երկու ձեռքբերում. Ա) ԱԱՄԿն կատարեց անաչառ իրաւական վերլուծութիւն, ինչը նախկինում չէր արուել, Բ) Հեղինակաւոր *Նիւ Եորք Թայմզ* օրաթերթը՝ տարիներով մերժելով 'ցեղասպանութիւն' բառի օգտագործումը, հիմնուելով ԱԱՄԿի վերլուծութեան վրայ, իր թղթակիցներին թոյլատրեց օգտագործել այդ եզրը:

ԹՈՒՐՔ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈՉ-ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՇՓՈՒՄՆԵՐ

1990ականների վերջերից սկսուեցին հայ-թուրքական ոչ-պաշտօնական շփումները հասարակական կազմակերպութիւնների, լրագրական կազմակերպութիւնների եւ

քաղաքացիական հասարակութեան ներկայացուցիչների միջեւ: Այդ շփումներում հայկական կողմից աշխուժ էին Երեւանի Մամուլի Ակումբը (նախագահ՝ Բորիս Նաւասարդեան), Եուրեժիա Համագործակցութեան Հիմնադրամը (տնօրէն՝ Գէորգ Տէր-Գաբրիէլեան), Կովկասի Ինստիտուտը (տնօրէն՝ Ալեքսանդր Իսկանդարեան), Գիւմրիի "Ասպարէզ" Լրագրողների Ակումբը (ղեկավար՝ Լեւոն Բարսեղեան), Մարդկային Զարգացման Միջազգային Կենտրոնը (տնօրէն՝ Թեւան Պօղոսեան), Հայկական Միջազգային Քաղաքական Հետազօտութիւնների խումբը, Գլոբալիզացիայի եւ Տարածաշրջանային Համագործակցութեան Վերլուծական Կենտրոնը եւ բազմաթիւ այլ կազմակերպութիւններ:

2003ին Անկարան երկխօսութիւն նախաձեռնեց նաեւ ԱՄՆի հայկական կազմակերպութիւնների հետ: Այդ նպատակով ԱՄՆ գործուղուեց Արտգործնախարարութեան դիւանագէտներից Էջուէթ Թեզջանը, ով եղել է Բաքւում Թուրքիայի դեսպանը եւ այն թուրք գործիչներից է, ով հետեւողականօրէն մերժել է Հայոց Ցեղասպանութեան իրողութիւնը: Ուաշինգտընի ՀՅԴ Հայ Դատի գրասենեակը մերժել եւ նախապէս ամերիկահայ միւս կազմակերպութիւններին յորդորել էր հրաժարուել Թեզջանի հետ հանդիպումից: Դաշնակցութեան պատասխանատուներից Քէն Խաչիկեանը մերժումն ու յորդորը բացատրել էր նրանով, որ Թուրքիան փորձում է պատրանք ստեղծել, թէ հայերն ու թուրքերը երկխօսութեան մէջ են, հետեւաբար՝ փորձում են ականահարել ԱՄՆ խորհրդարանական պալատներում Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման ուղղութեամբ նկատուող առաջընթացը:

Ամերիկահայ երկու կազմակերպութիւններ՝ ԱՀՀն ու Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Ամերիկայի ու Կանադայի վարչութիւնը ընդունեցին թուրքերի հրաւէրը: Դեսպան Թեզջանի եւ ռամկավար գործիչներ Երուանդ Ազատեանի, Յակոբ Վարդիւառեանի ու Բաբկէն Մկրեանի հանդիպումը կայացաւ Յունիսի 11ին ՄԱԿի Թուրքիայի ներկայացուցչութիւնում: Նոյն օրը թուրք դիւանագէտը հանդիպեց նաեւ ԱՀՀի հետ:

Երբ 2010ին տեղի էր ունենալու Աղթամարի Սուրբ Խաչ Եկեղեցում առաջին պատարագը՝ Թուրքիայի վարչապետ Ռեջէփ Թայիփ Էրդողանի գրասենեակը հրաւէրներ ուղարկեց Սփիւռքի

բազմաթիւ լրատուամիջոցների՝ խոստանալով փակել բոլոր ծախսերը: Ոչ մի լրատուամիջոց չընդունեց հրաւէրը:

Մինչ այդ, 2010 Մարտին թուրքական կառավարութեան հրաւէրով ամերիկահայ երկու թերթերի՝ *The Armenian Reporter*ի եւ *The Armenian Weekly*ի խմբագիրներ Էմիլ Սանամեանը եւ Խաչիկ Մուրադեանը (այսօր Մուրադեանը ՀՅԴ Բիւրոյի անդամ է), այցելել էին Թուրքիա՝ Ստամբուլ, Անկարա, Կարս, Անի, հանդիպել թուրք նշանաւոր պետական-քաղաքական գործիչների հետ, այդ թւում՝ նաեւ այն ժամանակ նախագահ Գիւլի եւ արտգործնախարար Ահմէդ Դաւութօղլուի հետ: Մէկ ամիս անց, Ապրիլին, Մուրադեանը նոր այց տուեց Թուրքիա:

Յարաբերութիւններ հաստատելու փորձեր էին արուել համալսարանների միջեւ: Անկարայի Համալսարանի ռեկտոր Գիւնայ Աքբանի հրաւէրով Երեւանի Պետական Համալսարանի ռեկտոր Ռադիկ Մարտիրոսեանը մեկնեց Անկարա: Նրանք միասին ծառ տնկեցին, համագործակցութեան արձանագրութիւն ստորագրեցին, սակայն դրանով շփումները աւարտուեցին: 2008ին համագործակցութեան մասին յուշագիր ստորագրեցին ՀՀ Առաջին՝ Հ1, եւ թուրքական պետական TRT հեռուստաընկերութիւնները: Անկարա եւ Ստամբուլ մեկնեց Հանրային Հեռուստառադիօընկերութեան Խորհրդի նախագահ Ալիկ Յարութիւնեանը:

Աշխուժ էին կանայք՝ ՀՀում իշխող Հանրապետական Կուսակցութեան խորհրդի անդամ, Ազգ փոխնախագահ Հերմինէ Նաղդալեանը, Թուրքիայի խորհրդարանի պատգամաւոր, Ձախ Դեմոկրատական Կուսակցութեան անդամ Գէօնուլ Սարայը:

Հանդիպումներ եւ քննարկումներ էին ունենում նաեւ ակադեմականները: Դրանցից ամէնաերկարատեւը արհեստավարժը Չիկագոյի Համալսարանում սկսուած, Միչիգանում շարունակուած, Սալցբուրգում կայացած հայ եւ թուրք գիտնականների նախաձեռնութիւնն էր՝ Ռոնըլդ Գրեգոր Սիւնիի, Ժիրայր Լիպարիտեանի եւ Միւգէ Գէօչէկի մասնակցութեամբ:

Հայ-թուրքական հասարակական շփումների ամէնաաշխուժ շրջանը սկսուեց 2008ին, երբ ՀՀի եւ Թուրքիայի նախագահները նախաձեռնեցին հայ-թուրքական 'ֆութպոլային դիւանագիտութիւն'ը: Չնայած 2010ից բարձր մակարդակով

պետական շփումները դադարեցին, իսկ յարաբերութիւնների կարգաւորման գործընթացը մտաւ փակուղի, հասարակական կազմակերպութիւնների շփումները եւ երկխօսութիւնը շարունակուեց:

Այս ընթացքում յատկապէս աշխուժ էին Սիւիլիթաս Հիմնադրամը (տնօրէն՝ Սալբի Ղազարեան), Եուրեժիա Համագործակցութեան Հիմնադրամը, Տարածաշրջանային Հետազօտութիւնների Կենտրոնը (տնօրէն՝ Ռիչըրդ Կիրակոսեան), Մեդիա Նախաձեռնութիւնների Կենտրոնը (ղեկավար՝ Նունէ Սարգսեան), Երեւանի Մամուլի Ակումբը, «Հանրային Լրագրութեան Ակումբ» հասարակական կազմակերպութիւնը (նախագահ Սեդա Մուրադեան) եւ բազմաթիւ այլ նուազ յայտնի կազմակերպութիւններ:

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ԵՐԵՒԱՆԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ

Պաշտօնական Երեւանի դիրքորոշումը հայ-թուրքական հասարակական շփումների հարցում, առնուազն հրապարակային յայտարարութիւնների մակարդակում, միշտ եղել է դրական եւ կառուցողական: Առաջին նախագահի օրօք նման շփումներ շատ չեն եղել: Բայց հաշուի առնելով այն իրականութիւնը, որ Տէր-Պետրոսեանը չափազանց կարեւորում էր Թուրքիայի հետ յարաբերութիւնների կարգաւորումը, հասարակական շփումների հարցում ՀՀՇական իշխանութիւնները դրական էին տրամադրուած:

Երկրորդ նախագահ Ռոբերտ Քոչարեանի ղեկավարութեան հենց սկզբում Հայոց Ցեղասպանութեան հարցը բերուեց արտաքին քաղաքականութեան օրակարգ, ինչը աւելի բարդացրեց հայ-թուրքական յարաբերութիւնների կարգաւորման հեռանկարը, թէեւ պաշտօնական Երեւանը շեշտում էր, որ ցեղասպանութեան հարցը նախապայման չէ: Հենց Քոչարեանի նախագահութեան տարիներին համընկաւ հայ-թուրքական հասարակական շփումների աշխուժութիւնը: Եթէ անգամ Երեւանը որեւէ խոչընդոտ չէր ստեղծում այդ շփումների համար, ապա նաեւ չէր աջակցում: Պաշտօնական լրատուամիջոցները, որոնք միշտ էլ գտնուել են իշխանութիւնների վերահսկողութեան տակ, աւելի շատ քննադատում էին հայ-թուրքական հասարակական շփումները:

Սերժ Սարգսեանի նախագահութեան ընթացքում պաշտօնական Երեւանի դիրքորոշումը հայ-թուրքական հասարակական շփումների հարցում կարելի է բաժանել երկու մասի՝ 2008-2010 եւ 2010ից յետոյ: Եթէ առաջին շրջանում, որը համընկաւ ՀՀ-Թուրքիա 'ֆութպոլային դիւանագիտութեան' ընթացքի հետ Երեւանի իշխանութիւնները ողջունում էին կամ չէզոք էին հասարակական շփումների հարցում, ապա երկրորդ շրջանում առկայ է անձայն դիմադրութիւն: Սակայն ասել, որ հայ պաշտօնատարները խոչընդոտում են՝ ճիշտ չէ: Երեւանում կայ մտահոգութիւն, որ Անկարան հայ-թուրքական հասարակական շփումները մատնանշելով՝ փորձում է միջազգայնօրէն տպաւորութիւն ստեղծել, թե առկայ է երկխօսութիւն:

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ԱՆԿԱՐԱՅԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ

Հայ-թուրք ոչ-պաշտօնական շփումների նկատմամբ պաշտօնական Անկարայի դիրքորոշումը շատ աւելի դրական է, երբեմն՝ քաջալերական: Թուրքական պետութեան այս դիրքորոշման պատճառը ոչ թէ հասարակական շփումները կամ այսպէս կոչուած track two դիւանագիտութիւնը իշաի Անկարա-Երեւան յարաբերութիւնների բնականոնացմանը ծառայեցնելն է, այլ՝ այդ շփումները բարձրաձայնելով միջազգայնօրէն պատրանք ձեւաւորելու փորձերը, թէ՝ իբր հայ-թուրքական յարաբերութիւնները կարգաւորելու նպատակով տարւում են աշխատանքներ տարբեր մակարդակներում, հետեւաբար՝ աշխարհի տարբեր երկրների խորհրդարանները միայն կը վնասեն գործընթացին, եթէ օրակարգ բերուեն Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման մասին բանաձեւի քննարկումները:

Թուրքական կողմին պէտք են միայն քննարկումներ, անվերջ երկխօսութիւն, սակայն ոչ վերջնարդիւնք: Թուրքիան խոչընդոտներ է ստեղծում թուրք-հայկական հասարակական շփումների համար, երբ առաջընթացը դառնում է ակնյայտ: Այսինքն, Անկարան կողմ է բոլոր տեսակի քննարկումների եւ քայլերին, բայց հենց որ գործը հասնում է սահման բացելուն կամ դիւանագիտական յարաբերութիւններ հաստատելուն՝ արդէն դէմ է լինում:

ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԵՒ ՀԱՍԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ

Հայ-թուրքական յարաբերութիւնների կարգաւորումը **Միացեալ Նահանգների** համար կարեւոր է եղել միքանի հիմնական պատճառներով: Ամերիկացիների համար Կովկասում հաստատուելու միքանի խոչընդոտներ կան՝ ՀՀ-Ռուսաստան յարաբերութիւններ, ՀՀ-Թուրքիա փակ սահմաններ եւ Արցախեան չկարգաւորուած հակամարտութիւն: Ամերիկացիները հասկացել են, որ քանի դեռ չկան Թուրքիա-ՀՀ բնականոն յարաբերութիւններ, սահմանը փակ է, ուրեմն՝ նրանց առաջ փակ է նաեւ Կովկասում հաստատուելու ճանապարհը:

Ամերիկացիները, սակայն, միշտ եղել են շտապողական՝ այս հարցում: Նրանք առատաձեռն են եղել հայ-թուրքական եւ հայ-ադրբեջանական հասարակական շփումները եւ երկխօսութիւնը նիւթապէս սատարելու հարցում, սակայն ակնկալել են դրական արդիւնքներ կարճ ժամանակահատուածում: Ամերիկացի դիւանագէտները մասնաւոր շփումներում խոստովանում են, որ գրեթէ անհնար է Անկարայի վրայ ճնշումներ բանեցնել, քանի որ թուրքերը խիստ զգայուն են արտաքին ամէն ճնշման նկատմամբ:

Եւրոպական Միութիւնը (ԵՄ) նպատակ ունի տարածել իր ինքնութիւնը, եւրոպական չափանիշներն ու արժէքները, իսկ տարածման ուղղութիւններից մէկը Կովկասն է: Թուրքիա-ՀՀ փակ սահմանը ամէնալուրջ խոչընդոտներից է: ԵՄը եւս դրամական լուրջ միջոցներ է ներդնում թուրք-հայկական պաշտօնական եւ հասարակական շփումների համար: Ինչպէս ամերիկացի դիւանագէտները, եւրոպացիները եւս ընդունում են, որ դրսից անհնար է ճնշումներ բանեցնել Անկարայի վրայ: 2010ից իվեր, երբ հայ-թուրքական 'ֆութպոլային դիւանագիտութիւն'ը մտաւ խուլ փակուղի, ԵՄը միքանի միլիոն դոլար է ներդրել հայ-թուրք ոչ-պաշտօնական յարաբերութիւնների եւ շփումների համար:

Ռուսաստանը սովորաբար բաց մրցակցութիւն չի սիրում, քանի որ այդ պայքարում նա պարտւում է: Հետեւաբար, թուրք-հայկական փակ սահմանը Կրեմլի համար ընդունելի է: Եթէ գայ մի այնպիսի պահ, երբ Ռուսաստանը ՀՀ տարածքով տարածուի դէպի Թուրքիա, ապա գուցէ այդ դէպքում Մոսկուան կողմ լինի բաց սահմաններին: Կայ մէկ այլ իրականութիւն. քանի որ հայ-թուրքական սահմանի երկայնքով կանգնած են ռուս

սահմանապահներ, իսկ Գիւմրիում է տեղակայուած 102րդ ռուսական ռազմակայանը, Մոսկուան չի ցանկանայ բաց տեսնել սահմանը, ինչպէս նաեւ՝ նրա շահերից չի բխում Երեւան-Անկարա բնականոն յարաբերութիւնների հաստատումը: Բացատրութիւնը շատ պարզ է՝ հայ-թուրքական բնականոն յարաբերութիւններ հաստատուելու դէպքում ռուսական ռազմական ներկայութիւնը ՀՀում, նաեւ՝ Կովկասում, կը դառնայ նուազ արդարացուած:

Վրաստանը, ընդհանուր առմամբ կողմ չէ թուրք-հայկական սահմանի բացմանը, քանի որ տնտեսապէս կորցնում է: ՀՀն Վրաստանի երկաթուղիներով եւ նաւահանգիստներով է առեւտուր իրականացնում, որից ստացուած գումարները հսկայ թիւ են այդ երկրի համար: Թուրք-հայկական սահմանի բացման դէպքում Վրաստանի կարեւորութիւնը ՀՀի համար էականօրէն կը նուազի: Սակայն, եթէ հայ-թուրքական յարաբերութիւնների բնականոնաեցման արդիւնքում Ռուսաստանը հեռանայ Կովկասից կամ նրա քաղաքական- ռազմական ազդեցութիւնը նուազի, ապա Վրաստանի երկարաժամկէտ շահերից է բխում թուրք-հայկական սահմանի բացումը:

Իրանը ինքը մեծ խնդիրներ ունի Արեւմուտքի եւ միջազգային հանրութեան հետ: Շրջանային՝ աւելի փոքր խնդիրներում, նա կողմնակից է *status quo*ի պահպանմանը: Թեհրանում գիտակցում են, որ Թուրքիա-ՀՀ սահմանի բացումը եւ դիւանագիտական յարաբերութիւնների հաստատումը կը նուազեցնի Իրանի կշիռը ՀՀում եւ Անդրկովկասում:

Հայ-թուրքական պետական եւ հասարակական շփումներին ամէնից ցաւագինը արձագանգում է **Ադրբեջանը**: Բաքուի համար արտաքին քաղաքականութեան առաջնահերթութիւն է Թուրքիայի կողմից ՀՀ շրջափակման շարունակումը, քանի դեռ Արցախեան Հարցում չկայ առաջընթաց, ընդ որում՝ առաջընթաց, որը լիովին կը բաւարարէր Ադրբեջանի նուազագոյն պահանջներն ու ակնկալիքները: Ուստի, Բաքուն ոչ միայն կտրականապէս դէմ է թուրք-հայկական յարաբերութիւնների բնականոնացմանը, այլ դէմ է ամէն մի շփման, որ տեղի է ունենում հայերի եւ թուրքերի միջեւ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Հայ-թուրքական ոչ-պաշտօնական, հասարակական շփումները, ինչպէս ցոյց են տուել վերջին 25 տարիները, անցել են

տարբեր հանգրուաններ՝ սերտ համագործակցութիւնից մինչեւ տեղատուութեան շրջաններ, սակայն, մեծ հաշուով, դրանք չեն ազդել ՀՀ-Թուրքիա պաշտօնական շփումների եւ դիւանագիտական յարաբերութիւնների վրայ, քանի որ, միշտ Անկարան՝ պաշտօնական յարաբերութիւններ հաստատելու դիմաց Երեւանից ակնկալում է միքանի նախապայմանների բաւարարում, ինչին Հայաստանի Հանրապետութիւնը չի գնում:

Հայ-թուրքական հասարակական շփումները թելադրուած չեն եղել երկու հասարակութիւնների պահանջարկով: Այդ շփումների մեծագոյն մասի մղիչ ուժը արեւմտեան դրամաշնորհներն են: Կայ դրամաշնորհ՝ կայ եւ հայ-թուրքական որեւէ ծրագիր, չկայ դրամաշնորհ, ուրեմն չկան նաեւ շփումներ ու ձեռնարկներ:

Ո՛չ Թուրքիայի, ո՛չ էլ ՀՀի իշխանութիւնները, անկախ նրանից, թէ բարդութեան ո՛ր փուլում են գտնուել Անկարա-Երեւան պաշտօնական շփումները, չեն խոչընդոտել, բայց նաեւ չեն քաջալերել հայ-թուրքական հասարակական շփումները:

Հայ-թուրքական հասարակական շփումները 'կենդանի պահելու' հարցում շահագրգռուածութիւն են ցուցաբերել արեւմտեան պետութիւններն ու կազմակերպութիւնները, առաջին հերթին՝ Միացեալ Նահանգներն ու Եւրոպական Միութիւնը: ՀՀի հարեւան պետութիւնները՝ Ռուսաստանը, Իրանը եւ Վրաստանը, տարբեր պատճառներով, չեն քաջալերել Երեւան-Անկարա համագործակցութիւնը, այդ թւում նաեւ հասարակական մակարդակում: Ադրբեջանը ամէն հնարաւոր եղանակով ձգտում է խոչընդոտել հայ-թուրքական իւրաքանչիւր ձեռնարկ՝ լինի պաշտօնական, թէ՝ անպաշտօն:

ՕԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Վլադիմիր Մարգարեան, «Հայոց Ցեղասպանության Վերաբերեալ Անցումային Արդարադատութեան Միջազգային Կենտրոնի Համար Կատարուած Իրաւաբանական Վերլուծութեան Մասին» (Legal analysis prepared for the international center for transitional justice on the applicability of the United Nations convention on the prevention and punishment of the crime of Genocide to events which occured during the early twentieth century (http://genhist.asj-oa.am/105/1/47-65.pdf), էջ 47-65:

THE RELATIONS OF TURKISH-ARMENIAN NON-STATE ACTORS (SUMMARY)

TATUL HAGOPIAN

The paper highlights the Turkish-Armenian relations of non-state actors since 1991, after the independence of the Republic of Armenia. What types of interest do these relations have for Turkey, the Republic of Armenia and the international community? To what extent are they helpful in bridging the gap between the two societies? Do these contacts help in the normalization of Turkish-Armenian state relations?

The paper covers the three stages of these contacts: 1991-2001, 2001-2008 and 2008-2014, contacts that were not active until 2001. The most discussed initiative of the period is the Turkish-Armenian Business Development Council established in 1997, having Arsen Ghazarian and Caan Soyak as its co-chairs. In 2001 the Turkish Armenian Reconciliation Commission, which included a number of renowned Armenian and Turkish diplomats and politicians, was formed. It can be considered the longest endured initiative. The announcement of Turkish-Armenian "football diplomacy" in 2008 ushered in the third stage of these contacts.

The international, Diasporal, Armenian and Turkish reactions to these contacts are diverse and sometimes opposite.. Timing is a point to be considered as well. The international community has welcomed these contacts with no reservations, unlike the other stakeholders. The paper assesses the positive impact of these contacts as well their negative and dangerous trends.

The future of these contacts depends on whether individual states and organizations are eager to offer grants. Indeed, such contacts end when the grant is finished. Neither the Republic of Armenia nor Turkey has been generous in financial grants supporting these contacts.

MINORTY POLITICS IN MODERN TURKEY

BÜLENT BILMEZ
bulentbilmez@yahoo.com

In this paper I am going to talk about the minority politics of the Turkish Republic since its foundation in 1923. I will try to give a general overview of this history while offering my own analysis and suggesting some explanations.

The discussion about continuity and rupture between the Ottoman Empire and Turkish Republic is well known. It is generally accepted that on the social and political level the rupture was clearer than the continuity, but I believe continuity in the sense of communal relations, which to a certain extent can be seen as the continuation of the Ottoman *millet* system in the Turkish modern nation-state, has usually been neglected or overlooked. It is usually rejected in the official nationalistic discourse of the modern Turkish state, which claims an egalitarian system of citizenship replaced the Ottoman *millet* system. One of my points here is to show that, in spite of some limited changes in the legal framework, the mentality of the *millet* system actually continued after the foundation of the republic and has survived to the present. Furthermore, it was the mostly negative features of the system resembling a kind of caste system that survived. While there was a gradual erosion of the autonomy enjoyed by the non-Muslim *millet*s, the inegalitarian characteristics of the old system continued for non-Muslim *millet*s. The position of the Turks and/or Muslims as the *millet-i hakime* ('dominant *millet*') was maintained.

HISTORICAL CONTEXT

The Ottoman *millet* system itself was actually a very dynamic system, which went through constant change in different periods up to the modernization process in the 19th century. It finally went through a radical transformation during that process. Especially in the last few decades of the Ottoman Empire, several changes in the system had taken place, so that the system just before the end of the Empire was not very different from the one under the Republic.

The official egalitarian Ottomanist discourse and state policy of the Empire promised the elimination of the classical discriminatory rules and policies against the non-Muslims of the Empire. The first modern civic oppositional generation of the 'Young Ottomans' emerged indeed in the 1860s as a reaction to the egalitarian claims of official Ottomanism, which were most explicitly expressed in the Imperial Edict of 1856. Even in the

first constitution of the Ottoman Empire (1876) and in the First Ottoman Parliament (1877-78), generally seen as the culmination of the struggle of the Young Ottomans, the (legally and practically) inegalitarian positioning of the non-Muslims in (the Islamic state of) the Ottoman Empire was clear, although egalitarianism was supposed to be one of the main pillars of the first Constitutional Period (1876-1878). After the 1880s both the second generation of modern civic opposition Young Turks and their political party *İttihat ve Terakki* (Committee of Union and Progress, CUP) ruling in the Second Constitutional Period (1908-1918) largely took over the official discourse of egalitarianism. In practice, however, most of the changes that took place in this period were forced onto the ruling elite (Young Turks) by external and internal forces composed of many linguistic, ethnic, cultural, and religious groups. In this paper, I would prefer to use the term 'minority' for the non-Turkish ethnic groups and non-Muslim and non-Sunni confessional groups in the Ottoman Empire and Turkish Republic, although the use of this term for the Ottoman Empire may be anachronistic to some extent.

Hence, in this paper I am referring to linguistic, ethnic, and/or religious distinctions when I talk about minorities, although I am aware that the term 'minority' in Turkey was legally recognized only after the Treaty of Lausanne (1922) just for the Greek and Armenian Christians and Jews.

It is very important to note that the Turkish Republic was formed following the great military defeat of the Ottoman Empire and with the consent of the Great Powers. The reason for this consent, which played a vital role in the formation of the Turkish Republic, granting it almost full impunity regarding the crimes against its minorities, was the assumed 'Bolshevik threat', fear of which was used by the Ankara government against the West over decades. Still the 'new settlement' (new system with new territories in the region) was imposed on Turkey by international powers through the Treaty of Lausanne as a part of the establishment process of 'the new world order' after World War I. Hence, the legal rights for the minorities in the Republic did not come through internal struggle or a change in mentality, but rather as a compromise resulting from the contemporary international conjuncture.

The 1908 Revolution in the Ottoman Empire was arguably even more promising or more revolutionary in this framework, because the revolutionaries of 1908 thought that the only way to survive was through a regime change. They promoted recognition of different groups' freedom, equality and brotherhood (and justice which they added to the motto of the French revolution!) as the inevitable condition for cohabitation. In the case of the foundation of the Turkish Republic (1922-23) though, we do not observe a similar ideological shift. Of course there were subgroups with

different attitudes within the new ruling elite, and the dominant group in the ruling CUP changed its identity politics during this period. Beside the more supra-ethnic and supra-religious Ottomanist discourse, the Ottoman-Islamic or Turco-Ottoman synthesis was widespread, and the mainstream policy was gradually determined more by the Turco-Islamist synthesis, especially after the humiliating defeat in the Balkan Wars (1912-13) resulting in big territorial losses. However, we must admit that the idea of cohabitation of different 'Ottoman' groups with various ethnic, confessional, linguistic and other 'sub-identities' remained strong until the end of the Empire.

What we observe at the foundation of the Turkish Republic is very different: A sub-group among the previous Ottomanist elite in the CUP was now aiming at the creation of an ultimately homogenous Turkish identity, i.e. an ethnocentric nation. This nation could be constructed by the use of the usual cohesive elements used for the discursive construction of a nation. In this construction process, which can be seen as an act of systematic invention of tradition or redefinition of traditional values, the success of the cohesive elements, including common culture, history, motherland (Turkey as the *vatan* or motherland) and, most importantly, common language (Turkish as the common language), depended on the possibility of the assimilation of every 'different group'. The most difficult (possibly impossible) mission seemed to be the assimilation of the non-Muslims, whose number had actually decreased radically between 1913 and 1923 due to ethnic cleansing, population exchange and genocide. In fact, if it had been possible, the rulers would rather have had a country inhabited by people sharing the same religion as well as language. One of the reasons why they dared to have that dream was the 'successful' annihilation and deportation of the Christians, achieved with almost total impunity: First the Greeks in the Aegean and eastern Black Sea region were deported, and then came the Armenian Genocide (*Medz Yeghern*), which also meant genocide of Syriac Christians (*Seyfo*). With millions of people deported and/or killed in a short period, the demographic composition had changed to such an extent that some people in Ankara could now dream of a country composed of a nation without these ethnic or confessional distinctions. However, such distinctions could not be ignored or rejected even if Ankara tried very hard to gain that end.

TURCO-ISLAMIC SYNTHESIS IN THE REPUBLICAN PERIOD

From the point of view of the nationalist paradigm in the 20th century, it may be a contradiction for a nation state to create a religiously homogenous nation or to care at all for religious identities within the

nation. However, in the case of the nationalism of the Turkish state, as in many other cases, religion (a certain type of Islam in Turkey molded by the state) was a determinant of the collective identity under construction - to the extent that we could call this identity 'Turco-Islamic' and the ideology behind it 'Turco-Islamism'.

Turkism as an ideology for constructing an ethnocentric collective identity independent of confessional affiliation has only been advocated by marginal groups during certain periods in Turkey, but has never become the official or even mainstream ideology. Therefore, the dominant identity politics has always been based on the synthesis of Islamic and Turkic identities, and the Islamic element, which was stronger in the earlier periods, especially during the Armenian Genocide and the following decade, became weaker during some periods in the twentieth century, but it has never disappeared. During the Second Constitutional Era (1908-1918), when the genocide took place, and even during the so-called War of Independence (1919-1923) after World War I, the dominant perception of the "we-group" was not ethnocentric, but rather religious.

That is why it is, in fact, not surprising to observe that the arrogant ruling elite constructing a new society could reject, deny or ignore linguistic differences where the religion was Islam. It is also very interesting that the international powers accepted this rather pre-modern mindset in the Treaty of Lausanne, according to which only non-Muslims were accepted as 'minority' groups.

At first sight there is a paradox here: The so-called 'nationalists' of the Ankara government initially used not ethnic but traditional confessional collective identities as the basis of their nation-building project, and this was also approved by the 'modernist' Western Great Powers. This can only be understood if we take into account that every nation-building process (and foundation of a nation state as the supposed culmination of this process) is not only a romantic idealistic endeavor, but also a matter of political power struggle. In their bid for power the new (Kemalist) elite in Ankara initially stayed within the existing network of power relations in Anatolia, where most of the country consisted of people loyal to their confessional (Islamic) collective identity. This can be understood if we remember that the widespread anti-Christian hostility among the Muslims of the country, which played a determining role in the participation of civilians in the genocide planned and organized by the state, was accompanied by a great fear of accountability after the defeat of the Ottoman Empire under the leadership of the CUP, because of the common guilt of committing the genocide and appropriating of the wealth of the Christians during the war. To a certain extent, the mobilization of civilians by the Kemalist elite was possible due to the hope among the people that

their victory would secure impunity for the Muslims who had, in one way or another, taken part in committing crimes against humanity.

The general paradox of the Kemalists being ethno-centric nationalist (Turkist) on the one hand, and relying on confessional sensitivities (Islamist) on the other, can partly be understood in this framework. Although dominance of the religious (Islamic) tone in the synthetic ideology of Kemalism between 1919 and 1924 would gradually fade away or change its character in the following decades, one should never think that the amalgamation or synthesis of ethnocentrism and religious discourse was based only on conjectural opportunism. It was neither a provisional nor purely instrumental stance. A kind of synthesis between Islamism and Turkism in the dominant state ideology and civilian mentality has been sustained until today although its quantitative and qualitative makeup and proportions have changed during different periods of the history of the Turkish Republic.

While the Turkist tone has become more visible and (in some periods) dominant, the Kemalists have always thought or wished that the (mainly linguistic) distinctions among the Muslims would gradually be dissolved in the future through assimilation. Consequently the Kurds, Circassians, Laz, Albanians, Bosniaks, and other non-Turkish Muslim groups, who were not regarded as minorities in the Treaty of Lausanne, would be denied any kind of collective rights as minority groups and they would be subject to a kind of Turkification based on the discourse of Islamic brotherhood. The linguistic rights of these groups were denied by the Turkish state, although it was agreed in the Treaty of Lausanne that "No restrictions shall be imposed on the free use by any Turkish national of any language in private intercourse, in commerce, religion, in the press, or in publications of any kind or at public meetings" (Article 39).

Based on confessional collective identities and the ensuing Turkish state politics, the definition of minorities according to the Treaty of Lausanne not only denied the collective rights of the linguistic or ethnic minorities, but also denied recognition of some small non-Muslim groups such as Syriac Christians (Syrians, Chaldeans and Arameans), Bahais, Georgians, Maronite Christians, Protestants and Yezidis. As in the case of the genocide of 1915-1922, these smaller groups were again targeted in the subsequent persecution and cleansing by the state of Muslim (mainly Kurdish, Turkish and Circassian) local elites, together with the larger Christian groups - mainly Armenians and Greeks. Most of the Syriac people had already been driven across the border into Iraq in 1924-25, and the process of expulsion to different countries continued in the succeeding decades.

The Jews were the only non-Christian and non-Muslim confessional minority group recognized in the Treaty of Lausanne. Although they were also subject to anti-Semitic hostility during this period, their main sufferings would be experienced in the Turkish Republic from 1930 on.

Although the Treaty of Lausanne, establishing the supremacy of its provisions in the Turkish legal system, granted full citizenship rights to the recognized minorities and laid on the Turkish government affirmative obligations, the recognition of minority status did not bring much to the Greeks, Armenians and Jews. As a kind of distorted continuation of the *millet* system, they were entitled to enjoy some of their collective rights as religious minorities, but the Kemalists soon changed that as well. The 'Lausanne minorities' were forced to give up some of their civic rights after the adoption of the Swiss civil code in 1926 on the basis of the reasoning that these 'concessions' were not necessary anymore because the modern egalitarian code would apply to all citizens without distinction of religion.

We should also be cautious about the 'Islamic' element of the Turk-Islamist state ideology in Turkey. Starting with its foundation, there have been two determining characteristics in the religious policies of the Turkish state. First of all, the state has always imposed an officially created and controlled version of Sunni Islam on the Sunni Muslims (with their various subgroups) themselves, who make up Turkey's clear majority. This opportunistic secular use of Islam in the definition of the new 'nation' must be discussed elsewhere in depth, but I must state here, as the second characteristic of the official politics of religion, that the non-Sunni Muslim groups, mainly the Alevi communities, have always been excluded from the official definition of Muslimhood. The case of the Alevis, as the largest religious minority group in Turkey today, will be discussed below. At this point, I would like to make some general statements about the minority politics of the Turkish Republic in the twentieth century.

The long-term policy of the Ankara government has been to distinguish between two categories of minorities in Turkey: 1) the non-Muslim minorities that are officially recognized on the one hand, and 2) the Muslim (linguistic and sectarian) minorities that are denied official recognition on the other. The small hope of assimilating the first group soon disappeared as traditional and current collective identities were based on religious affiliation and the Turkish state preferred to make use of the determining role of Islam among the majority of the people.

In general we can say that the main state policy towards the non-Muslim can be described as 'tolerance', used here rather in its negative sense: a) putting up with the 'problem' of their existence in the country

until another opportunity of further expulsion comes, while b) forcing them in the meantime to accept their secondary place and hence their limits (restrictions) in this 'Muslim country'. The latter has meant mainly the practical continuation of the inegalitarian mentality of the traditional *millet* system shared by both the Muslim majority of the people and state officials. In the framework of the first point, the ethnic cleansing, mainly expulsion, of the non-Muslims through official persecution and popular campaigns (pogroms) has taken place on different occasions during the Republic. Examples include the Jewish pogrom in Thrace (1934), the creation of Forced Labor Battalions of non-Muslims (1941), the Wealth Tax (1942), the pogrom of 6/7 September 1955, and the expulsions of the Greeks in 1964. Each of these cases deserves separate in-depth analysis, which falls outside the scope of this article.

Regarding the Muslim minorities, the state has always foreseen or hoped that they would be assimilated into the new Turkish nation in the future through replacing both their native languages with Turkish and their confession with the official Sunni Hanefi version of Islam, strictly defined and controlled by the Directorate of Religious Affairs founded in 1924. While Alevi communities are clearly excluded from this definition, they have continuously been discriminated against and oppressed by the state and dominant majority, or been subject to Sunni assimilation in the Turkish Republic. Some Sunni confessional groups such as Shafis, who have been discriminated against in the Turkish Republic, can also be regarded as religious minorities, although the group itself would reject this description.

In fact, most of the Muslim minority groups would reject the status of 'minority' because of its negative connotation in Turkey. Like Alevis as the largest confessional minority, the Kurds as the largest linguistic/ethnic minority have preferred to present themselves as a 'founding component' [*kurucu unsur*] or 'essential or primary component' [*asli unsur*] of Turkey. The fact that this happens, although the Alevis have been denied recognition as a separate confessional group and the Kurds as a separate ethnic group, is not only related to the pejorative meaning of the term 'minority' signaling quantitative and qualitative diminution. It is also closely related to the above-mentioned definition of 'minorities' in the Treaty of Lausanne and the negative perception of non-Muslims as the only 'minorities' in the Turkish Republic.

EGALOPHOBIA: FEAR OF INEQUALITY

This brings us to the issue of 'egalophobia' or fear of inequality, which means the Muslim majority's traditional fear of losing its (at least socio-psychological) superiority over the non-Muslims. This is now accompanied by the new fear of accountability for their role in the relentless genocide

and ethnic cleansing, which has been one of the determining factors in the minority politics of Turkey.

As mentioned above, the state's minority politics has relied on the deeply-rooted feeling of common guilt among the Muslims for committing a crime against humanity during the foundation years of modern Turkey. The politics towards non-Muslims has been a kind of continuation of the same policy of ethnic cleansing, and the common guilt and general anti-Christian and anti-Semitic mentality among the Muslims has been used by the state to hold different Muslim groups together. The common guilt has not only led to a kind of common denial of a shared crime but has also played a cohesive role among different Muslim groups of the country. Furthermore, the fear of accountability for the massacres of non-Muslims, and continuous appropriation or robbery of their properties, has made especially the elite of the Muslim groups very loyal to the Ankara government, which has secured a kind of impunity for them. Official historiography in the Turkish Republic would both turn the regional war of 1919 to 1922 between Greece and the Ankara Government into a heroic war of independence against the 'imperialists', although there was hardly any military confrontation with the Great Powers during this period, and deny its characteristics of 'civil war', mainly against the non-Muslims. The dominant curtain of silence has, however, not been able to cover the deeply rooted feeling of guilt and fear of accountability and equality among the people.

The Muslim majority, in general, is afraid of losing its superiority and wants to maintain forever its psychological, cultural and political-economic supremacy over the minorities, who have been dehumanized in the nationalistic historiography. The main threat to this inegalitarian status of the majority seems to be the recognition of wrongdoings in recent history, starting with the Armenian genocide. A true and radical confrontation with the past is necessary for this recognition and such a confrontation itself depends on the perception of the victims (minorities) as equals. The dominant egalophobia in Turkey is not only about the relations between the Muslim majority, on the one hand, and the non-Muslim minorities on the other; but it is also about the relations of any majority group with other minority groups in Turkey. In this framework, the Sunni Turks, representing not only the religious and linguistic majority but also behaving as the hosts/lords of the country, want to maintain their superiority over all other linguistic and confessional minorities. On the other hand, the Sunni Kurds, as a part of the religious majority, for example, would like to continue to enjoy their superiority over the Christians, Jews, Alevis, Yezidis and other religious minorities.

CONFRONTING THE PAST

In the past 20 years people have started discussing confronting the past, especially confronting the sufferings of the non-Muslim minorities in Turkey, while recognizing also the fact that Turkey is made up of different minorities. Some pioneering scholars have been working on these issues since the beginning of the 1990s, but NGOs, activists and opposition politicians have played the decisive role in the process of raising awareness among the population about the silenced issues in Turkey's history. Academia has played almost no positive role, especially in the case of confronting the Armenia genocide. This discussion was started at the beginning of the 1990s only by some opposition activists and NGOs like the Human Rights Association in Turkey. The main motive behind their efforts was to create a more democratic country by facing the past, recognizing responsibility and admitting accountability. They questioned the impunity of the rulers and the elite through this process in order to make it more difficult (if not impossible) to commit similar crimes against minority groups. These efforts have not yet led to a thorough confrontation with the past by the regime and/or the majority, let alone justice for the victims and their descendants. I suspect that the continuation of this kind of discussion about hitherto silenced traumatic events of the past in the absence of a legal and political framework for offering apology, official recognition and justice in order to reach the ultimate target of reconciliation could lead to a harmful 'tabloidization' process of the traumas of the victim. A good example of this is the treatment of the Dersim genocide of 1937-38 in the Turkish media in the last few years after the then prime minister Recep Tayyip Erdoğan recognized this event as a 'massacre' in 2010. Since then, at every anniversary of different events of this genocide against the Alevis of Dersim, there are talks in the media with details of the sufferings during the genocide, but there is hardly any move towards official recognition, redemption and accountability. This way of dealing with their traumatic past has only increased the pain of the survivors and their descendants.

Another risk in this process is political or other exploitation of the suffering of the victims and trauma of the survivors. This was observable in Erdoğan's discourse when he went through the motions of calling for confrontation with Dersim's traumatic past. His one-and-only aim in this process proved to be using this hitherto silenced issue against the leader of the main opposition party, the Peoples' Republican Party (*Cumhuriyet Halk Partisi*, CHP) which governed Turkey at the time of the events. Kemal Kılıçdardoğlu, the current leader of this party, is one of the descendants of survivors of the 1937-38 Dersim genocide, who due to ideological limitations and political calculations in his party cannot boldly

advertise his ethnic (Zaza/Kurdish) or religious (Alevi) background, and cannot ask the state or Sunni Muslim majority to confront this traumatic past. Knowing this fact, Erdoğan has repeatedly (ab)used the Dersim issue to put the rival party and its leader in a difficult position. Although Erdoğan's step was certainly a groundbreaking move for Turkey, his main motive proved to be a matter of political opportunism, as he or his government has actually taken no practical step towards official recognition, redemption or justice. Furthermore, Erdoğan clearly distorted the history of the Dersim events in his discourse while deliberately evading any mention of the fact that the leading perpetrators were Mustafa Kemal Atatürk (the eternal 'father' of the country for all ruling parties in Turkey including the AKP) and Celal Bayar (the ideological 'forefather' of Erdoğan's party).

CONCLUSION

Finally, I must state that minority politics in Turkey can be improved only through recognition of their sufferings and the wrongdoings of the majority groups and the regime, with a concrete aim of redemption and justice, so that the majority's perception of supremacy and impunity towards the members of the minority groups finally vanishes. Only in this way will it be possible to overcome Turkey's version of the caste system (i.e. a modern version of the inegalitarian *millet* system) among different religious and ethnic groups. This will be possible only after the economic, political and legal framework for egalitarian relations between members of the majority and any minority group with equal citizens is secured. The main obstacle to this recognition, on the other hand, is the very fear of equality ('egalophobia') itself, which deserves to be analyzed in a separate article.

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԵՑՈՒԱԾՔԸ՝ ԻՐ ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ՀԱՆԴԷՊ (1923-2014) (ԱՍՓՈՓՈՒՄ)

ՊԻԼԼԵՆԹ ՊԻԼՄԷՋ

Թէեւ 'փոքրամասնութիւն' եզրը իրաւականօրէն կ'օգտագործուի միայն Թուրքիոյ ոչ-իսլամ փոքրամասնութիւններուն, այդուհանդերձ Թուրքիոյ մէջ գոյութիւն ունին այլ կրօնական եւ էթնիք փոքրամասնութիւններ, որոնք կարեւոր դեր խաղացած են Թուրքիոյ պատմութեան մէջ: Զեկոյցը կը ներկայացնէ 1923-2013 շրջանի Թուրքիոյ քաղաքականութիւնը՝ ոչ-իսլամ փոքրամասնութեանց հանդէպ, իսկ ընդհանրապէս փոքրամասնութեանց անդրադարձ կ'ըլլայ պետութեան վարած քաղաքականութեան շրջափուլերուն ծիրին մէջ:

Զեկոյցը կը լուսաբանէ թուրք ազգի կերտումին մէջ ոչ-իսլամ եւ ոչ-թուրք խումբերու դերին եւ տեղին, իբրեւ հետեւանք ձուլումի, ցեղային մաքրագործումի եւ կամ ոչնչացումի, որուն սկիզբը կը հանդիսանայ Հայոց 1915ի ցեղասպանութիւնը: Ան կը վերլուծէ այս հասարակաց ոճիրին դերը՝ նոր ազգապետութեան հիմնումին մէջ եւ իր ազդեցութիւնը իսլամ բնակչութեան վրայ:

Զեկոյցը կը հաւաստէ թէ Թուրքիոյ պետական քաղաքականութիւնը խորապէս արմատաւորուած է ոչ միայն ժողովուրդներու, այլեւ ընդդիմադիր քաղաքացիական-մտաւորական շարժումներու դէմ՝ Օսմանեան Պետութեան անհաւասար քաղաքականութեան մէջ: Ան կ'եզրակացնէ որ Թուրքիոյ մէջ փոքրամասնութիւններու հանդէպ քաղաքականութեան ժողովրդավարացումը խոչընդոտող գլխաւոր գործօն մըն է Թուրքիոյ իսլամ մեծամասնութեան մէջ տիրող egalophobiaն (հաւասարազօրութեան վախ), որ կը ներկայացուի իսլամա-թուրքիստական ներկայ կառավարութեամբ:

ՀԱՅԵՐԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ. ԻՍԼԱՄԱՑ(ՈՒ)ԱԾ ՀԱՅԵՐԸ

ՀՐԱՆՈՒՇ ԽԱՌԱՏԵԱՆ
hkharatyan@gmail.com

Հայերը մասնաւոր պաշտօնական կարգավիճակ Թուրքիայում չունեն: 1923ի Լոզանի Խորհրդաժողովում որոշուած կարգավիճակով հայերի վրայ տարածւում է Թուրքիայի «ոչ-մահմեդական փոքրամասնութիւններ»ի իրաւունքը: «Հայ» բառն առհասարակ Լոզանում կնքուած պայմանագրում չկայ: Ըստ Լոզանի Խորհրդաժողովում ընդունուած պայմանագրի, «*Ոչ-մահմեդական փոքրամասնութիւններին պատկանող Թուրքիայի քաղաքացիների համար օրէնքով երաշխաւորւում են միեւնոյն վերաբերմունքն ու անվտանգութիւնը, որը նախատեսուած է Թուրքիայի այլ քաղաքացիների համար: Մասնաւորապէս, նրանք պէտք է հաւասար իրաւունքներ ունենան իրենց ծախսերով բացելու, օգտագործելու եւ կառավարելու բարեգործական, կրօնական, ընկերային կազմակերպութիւններ, դպրոցներ, կրթական եւ այլ հաստատութիւններ՝ դրանցում ազգային լեզուն կիրառելու եւ կրօնն ազատօրէն դաւանելու իրաւունքներով*»[1]: Թուրքիայի ոչ-մահմեդական փոքրամասնութիւնների իրաւունքների կարգաւորմանը նուիրուած են Լոզանի Պայմանագրի 37-44րդ յօդուածները, որոնց համաձայն կառավարութիւնը չպիտի խանգարի նրանց տեղաշարժերին, հանրային եւ մասնաւոր տարածքներում, ինչպէս նաեւ դատարաններում իրենց լեզուներով բանաւոր խօսելու իրաւունքին, վերջինիս դէպքում թարգմանութիւնը պէտք է հոգան պետական իշխանութիւնները (յօդուած 39): Թուրքիայում փոքրամասնութիւնների եկեղեցիները, վանքերն ու դպրոցները ղեկավարւում են առանձին կառավարական մարմնի՝ Հիմնարկների Գրասենեակի կողմից, որը հաստատում է կրօնական հաստատութիւնների, դպրոցների, բարեգործական հիմնարկների, այդ թւում՝ հիւանդանոցների գործունէութեան կարգը, իսկ վերահսկողութիւնն իրականացնում է Կրօնական Գործերով Տնօրինութիւնը[2]:

Այսպիսով, Թուրքիայում իրաւական իմաստով հայեր չկան (ինչպէս չկան յոյներ, ասորիներ, հրեաներ...), կան ոչ-մահմեդական փոքրամասնութիւններ, ում վրայ էլ հենց տարածւում է Լոզանի Պայմանագրի յիշեալ որոշումը:

«Հայ» բառի բացակայութիւնն ինքնին բացառում է «իսլամաց(ու)ած հայ»ի որեւէ մասնաւոր իրաւունք: «Իսլամաց(ու)ած» լինելով՝ նրանք արդէն իսկ փոքրամասնութիւն չեն: Այլ խնդիր է, որ փաստացի կեանքում նրանք իրական փոքրամասնութիւն են, ընդ որում պարբերաբար յայտնւում են թէ՛ իշխանութիւնների, թէ՛ թուրքական հասարակութեան առանձին խմբերի խիստ մասնաւոր եւ սեւեռուն ուշադրութեան կենտրոնում:

Այսօրուայ Թուրքիայում, կարծում ենք՝ նաեւ հայկական շրջանակներում, «իսլամաց(ու)ած հայեր» ձեւակերպումը վերաբերում է գլխաւորապէս Հայոց Ցեղասպանութեան ժամանակ եւ դրանից յետոյ Թուրքիայում մնացած եւ իսլամաց(ու)ած հայերին: Յամենայն դէպս քննարկումների եւ լրատուամիջոցների դաշտում ուշադրութեան կենտրոնում գլխաւորապէս այս խումբն է:

Սոյն յօդուածում խօսքը կը գնայ գլխաւորապէս նրանց մասին, չնայած նոյնիսկ այս մասնաւորեցումից յետոյ անհրաժեշտ է թւում ասել, որ Ցեղասպանութեան շրջանում եւ դրանից յետոյ «իսլամաց(ու)ած հայեր»ի թէ՛ ձեւական, թէ՛ իրական կարգավիճակը շատ դրսեւորումներով պայմանաւորուած է նաեւ աւելի վաղ շրջանի իսլամացումներով եւ իսլամացածներով: Այս հարցը, սակայն, մասնաւոր վերլուծութեան խնդիր համարելով, անդրադառնանք այն հանգամանքին, որ «իսլամաց(ու)ած հայեր» ձեւակերպումն ինքնին խնդրայարոյց է, քանի որ ներառում է ոչ միայն հայկական ինքնութիւնը ծածուկ կամ բացայայտ պահած իսլամացածներին, այլ նաեւ հայկական ինքնութիւնից հրաժարուածներին: Հարց է, թէ իրականում իրաւունք ունե՞նք «հայեր» ասել մարդկանց, ովքեր իրենք իրենց հայ չեն համարում, կամ՝ չեն ուզում իրենք իրենց հայ համարել: Միւս կողմից կարեւոր է շեշտել, որ սեփական ինքնութեան կողքին, դրանից զատ, Թուրքիայում՝ յաճախ նաեւ դրան հակառակ «արտաքին աշխարհը», տուեալ դէպքում՝ թուրքական հասարակութիւնը կամ դրա առանձին խմբեր, կամայ-ակամայ, այդ մարդկանց

«պարտադրում են» նրանց ինքնութեան վերաբերեալ սեփական կամ իրենց իսկ պարտադրուած կաղապարները: Այլ կերպ ասած ինչ/ինչպիսին կը համարեն այս կամ **«իսլամաց(ու)ած հայի»ն՝ հայ, գեաուր, դէօնմէ, թուրք, քուրդ, արաբ** նրան ճանաչողները՝ կախուած է ընդհանրապէս՝ հայերի եւ մասնաւորապէս «իսլամաց(ու)ած հայերի» նկատմամբ թուրքական իշխանութիւնների ընթացիկ քաղաքական օրակարգից, մարդու ապրած անմիջական միջավայրից (Թուրքիայում յայտնի «ազգայնական» միջավայր, քրդական կամ թուրքական միջավայր, մարդու նախնիների ճանաչողութեան շրջանակ, հայկական միջավայր...): Միջավայրի այս տրամադրութեան վրայ ազդեցութիւն ունեն կրթութեան, յատկապէս դպրոցական կրթութեան միջոցով հաղորդուած գիտելիքները: Համապատասխանաբար՝ մարդու նկատմամբ վերաբերմունքն էլ պայմանաւորուած է հայերի նկատմամբ այդ շրջանակների ու կրթութեան միջոցով ձեւաւորուած տրամադրութիւններից[3]: Վերջին շրջանում, յատկապէս վերջին տաս տարիներին, զգալի դեր է խաղում նաեւ Թուրքիայի քաղաքային հասարակութիւններում աւելի ու աւելի աճող իրական, չպարտադրուած աշխարհիկացումը, որն սկսել է հակադրուել ինքնութեան ճանաչման կրօնական չափանիշին եւ թելադրում է ինքնութեան ճանաչման ազգային/էթնիկական սկզբունքը: Այս երեւոյթը մասամբ տարածուել է նաեւ իսլամ հայերի մէջ, որոնցից ոմանք սկսել են բարձրաձայնել իրենց հայ ճանաչելու իրաւունքը՝ առանց կրկնակի հաւատափոխութեան, այսինքն՝ չպարտադրելով մահմեդականութիւնից վերադառնալ քրիստոնէութիւն: Իրաւական իմաստով սրան խանգարում է Լոզանի Պայմանագրում «հայ» բառի բացակայութիւնը, քանի որ ըստ պայմանագրի «ազգային հիմնարկները»՝ բարեգործական, սոցիալական կազմակերպութիւնները, դպրոցները եւ կրթական այլ հաստատութիւնները նախատեսուած են բացառապէս «ոչ-մահմեդական փոքրամասնութիւններ»ի համար:

Արդիւնքում «իսլամաց(ու)ած հայեր»ի խնդիրները իրաւական, փաստացի հասարակական, ընկերա-մշակութային եւ զգայական-հոգեբանական են, յաճախ՝ նաեւ քաղաքական: Քանի որ, ինչպէս կը տեսնենք ստորեւ, հայկական ինքնութեան առկայութեան եւ հայկական ինքնութեան վերագրման խնդիրները յաճախ են

տեղափոխում քաղաքական այլախոհութեան հարթակ: Ինքնութեան թէ՛ իրաւական, թէ՛ փաստացի խնդիրներն արտայայտւում են յարաբերութիւնների մի շարք մակարդակներում, այդ թւում.-

«իսլամաց(ու)ած հայեր» - թուրքական իշխանութիւններ,

«իսլամաց(ու)ած հայեր»-թուրքական հասարակութիւն,

«իսլամաց(ու)ած հայեր» - քրիստոնեայ հայեր,

«իսլամաց(ու)ած հայեր» - «իսլամաց(ու)ած հայեր»:

Զեւակերպուած բոլոր տարբերակներում դեր է խաղում թէ՛ անձի ինքնութեան գիտակցութեան հարցը, թէ՛ այդ անձի հետ/նկատմամբ յարաբերութիւններում յիշեալ կողմերից մէկի կամ բոլոր կողմերի վերաբերմունքը, ինչը զգալիօրէն ազդում է անձի ինքնութեան թէ՛ ներքին, զգայական ընկալման, թէ՛ այդ ինքնութեան բարձրաձայնման կամ թաքցնելու անհրաժեշտութեան/կարողութեան վրայ:

Երկրորդ եւ կարեւոր հարցը՝ քանակապէս որքա՞ն են «իսլամաց(ու)ած հայերը»: Այս հարցն իր հերթին տարբեր չափումներ ունի եւ յառաջ է մղում մի շարք այլ հարցեր, այդ թւում՝ այսօրուայ Թուրքիայում ու՞մ համարել «իսլամաց(ու)ած հայ».-

ա) **կենսաբանական ծագում**.- ծնուել է հայ ծնողներից կամ արեան մէջ հայկական բաղադրիչ կայ (յառաջացող հարցեր՝ ծնողները երկուսն էլ հայ են/էին, ծնողներից միայն մէկն է հայ, երկու տատերն էլ հայ են եղել, երկու պապերն էլ հայ են եղել, միայն տատերից-պապերից մէկն է հայ եղել ...).

բ) **էթնո-կրօնա-լեզուա-ընկերաբանական ինքնութիւն**.- ինքնութեան տարբերակներ՝ ազգային, կրօնական, պատմական, ժամանակակից... էթնո-կրօնա-լեզուա-ընկերաբանական ինքնութիւնը թէ՛ համատեղ հանդէս եկող, թէ՛ միմեանցից անջատ՝ «էթնիկական», «կրօնական», «լեզուական» եւ «ընկերաբանական» չափումներ են դառնում: Օրինակ, մի դէպքում մարդն ուզում է, որ ինքը մահմեդական մնայ, բայց բացայայտ հայ համարուի, եւ դա պաշտօնապէս ընդունուի թէ՛ հայկական համայնքի, թէ՛ պետութեան կողմից (վերջինս խիստ կարեւոր է, քանի որ Լոզանի Պայմանագրով ազգային կրթութեան իրաւունք ունեն միայն ինքնութեան փաստաթղթով հայ քրիստոնեայ վաւերացուածները), երկրորդ դէպքում «իսլամաց(ու)ած հայ»ն ուզում է, որ իրեն թուրք ընդունեն, բայց իսլամական հանրային միջավայրը նրան հայ է

համարում, շատերն էլ ուզում են, որ իրենց էթնիկութիւնը ճանաչուի առանց կրօնական բաղադրիչի եւ/կամ լեզուի, եւ նոյնիսկ պնդում են, որ անձը հաստատող փաստաթղթում՝ ինքնութեան վկայականում կրօնական պատկանելութիւնը առհասարակ չգրուի: Վերջինս գնալով աւելի ու աւելի է կարեւորւում, քանի որ մարդիկ աւելի ու աւելի են կարեւորում իրենց էթնիկական ինքնութիւնը, բայց տագնապներ ունեն ծնողների կամ պապերի կողմից ընդունած կրօնական ինքնութիւնից հրաժարման հետեւանքներից: Այս շարքում «լեզուական» խնդիրը ամէնավերջինը չէ: Յատկապէս վերջին երեսուն տարիներին Արեւմտեան Հայաստանից՝ Թուրքիայի արեւելեան նահանգներից քաղաքներ, մասնաւորապէս Ստամբուլ տեղափոխուածների զգալի մասը քրդախօս է, եւ հասարակութիւնը նրանց «քուրդ» է ընդունում: Եթէ նրանք հայկական ինքնութիւնը կարեւորում են, մեծ մասը Ստամբուլում նոյնպէս չեն կարող հայախօս դառնալ: Բանն այն է, որ Ստամբուլի հայկական դպրոցները կարող են ընդունել միայն պաշտօնապէս քրիստոնեայ հայերի երեխաներին, իսկ տեղափոխուածների մեծ մասը մահմեդական է: Միւս կողմից տեղափոխուած քրիստոնեաների համար երբեմն նիւթապէս անմատչելի են վճարովի հայկական դպրոցները, եւ նրանք ստիպուած են ընտրել հանրային թրքական դպրոցները: Սրա հետեւանքով նրանց երեխաները դուրս են մնում հայկական կրթօջախներից, մնում են քրդախօս կամ դառնում են թրքախօս, եւ իրենց հերթին օտարւում են հայկական ազգային միջավայրից:

Չպատասխանելով այս հարցերին՝ քաղաքական, լրատուամիջոցների, գիտական եւ պարզապէս խօսակցութիւնների շրջանակներում շրջանառութեան մէջ 'պտտւում են' ամէնատարբեր թուեր՝ անորոշ «միքանի հարիւր հազար»ից մինչեւ 10 միլիոն: Առաւել յաճախ նշւում են 1-4 միլիոն թուերը[4]: Հրանտ Դինքը ենթադրում էր, որ «*Եթէ Թուրքիան Եւրամիութեան անդամ դառնայ օր մը, չեմ սխալիր, եթէ հայութիւն[ը] առնուազն երկու միլիոն եւս շատնայ Թուրքիոյ մէջ գոյութիւն ունեցող իսլամ հայերու թիւով*»: Յայտնի չէ, թէ Դինքն ու՞մ նկատի ունէր «գոյութիւն ունեցող իսլամ հայեր» ասելով: Երկու միլիոն մարդ ինքն իրեն հա՞յ կը յայտարարէր: Վերջին տարիներին թուրք մասնագէտներն ու պատմաբանները, ի թիւս

որոնց՝ նաեւ նախկինում Թուրքիայի պատմագիտական ընկերութեան նախագահ Եուսուֆ Հալաչօղլուն, «իսլամաց(ու)ած հայեր»ի թիւը մէկից մէկուկէս միլիոն են գնահատում: Նոյն հարցը հասցէագրուում է Հալաչօղլուին՝ ի՞նքն է այդքան գահատում «իսլամաց(ու)ած հայեր»ի թիւը, թէ՞ իր կարծիքով «իսլամաց(ու)ած հայեր»ից մէկուկէս միլիոնը իրենք իրենց շարունակում են հայ համարել: Եւ որքա՞ն են դադարել կրել հայկական ինքնութիւն: Իրականում սրանք գլխաւորապէս «աչքաչափով», երբեմն էլ՝ քաղաքական նպատակներով արուող յայտարարութիւններ են, ինչպէս օրինակ՝ Հալաչօղլուի դէպքում է, ով թուրքական հասարակութեանը տեւապէս փորձում էր համոզել, որ Քրդական Աշխատաւորական Կուսակցութեան՝ PKKի, հիմնադիրների մեծ մասը եւ ղեկավար կազմը հայեր են եւ նրանց հայկական ծագման օրինակներ էր պեղում՝ տատն է հայ եղել, խորթ հօրեղբայրն է հայ եղել…

Այս սկզբունքներով դեռեւս երկար ժամանակ Թուրքիայում շատ դժուար կը լինի հասկանալ, թէ վերջապէս թուրքական ինքնութեան կրողն ո՞վ է: Այդ երկրում մատների վրայ կարելի է հաշուել մաքուր օղուզական ծագում ունեցող մարդկանց. իւրաքանչիւրի ծնողների, տատեր-պապերի մէջ անպայման յոյներ կան, հրեաներ, սերբեր, առնաուտներ, լազեր, «չերքէզներ» հաւաքական անուամբ յայտնի հիւսիս-կովկասեան ժողովուրդների ներկայացուցիչներ, թուրքմէն ալեւիներ, զազա ալեւիներ, քրդեր, ալեւի եւ սուննի մահմեդական արաբներ… Կարելի է վստահ լինել, որ այդպիսի մի կամ միքանի ներկայութիւն կայ նաեւ իր՝ Հալաչօղլուի ծագումնաբանութեան մէջ: Պատահական չէ, որ թուրքական ծագումը կարեւորող անձինք իրենց էթնիկական անցեալի մասին տեղեկութիւնները սահմանափակում են, լաւագոյն դէպքում՝ պապ-տատերի ժամանակով՝ «ես յստակ գիտեմ, որ պապս (տատս) թուրք է եղել»: Այդպէս է վարւում նաեւ Թուրքիայի ներկայիս նախագահ Ռեջէբ Թայիպ Էրդողանը: Թուրքիայի պետական համալսարաններից մէկի դասախօս մի պատմաբան այս տարի մասնաւոր զրոյցի ժամանակ պնդում էր իր թուրքական ծագումը, դա հիմնաւորելով նրանով, որ *«դեռեւս իր պապի ծնողներն են Ախալցխայից տեղափոխուել Տրապեզուն, իսկ այն ժամանակ Ախալցխայում նրանց թուրք էին համարում»*: Սա այն դէպքերից է, երբ կարելի է վստահ լինել մարդու ինքնութեան ինքնագիտակցութեան վերաբերեալ՝ երբ առնուազն չորս սերունդ միմեանց ժառանգել են նոյնական ինքնութեան իրենց գիտակցութիւնը:

Շուրջ մէկուկէս հարիւրամեակ երկիրը էթնիկապէս միատարր դարձնելու ահռելի ջանքեր գործադրող թուրքական իշխանութիւնները ցայսօր էթնիկական ինքնութեան չափման յստակ սկզբունքներ չունեն, բայց երկրի ներքին քաղաքական խնդիրների բացատրութիւններում հրատապ են դարձնում այս կամ այն անձի/խմբի էթնիկական ծագումը եւ քաղաքական օրակարգից կախուած՝ յայտարարութիւններ են արւում նրա/նրանց վարքի էթնիկական շարժառիթների եւ «աչքաչափով» երկրի ընդհանուր բնակչութեան մէջ նրանց քանակի, նոյնիսկ տարաբնակութեան մասին: Սրանք տարբեր նպատակներով եւ տարբեր սկզբունքներով արուող ամփոփումներ են, որոնք, սակայն, ներկայիս գործուն ԶԼՄերի պարագայում արագ տարածւում են եւ դառնում հասարակութեան միտքը սնուցող տեղեկութիւններ: Իրականում դժուար է պատկերացնել, թէ «աչքաչափից» զատ չափման ուրիշ ի՛նչ հնարաւորութիւն կայ: Թուրքիան մարդահամար չի անցկացնում եւ՝ հաշուի առնելով այդ երկրի բնակչութեան ինքնութիւնների փնտռտուքի եւ բարձրաձայնման ներկայիս աշխուժութիւնը, հաւանաբար երկար ժամանակ չի անցկացնի: Թուրքիայի համար ներկայիս խնդիրը նախ եւ առաջ քրդական ինքնութեան ծաւալի բացայայտման տագնապն է: Միւս կողմից, քանի դեռ Թուրքիայի բոլոր քաղաքացիները պաշտօնապէս «թուրք» են էթնիկական ինքնութեան հարցը մարդահամարում չի էլ դրուի:

Միշտ չէ, որ հասկանալի է, թէ իսլամաց(ու)ած հայերի տարբերակիչ միւս բաղադրիչը լեզուն կամ էթնիկութեան ցուցիչը ո՞րն է՝ քուրդ/քրդերէ՞ն, արաբ/արաբերէ՞ն, թէ՞ թուրք/թուրքերէն: Վերջ ի վերջոյ նոյնիսկ քրիստոնեայ մնացած եւ այդ պատճառով «հայ» համարուողների առօրեայ լեզուն ամէնից աւելի յաճախ քրդերէնն է, թուրքերէնը, երբեմն արաբերէնը: Իսլամաց(ու)ած բոլոր հայերի նկատմամբ, սակայն. ամէնից աւելի յաճախ օգտագործւում է «թրքացած» բառը, ինչի համար առարկայական հիմք կայ, քանի որ Թուրքիայում բոլոր մահմեդականները, յատկապէս բոլոր սուննի մահմեդականները պաշտօնապէս թուրք

են: Սոյն «առարկայական» հաւաքականութիւնից դուրս են մնում ալեւիանալու միջոցով իրենց կարծիքով մահմեդականացած հայերը, քանի որ առնուազն ալեւիների մի ողջ խումբ Թուրքիայում ալեւիզմը մահմեդականութիւն չի համարում, եւ չնայած բոլոր պաշտօնական «ներշնչանքներին», առնուազն Դերսիմի զազախօս ալեւիներն իրենց կրօնական, հետեւաբար նաեւ էթնիկական ինքնութիւնը շարունակում են հակադրել մահմեդականութեանն ու թրքութեանը:

Հազիւ թէ որեւէ մէկը կարողանայ գնահատել «քրդացած», «արաբացած» եւ/կամ «ալեւիացած» հայերի թուերը կամ, նոյնիսկ, ընդհանուր գնահատական տալ՝ քրդացածնե՞րն են աւելի, թէ՞ թրքացածները: Թերեւս նաեւ այս պատճառով «իսլամաց(ու)ած հայեր» բնութագիրն աւելի ընդունելի է, չնայած այս ընդհանրական բնութագիրը «թաքցնում է» մասնաւոր խմբերի մասնաւոր խնդիրները: Օրինակ, «քրդալեզու իսլամացած հայերը» մի կողմից ստորադասուած են քրդական միջավայրերում (նրանք շարունակում են «ֆըլա/ֆլա»[5] մնալ կամ, լաւագոյն դէպքում՝ «բաֆըլա» են (հայրը կամ պապը՝ հայ), իսլամացումը չի փոխել նրանց փաստական իրաւունքները եւ իսլամացած պապերի «բաֆըլա» ժառանգները նոյնքան իրաւազուրկ են, երբեմն էլ՝ աւելի իրաւազուրկ են, քանի որ կրօնափոխութիւնը թուրքական իրականութիւնում միշտ հեղինակազրկում է մարդուն եւ նուազեցնում նրա հնարաւոր ընկերային յաւակնութիւնները[6]: Միւս կողմից նրանք քրդեր են համարւում եւ ակամայ դառնում են քրդական բոլոր «մեղքերի» պատասխանատու: Եթէ ալեւիացած եւ սուննի-քրդացած հայերի մի մասը խօսում է իրենց խնդիրների մասին, ապա թրքացած/թրքալեզուածները իսպառ փակ են եւ դեռ նոյնիսկ յայտնի չէ, թէ ի՛նչ խմորումներ կան նրանց ներսում կամ՝ կա՞ն առհասարակ:

Յայտնի է, որ հայկական շրջանակներից առաջինը Թուրքիայի հայոց պատրիարք Շնորհք Արք. Գալուստեանն էր, ով 1980ին Երուսաղէմում բանախօսութեան ժամանակ խօսեց Թուրքիայի գաւառահայութեան մասին. «*Ձեզ կը ներկայացնեմ գաւառահայութեան չորս խաւերը, ինչպէս որ տեսել եմ նրանց.*

ա. Հայեր, որոնք գիտակցաբար եւ կամաւոր կերպով իսլամացել են, խզուել են հայութիւնից եւ ապրում են թուրքերի մէջ: Սրանք են, որ մինչեւ [մէկ] միլիոնի հասնում են իրենց թուով:

բ. Հայեր, որոնք երեք սերունդ առաջ իսլամացել են եւ քրիստոնեական աշիրէթական ձեւերով ապրում են մեկուսի եւ չեն խառնուում [ուրիշներին]:

գ. Կամայ թէ ակամայ իսլամացած հայեր, որոնք իրենց հայկական զգացումը պահել են եւ Պոլիս հաստատուելուն պէս դառնալու միջոցով իրենց անձնագրի վրայի «իսլամ» գրութիւնը «Լուսինի»ով են փոխարինում:

դ. Բուն գաւառահայերը, որ պատիւ իրենց՝ հակառակ բոլոր զգալի եւ անզգալի դժուարութիւններին՝ հայ են մնացել, եւ այսօր Ստամբուլի հայութեան մեծագոյն մասը նրանցից է բաղկանում»[7].

Շնորհք Պատրիարքի սոյն դասակարգման եւ այլ տեղեկութիւնների հիմամբ պատմաբան Կարէն Խանպաբեանը Թուրքիայի ներկայիս հայութիւնը բաժանում է երեք հիմնական կրօնական խմբերի..

ա) Պաշտօնական հայութիւն (քրիստոնեաներ),

բ) Իսլամացած հայութիւն,

գ) Թաքուն հայութիւն (կեղծ իսլամացածներ)[8]

Հայութեան ներկայիս թուաքանակի վերաբերեալ **դատողութիւնների** աղբիւրները գլխաւորապէս այն **տեղեկութիւնների** փշրանքներն են, որոնք ամենատարբեր **առիթներով** յայտնուել են տպագիր մամուլում որպէս պատճառ Ցեղասպանութիւնից յետոյ Թուրքիայի Հանրապետութեան **զանազան** տարածքներում մնացած հայերի գոյատեւման անհնարին դիպուածային բնոյթ եւ յաճախ հակասում են միմեանց **Եւթեան.** Ցեղասպանութիւնից յետոյ Թուրքիայի Հանրապետութեան տարածքում մնացած հայերի թուաքանակի ենթադրելի շրջանակներում է որքան [illegible] Հայութեան մնացորդացի մասին [illegible] Հաղթելու թերթի աշխատակից [illegible] ը. «Մի բան ստոյգ է տեղահանութենից յետոյ հայ բնակչութեան մօտաւորապէս մի հազար է. Յայտնի չէ, թէ մահմեդականացած ընտանիքների որդեգրած հայ երեխաները, թէ ինչ է ըստ ազգի եղել շատ բարդ [illegible] թիւը

[illegible]

մեզ յանգեցնում է 330 հազար մօտաւոր թուին: Եթէ նկատի առնենք, որ նշուած աղբիւրներից գրեթէ բոլորն էլ մատնանշում են «իսլամացած»ների բարձր թուի առկայութիւնը եւ որ դա չեն արտացոլում իրենց ներկայացրած թուերում, կարելի է ամենայն չափաւորութեամբ եզրակացնել, որ մօտ 330.000 թիւը համարւում է Անատոլիայի վերապրած հայութեան կլոր թիւը (մեր տիպաբանութեան առումով է՛ւ «թաքուն», է՛ւ «պաշտօնական» հայութեան սկզբնական հանրագումարը)»[10]: Խանլարեանի օգտագործած աղբիւրները, սակայն, տեղեկութիւններ են հաղորդում գլխաւորապէս Կիլիկիայի տարածքում եւ երկրի Արեւմուտքում վերապրածների մասին՝ չափազանց քիչ անդրադարձներ ունենալով բուն արեւմտահայութեանը, յատկապէս՝ Վանին եւ Մուշ-Սասունին: Մինչդեռ այստեղ, ինչպէս ստորեւ կը տեսնենք, ուշագրաւ իրողութիւններ կային, որոնք, ցաւօք, հասու չեն եղել տեղեկագիրներին: Բոլոր դէպքերում, սոյն յօդուածում թուաքանակի խնդիրը սկզբունքային չդարձնելով, կարեւոր է ուշադրութիւն հրաւիրել այն հանգամանքին, որ եթէ Կիլիկիայում ու երկրի արեւմուտքում իսլամացած հայերը գլխաւորապէս թրքալեզուացուել-թրքացել են, ապա արեւելքում՝ Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում հիմնականում քրդալեզուացուել/քրդացել, մասամբ՝ արաբալեզուացուել/արաբացել են: «Իսլամաց(ու)ած հայեր»ի շուրջ Թուրքիայում ընթացող քննարկում-բանավէճերը, պայմանաւորուած լինելով ընթացիկ քաղաքական օրակարգով, գլխաւորապէս հենց նրանց շուրջն են եւ, ցաւօք, մեծ հաշուով քննարկումներից դուրս է մնում թրքացած հայութիւնը: Արդիւնքում «իսլամաց(ու)ած հայեր»ի մասին հնչող թուերը վերաբերում են ողջ երկրի տարածքին, իսկ որակական հարցերը՝ գլխաւորապէս «թաքուն» կամ «քրդացած-ալեւիացած» հայերին, բայց վերագրւում բոլոր «իսլամաց(ու)ած հայեր»ին:

ԼՈԶԱՆԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՈՐՈՇ ԴՐՈՅԹՆԵՐ ԵՒ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՕՐԷՆՔՆԵՐԸ

Լոզանի Խորհրդաժողովին եւ դրանից մինչեւ 1980 Շնորհք Արք. Գալուստեանի վերոյիշեալ յայտարարութիւնը «հայկական հարց»ում Թուրքիայում շատ բան էր «թուրքական կամքով» ձեւաւորուել: Լոզանի Խորհրդաժողովին ամէն ինչ արուել էր

թուրքահայ փախստականների վերադարձը հայրենիք անկարելի դարձնելու համար: Յայտնի է, որ 1923ին Անտանտի Երկրները քեմալական Թուրքիայի հետ Լոզանի Խորհրդաժողովում պիտի քննարկէին հայ փախստականութեանը իր հայրենիքում հաւաքուելու նպատակով «Հայկական Օջախ» ստեղծելու հարցը: Թուրքերն, անշուշտ, յամառօրէն դիմադրել են, եւ նրանց այս հարցում օգնել են այն ժամանակ իրենց դաշնակից բոլշեւիկները, ովքեր յամառօրէն պնդում էին այդ քննարկմանն իրենց մասնակցութեան անհրաժեշտութիւնը: Խորհրդային Ռուսաստանի Արտաքին Գործերի ժողկոմ Գէորգի Չիչերինը դժգոհում էր, որ «*Լոզանի Խորհրդաժողովին Ռուսաստանը, Ուկրայնան եւ Վրաստանը արտամղուած են հայկական հարցի քննարկումից, մինչդեռ միայն նրանց մասնակցութեամբ կարող է տեղի ունենալ այդ հարցի բարեյաջող լուծումը: Ես պատիւ ունեմ Ձեզ տեղեկացնելու, որ Ռուսաստանն ու Ուկրայնան մտադիր են իրենց տարածքներում նկատելի քանակութեամբ հայ փախստականներ բնակեցնել...*»[11]: Այդ մասնակցութիւնը, սակայն, բացառապէս հայերի դէմ էր: Մոսկուայի եւ Կարսի պայմանագրերում հայ փախստականների՝ հայրենիք վերադառնալու հարցն առկախ թողնելուց յետոյ, նրանց յաջողւում է այն տապալել նաեւ Լոզանի Պայմանագրի ընդունելիք պարտաւորութիւններից:

Դեռ մինչեւ Լոզանի Խորհրդաժողովը, 1921ի Մարտի Մոսկուայի, եւ Հոկտեմբերի՝ Կարսի պայմանագրերով արդէն իսկ ամրագրուել էր, որ Թուրքիայում մնացած հայերը կարող են տեղափոխուել Կովկաս (այսինքն՝ շարունակել հեռանալ իրենց հայրենիքից), իսկ առնուազն Ռուսաստանի եւ Այսրկովկասի տարածքից նրանք չեն կարող վերադառնալ իրենց հայրենիք: Մասնաւորապէս Մոսկուայի Պայմանագրի 12րդ յօդուածով Թուրքիայի մասը հանդիսացող այն տարածքներից, որոնք մինչեւ 1918 հանդիսանում էին Ռուսաստանի տարածք, ցանկացած բնակիչ կարող էր ազատօրէն լքել Թուրքիան եւ տեղափոխել իր ունեցուածքը կամ դրա արժէքը (հասկանալի է, որ խօսքը քրիստոնեայ բնակչութեան, գլխաւորապէս՝ հայերի մնացորդների մասին էր): Թուրքիա տեղափոխուելու նոյն իրաւունքը տարածւում էր միայն Բաթումի բնակչութեան վրայ, որի նկատմամբ իրաւունքները Թուրքիան այդուհետեւ յանձնում էր

Վրաստանին[12]: Կարսի Պայմանագրի քննարկումներում 1915-18ի հայ փախստականների հարցն առհասարակ չի քննարկւում, իսկ «1918-1920ի պատերազմի փախստականների մասին» համաձայնագրի ստորագրումը Կարսի Պայմանագրի 14րդ յօդուածով ձեւակերպւում է անորոշ «վեց ամսուայ ընթացքում» արտայայտութեամբ[13]:

Չիչերինը 1923 Յունուարի 10ին Լոզանից իր տեղակալ Մաքսիմ Լիտուինովին նամակով տեղեկացնում է, որ թուրքերը շատ յաղթական են ընթանում, որ թուրքերի բոլոր յաջողութիւնները պայմանաւորուած են ռուս-թուրքական դաշինքով եւ թուրքերն ընդունում են այդ փաստը[14], եւ որ «*Դաշնակիցները դադարել են հայերի համար ազգային օջախ պահանջել: Դաշնակիցները համաձայնել են, որ որպէս ազգային փոքրամասնութիւններ ճանաչուեն միայն ոչ-մահմեդականները...* (այսինքն՝ հայերի հարցը մասնաւոր չդրուի եւ առհասարակ «հայ» բառը չյիշատակուի - Հ.Խ.): *Դաշնակիցները 'փոքրամասնութիւնների հարցում' Թուրքիայի համար հրաժարուել են Ազգերի Լիգայի յատուկ վերահսկողութիւնից*»[15]: Այնուամենայնիւ պայմանագրի 44րդ յօդուածով սահմանւում է, որ փոքրամասնութիւնների համար նախատեսուած իրաւունքները չեն կարող փոփոխուել առանց Ազգերի Լիգայի հետ համաձայնեցնելու: Չնայած հայ փախստականների վերադարձի իրաւունքի մասին Լոզանի Պայմանագիրը մասնաւոր կէտ չունի, սակայն Պայմանագրի 31րդ յօդուածով Թուրքիան լքած այլ քաղաքացիների նման պայմանագիրն ուժի մէջ մտնելուց անմիջապէս յետոյ նրանցից իւրաքանչիւրն իրաւունք էր ստանում իր թուրքական քաղաքացիութիւնը վերականգնելու[16] եւ, իհարկէ, իր սեփականութիւնը տնօրինելու: Այլ խնդիր է, որ սա մնում էր անհատական իրաւունք եւ կախուած էր մասնաւոր անձանց հնարաւորութիւններից: Յայտնի չէ, թէ որքա՛ն հայ է օգտագործել իր այս իրաւունքը կամ՝ օգտագործուե՞լ է այն առհասարակ:

Հպանցիկ անդրադառնանք «ազգային փոքրամասնութիւնների»ց զատ Լոզանի Պայմանագրի որոշ այլ յօդուածների, որոնք վերաբերում էին նաեւ հայերին, առանց «հայ» բառը մասնաւորեցնելու:

Լոզանի Պայմանագրի «Տնտեսական Դրոյթներ» վերնագրով 3րդ բաժնի 65րդ յօդուածով Թուրքիան ընդունել էր, որ 1915ի

տեղահանութիւնն ու սպանութիւնները բնորոշուէին որպէս «անօրինական կերպով ձեռնարկուած ռազմական միջոց», եւ պարտաւորուել էր այդ բռնագաղթի պատճառով մարդկանց կրած վնասները փոխհատուցել, իր կողմից բռնագրաւուած լքեալ գոյքը վերադարձնել տէրերին, եթէ նրանք ողջ են, կամ՝ նրանց ժառանգներին[17]: Սա, անշուշտ, վերաբերում էր գլխաւորապէս հայերին: Այդ յօդուածի համաձայն՝ ողջ մնացած իւրաքանչիւր հայ կամ սպանուած հայի ժառանգ տեղահանութեան հետեւանքով բռնազաւթուած իր գոյքը ետ ստանալու իրաւունք ունէր: Շատ կարեւոր է, որ այս խնդրում որեւէ ժամկէտային սահմանափակում չի դրուել[18]: Պայմանագրի 30րդ յօդուածով Օսմանեան Կայսրութեան քաղաքացիները (տուեալ դէպքում՝ նաեւ հայերը) օսմանեան տարածքների վրայ հիմնուած նոր պետութիւններից որեւէ մէկի (Սիրիա, Իրաք, Լիբանան...) քաղաքացին դառնալու ընտրութեան իրաւունք ունէին[19] եւ յօդուած 33ով իրաւունք ունէին իրենց նախկին քաղաքացիութեան երկրում (տուեալ դէպքում՝ Թուրքիայում) իրենց ուզած ձեւով տնօրինել իրենց սեփականութիւնը հանդիսացող անշարժ գոյքը, ինչպէս նաեւ տեղափոխել կամ վաճառել իրենց շարժական գոյքը առանց որեւէ հարկի կամ մաքսատուրքի[20]: Պայմանագրի 34րդ եւ 35րդ յօդուածները երկու տարուայ ընթացքում իրացնելու պայմանով այդ իրաւունքը տալիս էին նաեւ պայմանագրի շուրջ պայմանաւորուող բոլոր երկրներում յայտնուած Թուրքիայի նախկին քաղաքացիներին[21], այդ թւում, բնականաբար՝ նաեւ հայերին:

Լոզանի Պայմանագրի վերոյիշեալ դրոյթները կարծէք թէ ընդունուել էին՝ ճիշտ դրանց հակառակ գործելու նպատակով: 1923ի Սեպտեմբերին Թուրքիայում ընդունուած օրէնքով արգելւում է Կիլիկիայից եւ «Արեւելեան Նահանգներից» արտագաղթած բոլոր հայերի վերադարձը Թուրքիա: 1927 Մայիսի 23ին ընդունուած մի ուրիշ օրէնք սահմանում էր, որ բոլոր այն քաղաքացիները, ովքեր չէին մասնակցել «անկախութեան պատերազմին» եւ 1923 Յուլիսի 24ից մինչեւ օրէնքի ընդունման պահը ներառեալ Թուրքիա չէին վերադարձել, կորցնում էին իրենց քաղաքացիութիւնը: 1925 Դեկտեմբերի 26ին թերթերը հրապարակեցին կառավարութեան յայտարարութիւնը, թէ՝ փոխւում էր Թուրքիայում մնացած եւ զգալիօրէն թալանուած

հայկական ունեցուածքը տնօրինելու կարգը: Յայտարարուեց, որ «լքեալ գոյքի» չհամակարգուած վաճառքը վնաս է հասցնում երկրին, ուստի որոշուել է յատուկ մարմիններ ստեղծել, որոնք պէտք է գնահատեն հայերի թողած շարժական եւ անշարժ ողջ գոյքն ու այլ ունեցուածքը՝ յետագայում աճուրդի միջոցով դրանց վաճառքն իրականացնելու համար: Այս որոշումն իրականացում էր ոչ միայն սպանուած, աքսորուած, փախած հայերի «լքեալ» գոյքի նկատմամբ, այլ նաեւ՝ այս կամ այն կերպ երկրում մնացած մահմեդականացած հայերի[22]: Շուտով, սակայն, 1926 Օգոստոսին թուրքական կառավարութիւնը յայտարարեց, որ իրենք կը պահեն մինչեւ 1924 Օգոստոսի 6ը բռնագրաւուած ողջ ունեցուածքը: Բայց այս որոշումը վերաբերում էր միայն երիտթուրքերի տեղահանուած հայերից բռնագրաւուած ունեցուածքին, որն ըստ պաշտօնական յայտարարութիւնների, գրանցուել եւ պաշտպանուել էր պետութեան կողմից տեղահանուածների համար: Սրանք այն մարդիկ կամ նրանց ժառանգներն էին, ովքեր իրենց ունեցուածքը կարող էին Լոզանի Պայմանագրի 65րդ յօդուածով նախատեսուող իրաւունքով ետ ստանալ, մինչդեռ 1915ի տեղահանութիւնների ու սպանութիւնների հետեւանքով մինչեւ 1924 Օգոստոսի 6ի դրութեամբ իրենց գոյքի մօտ չգտնուած մարդկանց ունեցուածքը փաստօրէն շարունակուել է բռնագրաւուել: Սրանից զատ, իրականում այս կամ այն կերպ կենդանի մնացած եւ Թուրքիայի տարածքում թաքնուող այն հայերը, ովքեր փորձում էին իրենց նախկին բնակութեան վայրերը վերադառնալ, բախւում էին իրենց տներն ու հողերը փաստացի բնակեցրած եւ իւրացրած մահմեդականների սպառնալիքներին. *«Շատ դէպքերում մուսուլման ամբոխը վերադարձող հայերին կախում էր իրենց իսկ պտղատու ծառերից՝ տեղական իշխանութիւնների քաջալերմամբ»*[23]: Այդ մարդկանց ժառանգներն, իհարկէ, մինչեւ այսօր յիշում են իրենց ընտանիքների կամ համագիւղացիների հետ կատարուածները. *«Իմ պապերը բոլորը Բալուից են եղել, Էրզրումից: Պապերս տաս սերունդ, քսան սերունդ՝ բոլորը Բալուից են եղել... Մենք Բալուի ամենամեծ աշիրէթն ենք եղել: ...Ջարդի ժամանակ մեր աշիրէթից վաթսուն հոգի սպանեցին, ... մեծ հայրիկիս աքսորեցին Սուրիա: 1922-23ին [նա] վերադարձաւ: Երբ որ վերադարձաւ, այս անգամ իր գիւղը չգնաց, Քարաքոչան (Բալուից հիւսիս-արեւելք - Հ.Խ.) գիւղը գնաց:*

Քարաքոչանից միայն մէկ ընտանիք է վերադարձել, Թօփալեան ընտանիքը: Սիրիայից վերադարձան, բայց տեսան, որ պայմանները խաղաղ չեն, գնացին Սիրիա եւ այնտեղից՝ Երեւան: Իմ ծնած գիւղս Օխու է անունը, մեր գիւղում երկու ընտանիք կար: Երբ որ պապս Քարաքոչանի մէջ հաստատուեց, Օխու երկու ընտանիք կար: Նոյնիսկ Յեղասպանութեան ժամանակ այդ մարդիկ չլքեցին, չգնացին: Նրանք իրենց ընտանիքներն առան, կողքի գիւղերը գնացին, թաքնուեցին, որոշ ժամանակ տարբեր տեղեր մնացին, երեք-չորս կիլոմետր հեռաւորութեամբ, վերջը վերադարձան Քարաքոչան: Մէկը Ազնաւուր ընտանիքն էր, միւսը Թօփալեան ընտանիքը: Ետ են վերադարձել, իրենց գիւղին մօտ, շատ պզտիկ երկու երեք կիլոմետր հեռաւորութեան պզտիկ գիւղում տեղաւորուել են: Բայց այնտեղ մի աղա կար, պետութեան պաշտօնեայ էր, պետութեան համար էր աշխատում, ուզում է նրանց փողերը իւրացնել: Լուր է տալիս մահմեդական քրդերին, գալիս են կոտորում: Ազնաւուրեան ընտանիքից մէկը չմնաց: Այդ սպանող քրդերն էլ իրենց մօտ աշխատողներից էին: Յետոյ նրանց փոխարէն մահմեդական քրդեր բնակուեցին: Իսկ Թօփալեանների ազգն էլ, ինչպէս ասացի, ետ վերադարձաւ Սիրիա»[24]:

Մեծ մասամբ, սակայն, խնդիրը չէր հասնում դրան, քանի որ հայերին պարզապէս արգելել էին իրենց նախկին բնակութեան վայրերը վերադառնալ եւ նոյնիսկ շարունակուել են աքսորներն ու բռնագաղթեցումները. *«...ջարդերէն ետքը, փախած ըլլալով իրենց պապական գիւղերէն, շրջաններէն, մեր ծնողքը յայտնուած են Անատոլիայի*[25] *տարբեր վայրեր: Մայրս փոքրիկ աղջիկ է եղել, ինքը 34թ. ծնած է, բայց նոյնիսկ չգիտի, չի յիշում իր ծնունդին տեղը ուր էր: Երեսնականները հայերու համար դեռ շատ դժուար ժամանակներ էին, թաքնւում էին, կեղծում էին իրենց ինքնութիւնը, տեղից տեղ էին փոխւում: Տարբեր գիւղերում ապրեցան: Մայրս փոքր հասակում իր մայրը մեռաւ: Անոր մայրը մեռաւ մօրս ծնունդից քիչ ետքը: Ազգականներուն մեծ մասը գոհուած էր ջարդերուն: [19]40-45ի ընթացքին, ճիշտ ժամանակը չի յիշեր մայրս, բայց այդ միջակայքին իրենց Սասունի Բիմէր գիւղը բերեցին: Բաթմանի մէջ է ադ գիւղը, Բաթմանի գիւղերէն է: Ինչքան մայրս կրնայ յիշել՝ այդ գիւղն իրենք չընտրեցին: Այդ ժամանակ գիւղին մէջ միայն մէկ հայ ընտանիք կար: Մեծերը միշտ կ'ըսէին, որ կառավարութիւնն առհասարակ չէր ուզում, որ հայերը միասին*

ապրեն, եւ կենդանի մնացածներին ցրում էին տարբեր կողմեր: Մայրս նոյնիսկ չի յիշում, թէ ո՛ր գիւղից իրենց Բիմէր բերեցին... Մեր պապիկը, պապայիս պապան՝ Կիրակոսը մէկ եղբայր եւ մէկ քոյր ունէր: ... Իրենք ալ մամայիս նման նոյն պատմութիւնը ունեցեր են, տարբեր տեղեր ապրեր են, միշտ տեղափոխութիւններ եղած են: Յետոյ, երբ Աթաթուրքից յետոյ կենդանի մնացած հայերուն հողեր բաժանեցին[26]*, իրենց ալ բերին նոյն գիւղը: Բիմէր բերին. մայրիկիս ընտանիքի հետ պայմանները գրեթէ նոյնն են»*[27]: Ապրողներն էլ պարբերաբար պէտք է ներկայանային զինուորական մարմիններին՝ իրենց ներկայութիւնը հաստատելու. «*Իմ մեծ հայրիկս պարտաւորուած էր ամէն շաբաթ - կարակոն կ'ըսենք - զինուորականներուն տեղը կ'երթար ստորագրութիւն կու տար: Իմ մեծ հայրիկս քանի տարիներով գնաց:... Հաֆսասէ ըսած տեղ մը կար, ընտեղը զինուորներուն տեղ մը կար, պէտք էր ամէն շաբաթ էրթար, պատճառն ալ երեւի այն է - ասանկ կը խորհիմկոր - որ իր շրջանէն շատ չհեռանայ... Կը խորհիմ, որ քանի չձգեցին իրենց հին գիւղերուն էրթալ, ատով կը ստուգէին, որ չվերադառնա՛յ արդեօք...»*[28]: Այնտեղ, որտեղ հնարաւոր չէր կամ դժուար էր գիւղական բնակավայրերում վերահսկողութիւն սահմանել, հարկադրում էին ապրել քաղաքների որոշակի, յատկացուած թաղամասերում. «*...փրկուածներից նրանց, ովքեր սուննիների ընտանիքում չէին ապրում՝ գիւղերում չէին թողնում ապրել, ստիպում էին գնալ քաղաքներում յատկացուած որոշակի թաղամասերում ապրել, որպէսզի վերահսկողութեան տակ լինեն: Մեծ մայրիկս, օրինակ, Էլազիկում այդպիսի թաղամասում էր ապրել, նոյնիսկ գնացել էր ժանդարմերիայում ստորագրել էր, որ ինքն այդ թաղամասում է ապրելու, այլ վայր չի գնալու: Դա բաւական երկար տեւեց*»[29]: Պատմողը Խարբերդի Նահանգի քրդերից է: Էլազիկում ապրող նրա հայ տատիկի հայրական գոյքը եւ ունեցուածքը իւրացրել էր նրա քուրդ ամուսինը, որից յետոյ հայ կնոջը իր երեք երեխաների հետ միասին դուրս էր հանել տնից. «*Երբ իմ մեծ մայրը ծնուել է, բնականաբար նրա անունը մարդամատեանների մէջ գրանցուած է եղել, ով ինչ ընտանիքում է ծնուել, ինչ ունեցուածք է ունեցել: Յետոյ մեծ մայրիկիս ամուսինը այդ ունեցուածքը գրանցել է իր երկրորդ կնոջից ծնուած զաւակների եւ նրանց մօր՝ իր երկրորդ կնոջ անունով: Դա պետութեան կողմից խրախուսուող քաղաքականութիւն էր: Հայրն*

էլ իրենցով չի հետաքրքրուել: Երեխաները, բնականաբար, հարցրել են՝ ո՞վ է իմ հայրը: Մեծ մայրս բոլորը պատմել է: Երեխաներն ամէն բան գիտէին:... Իմ հաշուարկներով Խարբերդի շրջանում երեք հազարից աւելի հայ երեխաներ էին մնացել, խառն ամուսնութիւնները շատ էին: Ոմանց, իհարկէ, օգնել են սրտացաւ մարդիկ, իրենց ծանօթների երեխաներին պահել են: Բայց հիմնականը, իմ կարծիքով, դա պետական քաղաքականութիւն էր: Այդ երեխաներին պահում էին, որպէսզի կարողանային նրանց ծնողների ունեցուածքը իրաւաբանօրէն ձեւակերպեն, փոխանցեն: Այդ երեխաներին պահպանել են, որովհետեւ նրանք ժառանգորդներն էին իրենց ծնողների ունեցուածքի: Յետոյ այդ ունեցուածքը, այդ սեփականութեան թղթերը աստիճանաբար փոխանցուել են այլ ընտանիքների: Ինչպէս իմ մեծ մայրիկիս դէպքում էր»[30]:

1929ի ամռանը եւ դրան յաջորդող ամիսներին Դիարբեքիրի եւ Մարդինի նահանգներից մօտ 30.000 արտագաղթել են Հալէպ: Դա, հաւանաբար, բռնի գաղթեցում (deportation) էր, սակայն այն հայերի համար աւելի ցանկալի էր, քան իրենց հայրենիքում մնալու պայմանները: Բրիտանական հիւպատոս Ա. Մոնկ-Մէյսոնի 1929 Նոյեմբերի 14ի հաղորդագրութեան համաձայն վերջին վեց ամիսներին Խարբերդի, Դիարբեքիրի եւ Մարդինի նահանգներից անընդհատ վտարուած հայեր են գալիս Հալէպ. այնպիսի տպաւորութիւն է, որ թուրքերը որոշել են ամէն գնով ազատուել գաւառների ողջ քրիստոնեայ բնակչութիւնից: Հալէպ հասնողները խիստ հիւծուած, հիւանդ էին, եւ պատմում էին, որ երկրում մնացող հայերին հետապնդում են, բանտերն են նետում, աքսորուելը յաջողութիւն է համարում[31]: 2012 Դեկտեմբերին ԱՄՆի Ֆիլադելֆիա քաղաքում ապրող տիկին Նայիրա Բալանեանն ինձ պատմում էր իր պապի՝ Կորիւն Աղաջանեանի մասին: 1887ին Արաբկիր Քաղաքում ծնուած Աղաջանեանին 1922ին Գիւտ եպիսկոպոս Մխիթարեանը քահանայ է ձեռնադրել Խարբերդի Ս. Սարգիս եկեղեցում: Նա Խարբերդի հայկական եկեղեցում գործել է մինչեւ 1929, լինելով միաժամանակ առաջնորդի տեղապահ: Քահանան կարողացել է քրդերի եւ թուրքերի տներում թաքնուած որոշ հայ աղջիկների փախցնել Հալէպ կամ Ամերիկա, նրանց՝ ովքեր կարող էին փախչել եւ հասնել հայկական եկեղեցի եւ այլեւս կարող էին ապաւինել

քահանայի օգնութեանը: 1929ին Խարբերդի վերջին քահանան տեղափոխուել է Հալէպ: 1929ին, ըստ քահանայի գրաւոր զեկոյցի, Խարբերդում շատ քիչ հայեր էին մնացել, ովքեր այլեւս չէին կարող եկեղեցի գնալ: Քահանայի ինքնակենսագրութիւնում գրուած է, որ ինքը Խարբերդից բռնագաղթի է ենթարկուել:

Արդիւնքում այդ պետութիւնը մի կողմից օրէնքներ է հրապարակել եւ արգելել բռնագաղթած, փախած..., բայց կենդանի մնացած հայերի մուտքը երկիր, զրկել է նրանց քաղաքացիութիւնից, շարունակել տեղահանութիւնները, միւս կողմից՝ արգելել է պետութեան ներսում ապրող հայերի ազատ տեղաշարժը: Մի կողմ դնելով այն լուրջ հարցը, որ Թուրքիայի գաւառներում դեռեւս թաքնուող կամ բազմաթիւ ճնշումների ենթարկուող հայերը նոյնիսկ չգիտէին եւ չէին կարող իմանալ ո՛չ Լոզանի որոշումների, ո՛չ Թուրքիայում դրանց դէմ ընդունուող օրէնքների մասին, փաստ է, որ ամէն ինչ արուել է կենդանի մնացած հայերի կամ նրանց ժառանգների կողմից իրենց գոյքը/ունեցուածքը ետ պահանջելն արգելելու կամ անհնար դարձնելու համար:

«Ունեցուածքի հարկ»ի մասին թիւ 4305 օրէնքն ընդունուել է 1942 Նոյեմբերի 11ին եւ չեղեալ յայտարարուել 1944 Մարտին[32]: Զօրակոչով եւ ունեցուածքի հարկով թուրքական իշխանութիւնները ակնյայտօրէն ցուցադրում էին իրենց թշնամանքը Լոզանի Խորհրդաժողովով «պաշտպանուածների» նկատմամբ: Սոյն օրէնքով Թուրքիայի հարկատուները բաժանուում էին չորս խմբերի՝ մահմեդականներ, ոչ-մահմեդականներ, հաւատափոխներ (*դէօնմէ*), արտասահմանեան հպատակներ: Ունեցուածքի հարկի մասին օրէնքի համաձայն՝ յոյները պարտաւոր էին վճարել իրենց ունեցուածքի 150 տոկոսը, հրեաները՝ 178, իսկ հայերը՝ 232: Խնդիրն աւելի էր բարդանում նրանից, որ հարկային գործակալն ինքն էր որոշում ունեցուածքի արժէքը եւ նրա որոշումը բողոքարկման ենթակայ չէր: Իրենց ունեցուածքը խիստ գերազանցող հարկը մարդկանց մեծ մասը չէր կարողանում վճարել, եթէ նոյնիսկ վաճառում էին իրենց ունեցուածքը: Այսպիսի դէպքերում նրանց ողջ ունեցուածքը խիստ էժան վաճառում էր աճուրդով, որի գնորդն յաճախ թուրք գործարարները կամ դրամատներն էին, իսկ հարկատուն աքսորւում էր: Աքսորավայրերից առաւել յայտնին Էրզրումի մօտ

գտնուող լեռնային, ցուրտ Աշքալէն էր: Աքսորավայրերում նրանք պարտադրւում էին ծանր, հարկադիր աշխատանքի՝ իբրեւ թէ հարկի համար անհրաժեշտ գումարը վաստակելու: 1943 Յունուարի 7ի կառավարութեան նիստում ընդունուած թիւ 19288 որոշմամբ աշխատանքային ճամբարներում աքսորականներին վճարում էին օրը 250 դուրուշ, որից 60 դուրուշը պահւում էր աքսորականի սննդի եւ կեցութեան համար: Թիւ 19288 որոշման 15րդ յօդուածով աքսորականները պէտք է աշխատէին մինչեւ «ունեցուածքի հարկ»ի պարտքի մարումը: 400-500 հազար լիրա պարտք ունեցողները (պարտքի չափը յաճախ կամայականօրէն որոշում էր հարկային գործակալը եւ այն կարող էր տրամաբանական կապ չունենալ մարդու ունեցուածքի չափի հետ) աշխատավարձով այդ պարտքը մարելու համար պէտք է աշխատէին... 1600 տարի: Պաշտօնական տուեալներով միայն Աշքալէ աքսորուել էին 1400 ոչ-մահմեդական հարկատուներ, որից 1229ը՝ Ստամբուլից (Ստամբուլից աքսորուել է 1869 մարդ): Քանի որ ունեւորների զգալի մասն իրականում տարեց մարդիկ էին, աքսորականների մի մասը մահացաւ աքսորավայրերում:

Հասկանալի է, որ այս օրէնքն ուղղուած էր մի կողմից էթնիկ թուրքական դրամագլխի ամրապնդմանը, միւս կողմից՝ ոչ-թուրքական էթնիկ դրամագլխի թուլացմանը, եթէ ոչ՝ վերացմանը: Ընդամէնը մէկ տարի չորս ամիս գործած օրէնքը արագօրէն լուծեց իր առաքելութիւնը: Հայութեան համար այն հիմնականում ուղղուած էր պոլսահայութեան դէմ: Հայերը ոչ միայն վերջնականապէս սնանկացան, այլեւ Ստամբուլից շատերը արտագաղթեցին, որով զգալի հարուած հասցուեց նաեւ հայկական էթնօպահպան ազգային-հասարակական կառոյցների գործունէութեանը՝ եկեղեցիներին, դպրոցներին, գերեզմանատներին, մշակութային հաստատութիւններին, տպագրութեանը... քանի որ դրանք գոյատեւում էին բացառապէս ազգայինների նուիրատուութիւնների հաշուին: Միաժամանակ աշխուժացաւ հայ ինքնութիւնը պահողների իսլամացումների դանդաղած գործընթացը:

Իրականում Թուրքիան միանգամայն արհամարհանքով էր վերաբերում Լոզանի Պայմանագրով ստանձնած պարտաւորութիւններին, եւ որեւէ մարմին կամ երկիր չկար, որ վերահսկէր կամ որեւէ կերպ հետեւէր դրանց կատարմանը: Ճիշտ

է, պայմանագրի կողմ հանդիսացող մի շարք երկրներ՝ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան եւ Ճապոնիան պարտաւորուել էին հետեւել Թուրքիայում փոքրամասնութիւնների իրաւունքի կիրառման ընթացքին, եւ Թուրքիայի վրայ պարտաւորութիւն էր դրուել առանց Ազգերի Լիգայի հետ համաձայնեցնելու՝ որեւէ փոփոխութիւն չանել, բայց երկրներից իւրաքանչիւրը «մատների արանքով» էր նայում Թուրքիայի խախտումներին, հաւանաբար որովհետեւ իրենք էլ, մեղմ ասած «հաւատարիմ» չէին նոյն պայմանագրով ստանձնած պարտաւորութիւններին: Փաստացի երկրներից իւրաքանչիւրը Լոզանի Պայմանագիրը խախտում էր՝ ինչպէս եւ ինչքան կարող էր: Պայմանագրի 72րդ յօդուածով իրենք էլ ունէին մասնաւոր պարտաւորութիւններ եւ իրաւունքներ, այդ թւում Թուրքիայի՝ իրենց տարածքներում գտնուող սեփականութիւնների կամ թալանուած գոյքի նկատմամբ, եւ պէտք է վճարէին «Խաղաղութեան Պայմանագրով Ներգրաւուած Պետութիւններից Ձեւաւորուած Վերականգնման Յանձնաժողով»ին, իսկ սոյն յանձնաժողովը ի թիւս այլոց պէտք է հոգ տաներ նաեւ իրենց տարածքներում յայտնուած հայ փախստականներին: 2012ին հրատարակուած Թանէր Աքչամի եւ Ումիտ Քուրթի *Kanunların Ruhu. Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek* (Օրէնքների ոգին. հետեւել Ցեղասպանութեան հետքին՝ «լքեալ գոյքերի» վերաբերող օրէնքներում)[33] գրքում հեղինակները վերլուծում են Լոզանի Պայմանագրի որոշ պարտաւորութիւնների կատարման ընթացքը, եւ ցոյց տալիս, որ Լոզանի Պայմանագիրը ստորագրած երկրներից ոչ մէկը շահագրգռուած էր հետեւելու հայերի նկատմամբ Թուրքիայի պարտաւորութիւնների կատարմանը, քանի որ իրենք էլ իրենց հերթին շրջանցում էին իրենց պարտաւորութիւնները, ի թիւս այլոց նաեւ իրենց երկրներում հաստատուած հայ փախստականների նկատմամբ: Մասնաւորապէս բազմաթիւ խարդաւանքներ ու խորամանկութիւններ են արուել Ֆրանսիայի ու Թուրքիայի միջեւ՝ Թուրքիայում, Սիրիայում, Լիբանանում եւ Իրաքում բնակուող հայերի սեփական եւ նրանց սպանուած ազգականների ունեցուածքը չվերադարձնելու նպատակով, նոյնիսկ պայմանագրեր են ստորագրուել գոյքը միմեանց վերադարձնելու մասին:

Այնուհետեւ Լոզանի Պայմանագրով Թուրքիայի ստանձնած պարտաւորութիւնները շրջանցուել կամ կոպտօրէն խախտուել են անընդհատ:

ԻՆՔՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Գուցէ փոքրամասնութիւնների հարցով «Ազգերի Լիգայի Յատուկ Վերահսկողութիւն»ից ազատ լինելն էր, որ քեմալական Թուրքիային հնարաւորութիւն տուեց Լոզանի Պայմանագրից անմիջապէս յետոյ իրականացնել ծրագրեր, որոնք կոպտօրէն խախտում էին փոքրամասնութիւնների իրաւունքները եւ նոյնիսկ լիովին հակասում էին պայմանագրով Թուրքիայի ստանձնած նուազագոյն պարտաւորութիւններին: Այդ գործողութիւններն, իհարկէ, միայն հայերի դէմ չէին[34], բայց սոյն յօդուածում քննարկւում է միայն «հայկական խորքը»:

Լոզանի Խորհրդաժողովից անմիջապէս յետոյ, 1925ին վարչապետ (յետագայում՝ նախագահ) Իսմէթ Ինէօնիւն յայտարարեց, որ թուրքական իշխանութիւններն ամէն գնով թրքացնելու են Թուրքիայի ողջ բնակչութիւնը. «*Մենք բացայայտ ազգայնամոլներ ենք: Մենք ցանկացած գնով պէտք է թուրքացնենք նրանց, ովքեր ապրում են մեր հայրենիքում*»[35]: Սա պարզ սպառնալիք չէր, սա ծրագրով իրականացուող քաղաքականութիւն էր: Քեմալիզմի հիմքը հանդիսացող այս ծրագիրը ներառում էր երկրի բազմազգ բնակչութեան ինքնութիւնների փոփոխութիւն, դրան դիմադրողների կամքի կոտրում, ոչ-թուրք էթնիկ միաւորների հոծ բնակութեան վայրերի նօսրացում, տեղահանութիւններ, անհրաժեշտութեան դէպքում՝ ոչնչացում, ոչ-մահմեդական բնակչութեան մնացորդների իսլամացում, հակառակ դէպքում՝ նրանց ընկերային եւ դրամական հնարաւորութիւնների արգելափակում, իսլամական բնակչութեան թրքացում: Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ դեռեւս աշխուժ էին այլազգիների ըմբոստացումները կենտրոնական իշխանութիւնների դէմ: Այդ ըմբոստացումներին յաճախ մասնակցում էին նաեւ դեռեւս զէնք կրելու ընդունակ որոշ թուով հայեր:

Հայերի մասնակցութեան իմաստով առաւել յայտնի է, թերեւս, 1926ի Սղերդի եւ Ռադուանի հայ-եզդիական խառը բնակչութեան ընդվզումը, որը վերաճեց զինուած ընդհարման[36]: Դրան նախորդել

էր 1925ի Շէյխ Սաիդի գլխաւորած ապստամբութիւնը, որին յաջորդել էին մեծ թուով ձերբակալութիւններ եւ հազարաւոր կախաղաններ: Այդ առիթով է բանտարկուել նաեւ Ցեղասպանութեանը իր ողջ գերդաստանը կորցրած, Ստամբուլում ապրող դերսիմցի ուսուցիչ Գէորգ Հալաջեանը, ով Սեբաստիայի բանտում է գտնուել 1925-28ին, օրագիր է գրել եւ յետագայում, 1932ին, Բոստոնում «Թափառական» անունով հրատարակել *Դէպի Կախաղան* վերնագրով գիրքը: Հալաջեանն այն քչերից էր, ով կարողացաւ ապացուցել այդ ապստամբութեանն իր մասնակցութեան անհնարինութիւնը: Իրականում լայնածաւալ պատիժների հիմնական նպատակը մարդկանց ահաբեկելն էր, հայերի առումով՝ եւս մէկ անգամ «կեղտոտ հայերի» թեմային հնչեղութիւն տալը:

1927-1928ի ընթացքում քրդական ջոկատները կենտրոնացել էին Արարատ Լեռան շրջանում: Ապստամբութիւնը ղեկավարում էր **«Հոյբուն»** (ինքնութիւն, անկախութիւն) ռազմա-քաղաքական կոմիտէն: 1929-1930ի սկզբին Արեւելեան Վիլայէթները գտնւում էին ապստամբների վերահսկողութեան տակ: Այդ նոր ապստամբութեան երեք գլխաւոր ղեկավարներն էին Իբրահիմ Հըսգէ Թելի փաշան, Իհսան Նուրի փաշան եւ հայազգի Զիլան բէյը (Խնուսի Հարամիկ գիւղից, դաշնակցական գործիչ Արտաշէս Մուրադեանը): Ցընթացս ասենք, որ ԽՍՀՄը այդ ժամանակ հայերին ճնշելու հարցում շարունակում էր օգնել Թուրքիայի կառավարութեանը: Մասնաւորապէս Թեհրանում սովետական լիազօր ներկայացուցիչ Եակով Դաւթեանը (Դաւիդով) թուրքական եւ իրանական կառավարութիւններին փաստաթղթեր էր յանձնել քուրդ ապստամբների զինմանը եւ վարժեցմանը դաշնակցականների մասնակցութեան մասին, ինչին, իհարկէ, հետեւել էին խուզարկութիւններ եւ ձերբակալութիւններ[37]:

1927-30ի Արարատի քրդական ապստամբութիւնների ճնշումները եւ դրանց յաջորդած քրդերի ցրման գործողութիւնները Թուրքիայի արեւելքում յարմար առիթ էին Ցեղասպանութիւնից փրկուած հատուկենտ հայերի մասնակցութիւնն այդ ապստամբութիւններին հայերի «հերթական դաւաճանութեամբ» բացատրելու, այդ մասին բարձրաձայնելու, յայտարարելու, որ հայերի կողմից մահմեդականութիւն ընդունելը կեղծ է եղել, որ դա միայն միջոց էր Թուրքիայի եւ թուրքերի դէմ պայքարելու համար:

Հասկանալի պատճառներով հաւանական է նաեւ, որ թուրքերի աչքին ամէնուր հայ վրիժառուներ էին երեւում: Բայց հայերի փաստացի, հնարաւոր եւ մտացածին վրիժառութեան գաղափարը լայնօրէն օգտագործւում էր քաղաքական եւ ներքին ամրապնդման նպատակներով՝ «թշամին արթուն է, մենք պէտք է միասնական լինենք»: Սա շատ յարմար բանաձեւ էր նաեւ հայկական կոտորածներին աշխուժ մասնակցած եւ հայկական գոյք թալանած քրդերին ու թուրքերին միաւորելու «ընդհանուր թշնամու» դէմ: «*Տիգրանակերտի Թուրք Օճախը ընդունել է հետեւեալ որոշումները. 1. հայերու հետ առեւտուր չընել, 2. հայ գործաւորներ եւ հայ արհեստաւորներ բացարձակապէս չգործածել, 3. Հայ վաճառականներու պարտք ունեցողները պէտք չէ վճարեն իրենց պարտքերը...*»[38]: Միաժամանակ դա լաւ առիթ էր ողջ երկրի տարածքում թաքնուածներին փնտռելու, սպանելու, բանտարկելու եւ/կամ կրկին աքսորելու: Մինչեւ այսօր կենդանի մնացածներից շատերն են յիշում, որ իրենց երեց հարազատները սպանուել կամ անհետացել են այդ տարիներին: Անհետացել են նաեւ յիշեալ ապստամբութիւնների հետ որեւէ կապ չունեցող տարածքներից, որտեղ իշխանութիւններից թաքնուող մարդիկ նոյնիսկ տեղեակ չէին ապստամբութիւնների մասին:

Յայտնի է նաեւ, որ Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում հայեզդիական դիմադրութիւնը ճնշելու առիթով 40 հազարանոց թուրքական բանակը 1934ին գրոհել է Սղերդ եւ ահաւոր խոշտանգումների ենթարկել տարածաշրջանի հայերին եւ եզդիներին[39]:

Տարօրինակ է, սակայն, որ հայերին բոլոր «քրդական մեղքերի» պատասխանատու դարձնող իշխանութիւններն ամէն ջանք գործադրում էին նրանց քրդերի վերահսկողութեան տակ պահելու. «*... առանձին հայերու գիւղ չիկար: Ջարդերէն մնացածներուն կա՛մ կը թոյլատրէին քուրդերու հետ միասին մի գիւղի մէջ կենալ, կա՛մ, եթէ արդէն մի գիւղում հայեր կային, հոն քուրդեր ալ կը բնակեցնէին: Ասոնք մեր մանկութեան շրջանին շատ չի խօսուեցան, բայց ասոնք բոլորը գիտեն*»[40]:

Հայերի՝ «քրդական մեղքերի մեղսակցութեան» եւ «դաւանափոխների անհաւատարմութեան» թեման երբեք չիջաւ քաղաքական օրակարգից եւ այսօր նոյնպէս շարունակւում է: 2012ին Թուրքիայում իշխող Արդարութիւն Եւ Զարգացում

Կուսակցութեան՝ Էրզրումի պատգամաւոր Մուհիեթթին Աքսաքը առաջարկում էր, որ բախումների ժամանակ սպանուած ՊԿԿի անդամների առնչութեամբ կիրառուի «սատկել» բառը. «*Դրանց համար պէտք է ասենք՝ «սատկեցին»: Դա չի վերաբերում մեր քուրդ եղբայրներին: Երբ հետեւում ենք դրանց՝ կա՛մ «ծախու հոգիներ» են դուրս գալիս, կա՛մ «դաւանափոխ հայերի» լակոտներ, կա՛մ էլ Միրիայից եւ Իրանից մեր երկիր թափանցած «ստոր արարածներ»: Միայն այդքանը*»[41]:

ԻՆՔՆՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻԿԱՑՈՒՄԸ ԵՒ ՀԱՒԱՔԱԿԱՆ ԱՆՈՒԱՆ ԷԹՆԻԿԱՑՈՒՄԸ

Թուրքերի՝ Թուրքիա կոչուող երկրի «միակ տէր ու տիրակալը լինելու» երիտթուրքերի շրջանից սեւեռուն գաղափար դարձած քաղաքականութիւնը մղում էր այնպիսի բացայայտումների, ինչպիսին 1930ի Թուրքիայի Արդարադատութեան նախարար Մահմութ Էսսաթի յայտարարութիւնն էր. «*Մարդիկ, ովքեր ծագումով մաքուր թուրքեր չեն, այս երկրում ունեն միայն ստրուկ, ճորտ լինելու իրաւունք*»[42]: Ընդ որում ոչ ոք, այդ թւում ինքը՝ Էսսաթը չէր կարող որեւէ կերպ բացատրել «ծագումով մաքուր թուրքեր»ի առանձնացման չափանիշը: Այն դեռեւս պէտք է կերտուէր: Դա հեշտ գործ չէր՝ ոչ միայն այլազգիների նկատմամբ: Աւելին, գուցէ դա պակաս դժուար գործ չէր հենց նրանց նկատմամբ, ում թուրք էին ասում: Եւ յայտնի էլ չէր, թէ ու՛մ էին «թուրք» ասում: Որովհետեւ «թուրքը» ոչ միայն դեռեւս էթնանուն չէր, այլ նախ եւ առաջ ածական էր՝ բարբարոս, անգէտ, տգէտ, գաւառացի եւ այլ, միշտ՝ բացասական բովանդակութեամբ:

Միջին Ասիայի թրքալեզու ժողովուրդների հետ էթնօմշակութային ազգակցութեան թեմաներով Ստամբուլի մտաւորականների հետ ԺԹ. դարի վերջին ունեցած զրոյցներից հունգար արեւելագէտ Վամբերին նկատել էր, որ ստամբուլցիները խորապէս վիրաւորւում էին «այդ քոչուորներին» իրենց հետ համեմատելուց եւ «թուրքերին համարում էին ստորակարգ գիտցիներ»[43]: Ոչ միայն Եւրոպայում, այլեւ «Օսմանեան Կայսրութիւնում էին «թուրք» եզրը օգտագործում վիրաւորական նշանակութեամբ: Այն օգտագործում էին որպէս անտաշ, անգրագէտ, բթամիտ մարդու բնութագիր: Յայտնի օսմանեան պատմագիր Նայմա Մուստաֆա էֆենդին, օրինակ, գրում էր

«յիմար թուրքեր» «թուրքի կեղտոտ մոութ» «թուրք խաբեբայ», «շան մոութ թուրք» եւն.[44]: Նրանց, ում «թուրք» էին ասում, քրդերը որակում էին Թուրքիայում ոչ-պակաս արհամարհական «հոոոմ» բառով: «Թուրք» բառն է, որ պէտք է փոխարինէր հպարտութեան աղբիւր հանդիսացող թէ՛ «օսմանցուն», թէ՛ «մահմեդականին»: Ընդ որում որոշ թուրք հետազօտողներ համարում են, որ թուրքի բացասական կերպարի ձեւաւորման ակունքներում ընկած էր հենց արաբա-մուսուլմանական վերաբերմունքը, այդ թւում՝ Ղուրանի մեկնաբանութիւնները, որոնցում թուրքերը յաճախ են համեմատւում/նոյնականացւում գազանների հետ, համարւում «գազաններ եւ մարդկութեան թշնամիներ», «*մարդկութեան համար աղէտ դարձած ցեղ*», իսկ աւանդաբար Մուհամմէդ մարգարէին վերագրուող որոշ բանաստեղծական տողերում ասւում է, որ «*մինչեւ մենք չպատերազմենք հարթ վահան յիշեցնող դէմքով նեղաչք, կարմրադէմ, հարթաքիթ թուրքերի դէմ, արդար դատաստանի օրը չի գայ*»[45]:

Յիրաւի, դժուար էր հպարտօրէն «մահեմադական եմ» (համատարած՝ հասարակ բնակչութիւնը) կամ «օսմանցի եմ» (մտաւորականութիւնը, բուրժուազիան, ծառայողները) ասողներին «թուրք եմ» դարձնել՝ մի կողմից, եւ ազնուացնել «թուրք» բառը՝ միւս կողմից: Դա նաեւ հակասական գործընթաց էր՝ ապահովամացնել պատմութիւնը, բեռնաթափել այն քրիստոնեայ եւ նախկին քրիստոնեայ ժողովուրդների պատմա-մշակութային ներդրումից, աշխարհիկացնել երկիրը եւ զուգահեռաբար իսլամացնել ջարդերից փրկուած քրիստոնեաներին, թրքացնել մահմեդական եւ ալեւի քրդերին, թուրքմէններին, արաբներին, լազերին, հրեաներին... Սարսափելի է պատկերացնել ինչ գնով, բայց այս խոշոր ծրագիրը մեծ չափով յաջողուեց:

Ինչ վերաբերում է հայերին, նրանք այնքան էին վարժուել «թուրք» բառի վիրաւորական տարողութեանը, որ յաճախ թւում էր «թուրք» ասելով՝ վիրաւորում են հպարտ մահմեդականներին: Դա պատճառներից մէկն էր, որ շատ երկար ժամանակ իսլամացած հայերն իրենք իրենց պարզապէս «իսլամ» էին անուանում, եւ յատկապէս գաւառներում շատ երկար ժամանակ պահանջուեց, մինչեւ նրանք հասկանային, որ իրենցից պահանջւում էր թրքանալ. «թուրք» եւ ո՛չ թէ պարզապէս «իսլամ» դառնալ:

Ջարդերի տարիներին իրենցից միայն «մահմեդական» դառնալ էր պահանջուել, իսկ աւելի ուշ՝ յատկապէս գաւառներում գտնուողների հիմնական խնդիրը իրենց ֆիզիկական գոյութիւնը պահպանելն էր եւ նրանք շատ հեռու էին երկրում կատարուող քաղաքական զարգացումներից, Լոզանի Պայմանագրից, առհասարակ երկրի ընկերա-մշակութային փոփոխութիւններից: Առաւել եւս, որ «հայկական միջավայր» չկար, գաղափարներ կամ նոյնիսկ պարզ լուրեր, տեղեկութիւններ փոխանցողներ չկային, այլեւս հայկական դպրոցներ ու եկեղեցիներ չկային, նրանք մինչեւ 1960ականները նոյնիսկ չգիտէին պոլսահայերի եւ հայոց պատրիարքարանի, Խորհրդային Հայաստանի գոյութեան մասին:

1950ականներին երիտասարդները զարմանում էին, որ իրենց պապերը գրագէտ են եղել, գիւղերում եւ վանքերում ամէնուր հայկական ծխական դպրոցներ են եղել, իսկ քաղաքներում նաեւ եւրոպական եւ/կամ՝ ամերիկեան դպրոցներ, որտեղ նոյնիսկ իրենց տատերը անգլերէն, ֆրանսերէն են սովորել: Հայ կնոջ եւ քուրդ տղամարդու դուստր էլազիկցի մի տատիկ 2011ին հիացմունքով պատմում էր, որ իր մայրը միքանի լեզուով կարդալ-գրել գիտէր, նաեւ՝ հայերէն, եւ այնպէս վարժ էր *Աստուածաշունչ* կարդում, որ շրջակայքի բոլոր մահմեդականները իրենց հիւանդ երեխաներին բերում էին՝ բուժելու նպատակով «*նրանց վրայ գիրք կարդալու... Բոլորն էլ բերում էին՝ հայ, թուրք, քուրդ: Մայրս կարդում էր ու լաւանում էին երեխէքը: Բայց ես չսովորեցի: Հայրս մեզ զրկեց սովորելու հնարաւորութիւնից: Մօրս ունեցուածքը վերցրեց, մեզ դուրս արեց առանց մի կոպէկի*»[46]: Այդ տատիկն ինքը անգրագէտ էր մեծացել, մայրը չէր համարձակուել իր իմացած լեզուներով գրել-կարդալ սովորեցնել, որովհետեւ դա ուշադրութիւն կը գրաւէր իր երեխայի վրայ՝ նրան հարուածի տակ կը դնէր: Այդ վախեցած մարդիկ նոյնիսկ պատկերացում չունէին հայկական ջարդերի ծաւալների մասին. գիտէին միայն, որ հայը Թուրքիայում վատ բան է, եւ ինչքան հնարաւոր է՝ փորձում էին իրենց գոյութիւնն աննկատ դարձնել: Իր մօր գրագիտութեամբ հիացած խարբերդցի տատիկը դառնութեամբ պատմում էր. «*Մայրիկս շատ է տանջուել: Էլազիկում իմ մայրիկի նման մէկը չկար: Պատկերացրէք այդ տարիներին միայնակ կին՝ փոքր երեխաներով, ինքն էլ՝ հայ: Ուրիշ միայնակ երիտասարդ հայ*

կանայք ամուսնացած էին մուսուլմանների հետ: Միայն տարեց կանայք էին միայնակ, բայց նրանց մօտ երեխաներ չկային»[47]:

Սակայն պետութիւնը իրականացնում էր «թրքացման» ծրագիրը: «Աննկատ ապրելը» «հայ ապրել» էր եւ պետական ծրագրի խանգարող հանգամանք, անհրաժեշտ էր, որ նրանց առաւելագոյն ցրէին: Դրան էր ծառայելու նաեւ 1934ին Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի ընդունած թիւ 2510 «Բնակեցութեան Օրէնք»ը, որով Ներքին Գործերի նախարարին իրաւունք էր տրւում երկրի՝ թուրքական մշակոյթին բաւականաչափ չյարմարուած տարբեր ժողովուրդների բնակութեան վայրերի տեղափոխութիւններ իրականացնել: Խօսքը գնում էր նախ եւ առաջ թուրքերէն լեզուի մասին (յօդուած 11): Առաւել յայտնի են Արեւելեան Նահանգներից արեւմուտք տեղափոխած հազարաւոր քրդերի դէպքերը: Սակայն տեղափոխութիւնների էին ենթարկւում նաեւ Թուրքիայի նոյնիսկ արեւմտեան նահանգներում ապաստանած փոքրաթիւ, ցաքուցրիւ ապրող հայերը: Մարդիկ, իհարկէ, չգիտէին (եւ չգիտեն) այդ օրէնքի մասին, բայց մինչեւ հիմա յիշում են տեղափոխութիւնների հարկադրանքը: Միաժամանակ սկսուեց անձնանունների եւ ազգանունների համատարած թրքացումը: «*Հիմա աստեղը 15 թուից յետոյ ազգանունները աս երկրի մէջ, որ հայերը կոտորեցին, արդէն ազգանուն չիկայ: Իմ հայրիկս մնացել ա եօթը տարեկան՝ Հայկ, չի գիտեր իրա ազգանունը ինչ էր, երեսունչորս թուին աս երկրի մէջ օրէնքը հանեցին, կը կանչէին առանց ազգանուն եղողները, կ'ըսէին ի՞նչ էր անունդ՝ Հայկ, քու ազգանուն թող Չալըշ ըլլայ... ես Հայկի տղան եմ, Հայկ Գէորգի տղան է, Գէորգ Բալոյի տղան է, Բալօ Խաչոյի տղան է, Խաչօ Զաքարի տղան է, աս գիտեմ, բայց ի՞նչու իմ ազգանունը Չալըշ է՝ ադ չի գիտեմ*»[48]: Անշուշտ միայն ազգանուն չունեցողներին կամ չյիշողներին չէ, որ նոր ազգանուններ էին տրւում: Հանրապետական Թուրքիան մարդկանց ինքնութեան վկայականներ էր տալիս՝ փոխուած անուն-ազգանուններով: Ազգանուններն ընտրում կամ յօրինում/ստեղծում էին պետական պաշտօնեաները, իրենց հայեցողութեամբ կամ ճաշակով. «*Կարող էր դէմքին նայել մարդը, ասել՝ լսիր, դու խոյի նման ես, արի քեզ «Քոչ» ազգանունը դնենք, կամ՝ երկաթի պէս ամուր ես «Բուլաթ» կը լինես*»: Որեւէ օրինաչափութիւն չկար, միակ սկզբունքը՝ թուրքական բառ պիտի

լինէր: Խարբերդում հայ տատ ունեցած քուրդ մի մտաւորական իր տատի մասին պատմում էր. «*մեծ մօրս ինքնութիւնը թուրքական էր՝ ոնց որ պետութիւնն է հարկադրել... Պետութեան հարկադրանքով անունը փոխուել է, Գիւլլու է դարձել, բայց իր հայրական անունը Եղսօ էր, եւ հայերի միջավայրում Եղսօ էին ասում: Ինքն իր ինքնութեան թուղթն ունեցել է, որտեղ ինքը Գիւլլու էր, իր մայրը՝ Նունիկ, հայրը՝ Երեմիա*»[49]: 1934ին ընդունուած «Ազգանունների Մասին Օրէնք»ը, որով արգելւում է օտար ազգանունների եւ անունների օգտագործումը, միչեւ այսօր գործում է եւ Թուրքիայի սահմանադրական դատարանը, ըստ Fırat գործակալութեան հաղորդագրութեան, 2011ին իրաւական է համարել այն կէտը, որով Թուրքիայի քաղաքացիներին արգելւում է կրել օտար ազգանուններ: Չնայած սահմանադրական դատարանի նախագահը եւ փոխնախագահը այն համարել են ցեղամոլական, օրէնքը ի զօրու մնալու օգտին քուէարկել են 9, դէմ՝ 8 անդամ[50]:

ՀԱՅ ԷՔ/ԵՆՔ, ՀԱՅ ՉԵՆ/ՉԵՆՔ

1919ի վերջին-1920ի սկզբին վերաբերող տուեալների համաձայն Խարբերդի Նահանգում կար 20.000 թրքացած հայ[51]: Ոչ ոք չի կարող ասել, թէ ի՛նչ էր նշանակում այդ նահանգում «թրքացած հայ»ը, քանի որ այնտեղ մարդիկ քրդախօս, ոչ թէ թրքախօս էին դառնում: Պէտք է ենթադրել, որ խօսքը սուննի մահմեդականութիւն ընդունած հայերի մասին էր: Արեւելեան Նահանգներում մնացած հայերը, իսլամացած կամ ոչ, աստիճանաբար քրդախօս, մասամբ՝ արաբախօս էին դառնում: Թրքախօս միջավայր չկար, դպրոցներ չկային, թուրքերէն սովորեցնող չկար: Ամէնամեծ ցանկութեան դէպքում անգամ այդ տարածքի զանազան մեկուսի անկիւններում, յատկապէս գիւղական բնակավայրերում թշուառ գոյութեան մատնուած հայերի բեկորները չէին կարող ո՛չ թրքախօս դառնալ, ո՛չ թուրքական ինքնութիւն ձեռք բերել: Իսկ գաւառների քաղաքներում, այնտեղ՝ որտեղ դպրոց կար, որտեղ կարող էին «թրքութեամբ» վարակել, դպրոց գնացող երեխաներին էլ ամէն կերպ դուրս էին մղում դպրոցից եւ «թրքութիւնից»: Էլազիկի աքսորուածերի թաղամասում ապրած քուրդ-զազա Ջաֆէր Սոլգունը 1940ականներին համընկնող իր մանկութեան

տարիների մասին գրում է. «*Թաղամասում, որտեղ մենք ապրում էինք Դերսիմի աքսորի ենթարկուած զազաների հետ մէկտեղ, ապրում էին նաեւ բալուցի զազաների եւ հայերի ընտանիքներ: Մեր պատկից հարեւաններն էին Վարթօ քոյրիկը, եղբայր Մարտիրոսը, հօրեղբայր Անտոնը, Մարսա քոյրիկը, Այդան եւ ուրիշներ... [Վարթոյի] Կարպիս անունով որդին ինձնից միքանի տարի փոքր էր: Սովորում էինք մի դպրոցում, որը մեր տանը շատ մօտ էր: Որոշ ուսուցիչներ ու աշակերտներ Կարպիսին լաւ չէին վերաբերւում՝ ասելով՝ հայ է, տեղի-անտեղի ծեծում էին: Կարպիսին պաշտպանելու համար շատերի հետ եմ կռուել, որոշ ուսուցիչներից էլ ծեծ եմ կերել: Սակայն ոչինչ դուրս չեկաւ, եւ ընտանիքը նրան որոշ ժամանակով դպրոցից հանեց: Յետագայ տարիներին, երբ ես շարունակում էի սովորել դպրոցում, Կարպիսը իր հօրեղբայր Անտոնի այգում օգնում էր... Շիկահեր, նիհար, կանաչաչեայ, լուռ երեխայ էր Կարպիսը ...Յետոյ Կարպիսի համար, ցաւօք, շատ տխուր եղաւ: Մինչեւ հիմա, երբ յիշում եմ, մարմինս փշաքաղւում է, աչքերս լցւում են... Երբ 1980ականներին, այսինքն՝ Սեպտեմբերի 12ին, Ստամբուլում բանտարկուած էի, Կարպիսը ենթարկւում է թաղամասի որոշ անխոհեմ ու մոլագար անձանց յարձակմանը: Սրա մասին խօսելիս, անգամ գրելիս՝ ամաչում եմ. բռնութիւն կիրառելով ու դանակահարելով սպանել են Կարպիսին...*»[52]: Իսկ Կարպիսի կրտսեր քոյրը յետոյ դեռ շատ պիտի հարցեր տար. «*Հօրեղբա՛յր Ջաֆէր, մենք ինչու՞ ենք հայ, ինչու՞ է Աստուած մեզ հայ ստեղծել, մենք ինչու՞ թուրք չենք: Ո՞րն է մեր մեղքը*»:

Յիրաւի, հայկական ծագումը հաւասար էր մեղքի: «*Քանի որ հայերի դէմ քարոզչութիւնը մեր երկրում շատ էր, հայ լինելը մեղադրանքի նման մի բան էր, ընտանիքներում առհասարակ աշխատում էին այդ բանը թաքցնել: ...Հայկական ծագումը դեռեւս շատերի համար է անարգանք: Մեր հայկական ինքնութիւնը, եթէ մեզ ներկայացուել է, միշտ որպէս վատ բան է ներկայացուել, միշտ այդ մասին թաքուն է խօսուել: Դա պետութեան քաղաքականութիւնն է եղել: Քրդական գործողութիւնները պետութեան կողմից միշտ որակուել են հայերի դրդում, միշտ մատնանշուել է դրանցում հայկական մասնակցութիւնը, եթէ մի վատ բան է եղել՝ հայկական հետք են փնտռել: Պետութեան այդ մօտեցումը կայուն հասարակական կարծիք է ձեւաւորել: Դա*

պատճառներից մէկն է, որ մարդիկ ջանացել են խոր թաղել իրենց հայկական արմատները, եւ այսօր իմ կարծիքով շատերը նոյնիսկ այդ մասին ուղղակի չգիտեն:... Քրդերն (նկատի ունի քրդացած կամ քուրդ ներկայացող հայերին եւ նրանց ժառագներին - Հ.Խ.) *աւելի շատ են պատմում, քան թուրքերը* (նկատի ունի թրքացած կամ թուրք ներկայացող հայերին եւ նրանց ժառագներին - Հ.Խ.): *Թուրքերն առհասարակ չեն սիրում խօսել իրենց հայկական ծագման մասին»*՝ պատմում էր հայ տատ ունեցած դպրոցի մի ուսուցիչ 2012ին[53]:

Առնուազն Արեւելեան Նահագներում՝ քրդերի եւ ալեւիների բնակութեան տարածքներում, թուրք համարուելու համար թուրքերէն պիտի խօսէին, պաշտօնեայ կամ զինուորական պիտի լինէին, հարուստ պիտի լինէին, ինչը քրդախօս-զազախօս այդ տարածքներում հնարաւոր էր Ցեղասպանութեան տարիներին հայկական գոյքը մեծ քանակութեամբ իւրացրած լինելու եւ իշխանութիւնների կամքով բռնութիւնները շարունակելու պայմաններում: Հայերն այստեղ նոյնիսկ շատ ցանկանալու դէպքում պարզապէս չէին կարող «թրքանալ»: Թուրքեր այստեղ պարզապէս համարեա չկային, եթէ չհաշուենք պաշտօնեաներին, զինուորականութեանն ու ոստիկանութեանը: Թերեւս նաեւ՝ Բալկաններից տեղափոխած եւ հայերից դատարկուած գիւղերում բնակեցրած թուրքերին: Վերջիններս, սակայն, դեռ չէին յարմարուել տեղանքին, աւելին՝ հենց նրանց դեռ պէտք էր «թրքացնել»: Քրդերի համար անգամ այստեղ «թրքանալ»ը դժուար էր. «*Իմ սովորած նախակրթարանում եւ միջնակարգ դպրոցում սպաների երեխաներ կային, սակայն նրանց հետ չկարողացանք ընդհանրապէս ընկերանալ, նրանք մեզ «վերեւից» էին նայում: Նրանք «ամէնախելացին» եւ «ամէնաշխատասէրն» էին, բացի դրանից՝ թուրք էին: Նրանց անունը Թիւրքայ, Օսման կամ էլ Ալփասլան էր: Իսկ մենք Ֆադիմէ, Ալի, Ջաֆէր, Հասան կամ էլ Հիւսէյին անուններով երեխաներ էինք, աղքատ եւ քուրդ էինք... Շատ չանցած հասկացայ, որ ինչ էլ որ անենք, հնարաւոր չէ, որ լինենք նրանց նման, ում անունը Ալփասլան է, իսկ լեզուն թուրքերէն է*»[54]: Բացարձակ հնազանդութիւնն այս մարդկանց վիճակը չէր թեթեւացնում, իսկ ով չէր կարողանում կամ չէր ուզում «թուրք» կամ «նրանց նման» դառնալ, համարւում էր յեղափոխական կամ ձախակողմեան: Ինքնութեան իրաւունքը

Թուրքիայում քաղաքական իրաւունք էր, եւ գիտակցէին մարդիկ այդ, թէ չգիտակցէին՝ ինքնութեամբ տարբերուելը կամ ինքնութեամբ հետաքրքրուելը քաղաքական անհնազանդութիւն էր: Մեծ հաշուով քաղաքական ա՛յդ անհնազանդութեան պատճառով պատժուեցին դերսիմցիները:

ԴԵՐՍԻՄ. 1937-38Ի ՋԱՐԴԵՐԸ

Հայերի Ցեղասպանութիւնից յետոյ Թուրքիայում մասնաւոր դաժանութեամբ աչքի ընկնող ջարդը Դերսիմում եղաւ՝ 1937-38ին: Քանի որ Դերսիմի ջարդերի մասին գրող հեղինակները սովորաբար այդ ջարդերի «հայկական բաղադրիչին» չեն անդրադառնում, հարկ կայ մի փոքր մանրամասնել այն: Դերսիմի բնակչութեան ջարդը հայկական եւ քրդա-ալեւիական ժողովրդական ընկալումներում երկու բացատրութիւն ունի՝ պատժել Ցեղասպանութեան շրջանում փախչող հայերին օգնած Դերսիմի ալեւիներին, եւ՝ վերջնականապէս ոչնչացնել Դերսիմում դեռեւս գոյատեւող հայերի մնացորդներին: Հասկանալի է, որ իշխանութիւնների գլխաւոր ծրագիրը ըմբոստ Դերսիմի կիսանկախ վիճակը վերացնելն էր: Ժողովրդական սոյն պատկերացումները սնւում են այն տեղեկութիւններից, որ դեռեւս 1936ին, իշխանութիւնների հետ համաձայնութիւն էր ձեռք բերուել, որ Դերսիմի ըմբոստ աշիրէթապետերը վերջնականապէս կ'ենթարկուեն կենտրոնական իշխանութիւններին, եթէ վերջիններս որոշ ներդրումներ անեն Դերսիմում՝ ճանապարհները սարքեն, դպրոցներ եւ հիւանդանոցներ բացեն եւն.: Սակայն ըստ լուրերի, իշխանութիւնները նախապէս տեղեկութիւններ էին հաւաքել Դերսիմում ապրող հայերի բնակավայրերի մասին, ցուցակներ կազմել... յետոյ էլ իսկապէս առաջին հերթին հայերին են վերացրել:

Դերսիմում 2011ի իմ դաշտային աշխատանքներին մեծապէս օգնած Մեթին Կահրամանը պատմում էր. «*Դեմանան աշիրէթը դեռ 1915ին դիմադրում էր հայերի կոտորածների դէմ: [19]15ին Դեմանան աշիրէթն այստեղից մինչեւ Կարս ճանապարհ՝ միջանցք էր բացել, [նրանք] այս կիրճի երկու կողմից զէնքով պաշտպանում էին, որ փրկուած հայերը կարողանան փախչել-գնալ, Կարս հասնել: Հազարաւոր մարդկանցից ընդամէնը հարիւր ընտանիք է մնացել, որոնք կարողացել են Կարս հասնել: [19]15ին հայերին*

օգնած լինելու պատճառով Դեմանաններին շատ են ճնշել, [հազար իննհարիւր] երեսնական թուականներին նրանց անընդհատ հետապնդել են, շատերին են սպանել զինուորականները: [19]15ին հայերին օգնողներն ամենաշատը այս տարածքի ալեւիներն են եղել: Բայց [19]37-38 թուին ինչ որ պատահեց մեզ հետ, մենք համարում ենք, որ մեզնից բացի նաեւ հայերի աւելի փոքր չափի ցեղասպանութիւն եղաւ, որովհետեւ բոլորիս էին հետապնդում, բայց հայերին կրկին յատուկ հետապնդում եւ սպանում էին»[55]: Առհասարակ, Դերսիմի ջարդերն սկսուել են դեռեւս կանգուն մնացած հայկական վանքի՝ Հալուորի Ս. Կարապետի, պայթեցումով. այն գտնւում էր Դեմանան աշիրէթի տարածքում: Դեմանանների մասին մինչեւ այսօր պատմում են, որ նրանց նախնիները վաղուց ալեւիացած հայեր են եղել:

Դերսիմում դեռեւս տասնեակ հայկական գիւղեր էին մնացել, որոնց բնակչութիւնը պահպանել էր քրիստոնէութիւնն ու հայկական ինքնութիւնը: Կային, անշուշտ, նաեւ բազմաթիւ ալեւիացածներ: Հայկական գիւղերի բնակիչները բնաջնջուել են առանձնակի դաժանութեամբ: Այս գործողութիւնները մարդկանց համոզել են, որ ներդրումների փոխարէն իշխանութիւնները գերադասել են պատժել եւ պարզապէս զօրք մտցնելով՝ դաժանօրէն կոտորել բնակչութեանը, կենդանի մնացածներից շատերին էլ՝ աքսորել: Յիրաւի, սեփական ինքնութիւնը պաշտպանելու Դերսիմի ալեւի բնակչութեան յամառ կամքը ընկերա-մշակութային միջոցներով կոտրելը չափազանց երկար կը տեւէր: Արդէն հարիւր տարի այդ մարդիկ զէնքով էին պաշտպանում ինքնութեան իրենց իրաւունքը: Դերսիմի Կըզըլքիլիսէ քաղաքում ապրող, ալեւի-հայ Ա.Թ.ն 2011ին պատմում էր. «*Իմ խոր համոզմունքով մենք բոլորս էլ այստեղ՝ Դերսիմում, եւ բոլոր ճնշուածները Թուրքիայում նոյնն ենք՝ «ճնշուածներ»: Ուրեմն ինչու՞ որպէս հայ ինձ ճնշուած զգամ, եթէ դրանով պիտի տարբերուեմ Դերսիմի ընդհանուր բնակչութիւնից եւ դրանով պիտի զատուեմ: Մենք այստեղ դերսիմցի ենք եւ սոցիալիստ: Սա է մեր ինքնութիւնը: Ինչ վերաբերում է Դերսիմի հայութեանը, այստեղ համարեա մարդ չէք գտնի, որ հայկական արիւն չունենայ: Մենք իրականում մի ընդհանրութիւն ենք, ծագումով՝ հայ-ալեւիական, պետութեան կողմից ճնշուած եւ դրա դէմ պայքարող: Ժամանակին իմ պապերը պայքարել են որպէս*

հայեր: Մեր տոհմը մինչեւ [19]38 հայութիւնը պահպանել էր, եւ [19]38ին հետապնդուել է հենց հայ լինելու համար: Մերոնք Կաղնուտ գիւղից էին: Կաղնուտում բոլորն էլ հայեր են եղել: Ամբողջ Դերսիմն այդ մասին գիտի: Նոյնիսկ Կաղնուտի ալեւիները աւելի վաղ ալեւիացած հայեր են եղել: Մերոնք կռուել են: Մեր գիւղը շատ յայտնի է իր դիմադրութեամբ: Մեր տոհմը [19]38ին լրիւ սպանուել է, 99 տոկոսով. միակ մարդը, ով մնացել է՝ հայրս է: Հայրս փոքր երեխայ է եղել, իրեն թաքցրել են: Հայրս տեսել է, թէ ոնց իր հօրեղբայրը, հայրն ու մայրը մի ամբողջ օր իրենց տունը կարողացել են պաշտպանել զինուորներից: Պաշտպանել են մինչեւ փամփուշտները լրիւ վերջացել են. եկել գրաւել են այդ տունը, բոլորին սպանել են: Վառել են: Այդ տունը լրիւ կրակի մէջ է եղել, լրիւ, լրիւ... Կաղնուտում մնացած հայերը ալեւիացել են [19]38ից յետոյ: Դրանից յետոյ հայրս մի կերպ մեծացել է: Ես մեր տոհմի ողջ պատմութիւնը, ապուպապերիցս սկսած, գրի եմ առել: Հայրս պատմել է, ես գրել եմ: Ուրիշներին էլ եմ հարցուփորձ արել»[56]:

Թունջելիում ապրող Ի.Օ.ն 2011ին պատմում էր. «*...մենք Վարդենիկ գիւղից ենք, այսինքն հայրս էր վարդենիկցի, բայց ես էլ եմ ծնուել Վարդենիկում: 1994ին Վարդենիկն աւերել են զինուորները*[57] *եւ այնուհետեւ արգելել են այնտեղ ապրել: Ես հիմա Թունջելիում եմ ապրում: Վարդենիկը մեծ գիւղ էր: Բոլորը հայեր էին, ալեւի հայեր: Մենք Հայդարաններից*[58] *ենք, բայց չգիտեմ երբ եւ ինչպէս ենք Հայդարան դարձել, որովհետեւ առաջ, երբ մեր ծնողները դեռ հայ էին, իրենք Միրաքեաններից*[59] *էին: ...Ես միայն գիտեմ, որ մեր պապերը Միրաքներից էին, յետոյ դարձել են Հայդարան: Գուցէ 1938ից յետոյ, գուցէ եւ 1915ից յետոյ ... Մեր գիւղ՝ Վարդենիկ, 1915ին չեն մտել: Մեր գիւղը շատ բարձր է, լեռներում, բացի դա էլ շատ յայտնի կռուողներ էին: Ընդհանրապէս Միրաքեանները շատ յայտնի կռուողներ էին: Չգիտեմ այդ պատճառով, թէ ուրիշ մի բանի պատճառով, բայց 1915ին մեր գիւղ չեն մտել: Մեր գիւղացիները երեւի նոյնիսկ չգիտէին, որ հայերին կոտորում են: Այստեղ, Դերսիմում, շատ հայի գիւղեր էին մնացել: ...[19]38ին, երբ որ դերսիմցիներին էին կոտորում, այն ժամանակ Դերսիմի հայերին յատուկ ջարդեցին: [19]38ին հօրս հայրն էլ, մայրն էլ սպանուել են: [19]38 թուին բոլոր վարդենիկցիներին քոջաքոչ են տանում, իբր թէ աքսորում են, բայց*

տանում են Քոջաքոչ, այնտեղ Զուր Դերէսի անունով մի տեղ կայ, այդտեղ բոլորին սպանում են: [19]38 թուին: Բոլորին սպանում են, նոյնիսկ երկու տարեկան երեխային են սպանում: Այդտեղ սպանուել են նաեւ պապս ու տատս: Վարդենիկը բոլորովին դատարկուել է, բոլորին ոչնչացրել են: Միքանի կին, իրենց երեխաների հետ հասցրել են գնալ քարայրները, թաքնուել: Միքանի տարի ապրել են քարանձաւներում: Յետոյ, 1945-47ին այդ փրկուածները, կամ իմ հօր նման միքանի երեխայ, մի քիչ մեծանալով՝ ետ են գալիս Վարդենիկ, երեւի 30 հոգի: Հայրս ութ տարեկան է եղել: Իրենց ընտանիքից միայն նա է փրկուել, լեռներում՝ մօրաքրոջ մօտ: Գալիս են, իրենց տները մի քիչ կարգի են բերում, սկսում են նորից Վարդենիկում ապրել: Նախկինում շատ մեծ գիւղ է եղել, բայց յետոյ շատ քիչ մարդ էր մնացել: Արդէն ով որ հայերից փրկուել էր [19]38ին, բոլորն էլ ալեւի դարձան: Հայրս Վարդենիկ վերադառնալուց յետոյ է ալեւի դարձել, դա արդէն [19]40ական թուականներից յետոյ էր: Եկան գիւղ, բայց [19]80ական թուականներին նորից պետութիւնը ստիպեց դատարկել գիւղը: Մեր գիւղացիներին, այսինքն Դերսիմի բոլոր լեռնային գիւղերի բնակիչներին կասկածում էին PKKի հետ կապեր ունենալու մէջ, եւ որոշել էին այդ բոլոր գիւղերը դատարկել, գիւղերն էլ վերացնել[60]: [19]90ականների սկզբներին դեռ միքանի ընտանիք կար, դուրս չէին գալիս: Գնալու տեղ չունէին, դուրս չէին գալիս: Ոչ մի կերպ չէին կարողանում ստիպել այդ մարդկանց դուրս գալ: [19]93ին այլեւս չեն նայել՝ կին է, երեխայ է, ինչ է, դրանց բոլորին ոչնչացրել են: Այնպէս են ոչնչացրել, որ դրանց դիակներն անգամ չէին կարողանում գտնել: Դրանից յետոյ մինչեւ այսօր Վարդենիկ գնալն արգելուած է: Մինչեւ [19]38ի ջարդերը հայեր շատ կային՝ Միրիք, Մազդրա, Հէդդորուք: Դրանից բացի այս Դեմանանների[61] կողմը՝ Բորն, Գինի, դրանք [19]38ին ամբողջութեամբ կոտորուեցին: Դրանից յետոյ կային Արեքի[ն], Փաքուրդիգէ[ն], Բառըխ[ը], Հալուորը... Հաքիսը... Հաքիսում եօթ եկեղեցի կար, հիմա ոչ մէկը չկայ: Փաթարը, վանքի կողմերը (նկատի ունի Հալուորի Ս. Կարապետ Վանքը - Հ.Խ.)՝ *Ենիս[ը], Իքսորը, Մարքասուրը (գիւղերի անունները թուարկելիս պատմողը մերթ հին, մերթ նոր անուններն է օգտագործում - Հ.Խ.)... Բոլորին էլ ասել են, թէ իբր աքսորում են, բայց բոլորին էլ ոչնչացրել են: Այստեղ շատ էին վանքերը, եկեղեցիները... բոլորը*

ոչնչացրել են... Միայն թէ 1938ը 1915ի նման չէր, 1938ից առաջ կառավարութեան լրտեսներ կային, դրանք հաշուետուութիւններ, կասկածելի մարդկանց ու գիւղերի ցուցակներ էին կազմում: Այդ ցուցակներով էլ յետոյ կոտորեցին: Բոլոր հայերը կասկածելիների մէջ էին: ... Հարուստ մարդիկ այդ լրտեսներին փող էին տալիս, եւ իրենց անունը ցուցակներում չէին գրում»[62]:

«Հարուստ մարդիկ», ում անունները սպանուողների ցուցակներում չի յայտնուել, աքսորուել են: *«[19]37 թուականին ստիպել են եւ ամէն մէկին տարբեր տեղեր են ուղարկել, օրինակ իմ մօր ընտանիքը՝ Քութահիա, հօրս ընտանիքը՝ Անթալիա: Մենք գնում էինք որպէս դերսիմցիներ, ո՛չ որպէս հայեր: [19]38ից յետոյ Դերսիմը փոխուեց, քրդացաւ: Հենց մեր ժամանակ քրդացաւ: Տաս տարի յետոյ վերադարձել են, եկել են նոյն տեղը: Մերոնք ետ են եկել, որպէսզի կարողանան մեր հոգեւոր կեանքը հոգան, որովհետեւ ճիշտ է, բոլոր եկեղեցիները ոչնչացուել էին, բայց այդ եկեղեցիների քարերը, տեղերը մնացել էին: Եթէ մնացել էին, ուրեմն ամէն մի տուն կարող էր դառնալ եկեղեցի, եթէ քարերի սիմուոլիկան կար: Ոչ բոլորը ետ վերադարձան. կարծեմ մեծ մասը ետ չեն եկել, բայց մեր ազգականները բոլորը եկել են, Ասոյեանները եկան: Բայց մնացածները ոնց որ (կարծես թէ - Հ. Խ.) մնացել են: Պապիս որդիները՝ Պօղոսն ու Սարգիսը եկան: Իմ պապի անունը Սարգիս էր: Պօղոսի եւ Սարգիսի զաւակներն այստեղ են, Դերսիմում: Իմ հօր գերեզմանը սարքելիս «Սարգիսի որդի Եուսուֆ» գրեցինք գերեզմանի վրայ: ...Մայրս Միրաքեաններից էր, հայրս՝ Ասոյեաններից»*[63]:

Դերսիմի 1937-38ի ջարդերն առիթ դարձան ողջ Թուրքիայի գաւառներում դեռեւս ապրելու տեղ փնտռող կամ արդէն քիչ թէ շատ հաստատուած հայերի մնացորդներին եւս մէկ անգամ «որսալու»՝ սպանելու կամ տեղահանելու: *«Մայրս բնիկ խարբերդցի էր, հայրս՝ Թունջելիից, դերսիմցի,*- պատմում է Էլազիկում ապրող Եուսուֆ Այազը,- *երկուսն էլ հայ էին, երկուսն էլ՝ որբացած: [19]15ից յետոյ [Խարբերդ] քաղաքում հայեր շատ քիչ էին մնացել: Իհարկէ իրենց հայ լինելու մասին լռում էին: Յետոյ էլ երեսնականներին կենդանի մնացած հայերի մեծ մասը գնացին: Թուրքական իշխանութիւնները գնացողներին հեշտ թոյլ էին տալիս գնալ, միայն թէ այնպիսի անձնագիր էին տալիս, որ այլեւս չկարողանան վերադառնալ: Հիմա մտածում եմ, որ հաւանաբար*

նրանց գնալը ձեռնտու էր, քանի որ հայերի թողած սեփականութիւնը ուզում էին փոխել: Շատերի սեփականութիւնը այդպէս վերցրին:... Մեր ընտանիքին - դերսիմցիների նման - [19]38ին այստեղից աքսորել են: Հօրեղբօրս էլ այստեղ գնդակահարել են: [19]38ին շատ հայերի են աքսորել եւ սպանել: [19]38ից յետոյ մենք տաս տարի աքսորավայրում ենք եղել: Ես չկարողացայ ուսում առնել, հայերէն էլ չսովորեցի: Յետոյ պետութիւնը որոշեց, որ կարող ենք աքսորից վերադառնալ: Վերադառնալուց յետոյ հաստատուեցինք Էլազիկում: Այն ժամանակ Խարբերդն արդէն աւերւում էր, իսկ Էլազիկը՝ ածում:... Մենք արդէն թուրք էինք կոչւում, անուններս թուրքական էին: Ենթադրում եմ, որ վարչական մարմինները գիտէին մեր հայ լինելը կամ, գոնէ, հայկական ծագումը, բայց մենք չէինք խօսում այդ մասին, իրենք էլ չէին յիշեցնում:... Ոմանց հայ լինելը յայտնի էր դառնում մահանալիս: Չգիտեմ ինչպէս էր ստացուել, բայց հայերն առանձին էին թաղւում: Չգիտեմ մոլլա՞ն չէր թողնում իսլամական գերեզմանոցում թաղել, թէ՞ հայերը չէին ուզում, բայց այնպէս էր, որ մահացող հայերին առանձին մի տեղ էին թաղում: Էստեղ մի հարուստ հայ կար: Իսլամացած էր, բայց գիտէին հայ լինելը: Իր հողերից մի փոքր կտոր յատկացրել էր գերեզմանների համար: Փող էլ չէր վերցնում: Մօտ երեսուն-քառասուն տարի թաղումներն այդտեղ էին անում, բայց յետոյ արգելեցին: Տարեցներից շատերը գնում էին մեծ քաղաքներում հաստատուած իրենց զաւակների մօտ, որպէսզի այնտեղ մահանան: Իմ ծնողներն էլ գնացին Ստամբուլում ապրող եղբօրս մօտ: Այնտեղ հայկական գերեզմանատուն կար: Եղբայրս Ստամբուլում որպէս հայ էր ապրում»[64]:

«1937-38 թիւերուն, երբ որ Դերսիմի քուրդերուն փրոպլէմը եղաւ, ջարդը եղաւ, ադ ջարդին ահագին հայ գոհեր ալ եղան: Ուրիշ տեղերը չէ գիտեմ, Սասունի շրջաններում այո: Աս [Սասունի] շրջաններէն ընտանիքներ զոռով տեղափոխուեցան Գոնիա, Դեսքիշէի (թերեւս՝ Էսքիշեհիր – Հ.Խ.), Իզմիր: Սասունէն գացին եւ տասը տարի հոն մնացին: Երբ որ Սասունէն գացին, բան մը թուրքերէն չէին գիտնար, երբ որ վերադարձան, 1945-47 թիւերուն թրքախօս էին: Պատերազմէն յետոյ անմիջապէս կանոն մը հանեցին, որ անոնք հոս կրնան մնալ, բայց եթէ ուզենան իրենց տեղերը [վերադառնալ], միայն այն պայմանով, որ իր հին գիտը

չերթան»,- պատմում են Բաթմանի Բիմէր գիւղում մինչեւ 1960ականները ապրած հայերը[65]:

1954ին Սասունում ծնուած մէկ այլ հայ, որ այժմ Ֆրանսիայում է ապրում, պատմում է. *«Մեր շրջանին գիւղերէն իմ ծնողների առաջին գիւղը եղաւ, այսինքն՝ իմ հայրիկիս, մայրիկիս առաջին գիւղը եղաւ Կորըխ գիւղ (պատմողը նկատի ունի, որ Ցեղասպանութիւնից յետոյ մինչեւ Կորըխ գիւղում հաստատուելը իր հայրն ու մայրը որեւէ հաստատուն բնակավայր չունէին եւ իրենց ծնողների հետ միշտ տեղից տեղ էին թափառում՝ խուսափելով իշխանութիւններից – Հ.Խ.): Խորխէ ալ կ'ըսեն: Քիչ մարդ կ'ապրէր գիւղին մէջ: 1948-49ին ատկէ տաս տարի առաջ աքսորուած հայերն այլեւս ազատ էին, ով ուզենար՝ կրնար վերադառնալ, միայն իր ծնած գիւղը չի կրնայ վերադառնալ: Ասիկա այն հայերն էին, որ Դերսիմի ալաւուներու ջարդերի շրջանին նոյնպէս աքսորուեցան յատկացուած տեղեր: Ասոնք կ'ընտրէին, ուր կ'ուզեն ապրել, միայն իրենց ծննդավայրը չըլլար: Եւ որոշներ մեր գիւղը՝ Կորըխ եկան... Անոնց չի ձգեցին իրենց հին գիւղերը էրթալ, [չնայած] գիւղերը բոլորը պարապ էին, ջարդուած, հայութենէն պարպուած, այրուած գիւղերը ահագին կային: [Բայց չձգեցին], ըսին որ աս շրջանը էրթան: Որոշ թիւով հայերու թոյլ տուեցին Խորխէ մնալու, բայց Աւսկիէ, օրինակ, թոյլ չի տուեցին: Աւսկիէ գիւղը, որ այսօրուան Բեշիրէ իստադիոնին (մարզադաշտ – Հ.Խ.) ճիշտ միացած գիւղն է, որ քաղաքի մաս մը դարձաւ այլեւս: Բայց հին Աւսկիէ բոլոր հայ գիւղ մըն էր եւ թուրք գիւնուորը այրեց գիւղը: Չի մնաց հայը: Ամէն բան այրեցին: Մեր գիւղին մէջ տուն մը կար, գիտեմ որ ան ատեն Աւսկիէէն այրած, մնացած գերանները բերին իրանց տունը շինեցին Խորխէ գիւղում: Ադ մարդոց եթէ թոյլ տային Աւսկիէ մնալու, հոնտեղ տուն շինելու՝ աւելի դիւրին պիտի ըլլար: Բայց ոչ, Խորխէ միայն թոյլատրեցին... Հիմա կը խորհիմ, որ եթէ կառավարութեանը դիմում ընէին, հաւանաբար ուրախութեամբ թոյլ պիտի տային, որ հայերը բոլորովին ձգէին երկիրը եւ էրթային: Աւսկիէ եւ Հայաստան տարբեր բաներ էին կառավարութեան համար: Հայաստանը տեղ մըն էր Թուրքիայէն դուրս, կառավարութեան մտահոգութիւնն ալ ան էր, որպէսզի հայերը Թուրքիոյ ներսում միասին չըլլային, հոծ չըլլային, եւ իրենց բնիկ տարածքներում չըլլային: Ատիկա հի՛մա ադպէս կը դատիմ: Իսկապէս էլ Սուրիա գնալը հեշտ էր, սահմանը հատելը*

դժուարութիւն չէր: Կը խորհիմ, որ աս ասպէս էր նաեւ, որպէսզի երկրէն հայերուն դուրս գալը դիւրացնեն: Բայց մեր մանկութեան ատենը աս միտքերը չիկային, գիտէինք միայն, որ նոյնիսկ շրջանէն դուրս էրթալու թոյլտուութիւն պիտի առնուէր»[66]:

«*Էլազիկում մայրիկիս ասում էին՝ այստեղ չի կարելի գնալ, այնտեղ չի կարելի գնալ: Տաս տարի ինքնութեան վկայական չեն տուել, որպէսզի յանկարծ որեւէ տեղ չգնայ, չտեղափոխուի այսինքն: Որովհետեւ այն տարիներին դեռ միմեանց փնտռում էին, երբեմն գտնում էին: Դա լաւ չէր համարւում, պետութիւնը վախ ունէր դրանից: Քալանիկ գիւղից մէկը, մի վարպետ [19]40ականներին գտել էր իր քրոջը... Այդ լուրերը տարածւում էին, թաքուն միմեանց պատմում էին....*»[67]:

Օրինակներ շատ կարելի է բերել, բայց հանգամանքը նոյնն է. գաւառներում իրենց գոյութիւնն աննկատ դարձնելու, իրենց հասանելի բոլոր միջոցներն օգտագործող հայերի մնացորդները վերահսկողութեան տակ էին եւ վարչական մարմինները բոլոր առիթներն օգտագործում էին նրանց վերացնելու, երկրից դուրս մղելու, առնուազն՝ ցրելու համար: Այդ մարդկանցից պահանջում էին թուրք դառնալ, բայց ամէն ինչ արւում էր նրանց հայութիւնը կամ հայկական ծագումը յիշեցնելու, մշտապէս թիրախաւորելու, թրքացումն անհնար դարձնելու համար: Մինչեւ այսօր եթէ ծագումով հայերը չեն շտապում որեւէ հանրային միջավայրում իրենց հայկականութեան մասին տեղեկացնել, արդէն կասկածի առիթ է՝ «*արդեօք ի՞նչու այս հայը թաքցրեց: Անպայման թաքցնելու առիթ կը փնտռուի: Մենք արդէն աստեղը բնաւ չենք թաքնուեր, եթէ թաքնուենք, ասի աւելի վատ է. օրինակի համար եթէ մէկ տեղ բազմութիւն ըլլայ, անպայման հայ ըլլալնիս կ'ըսենք: Հեմէ արդէն թուրքերուն մէջ ասանկ անեկդոտ մըն ալ կայ՝ «մէկուն հայ ըլլալուն եթէ հասկնաս, արդէն ինքը կ'ըսէ» կ'ըսեն: Անընդհատ դու կը յիշեսկոր, որ հայ ես: Չյիշած բաներն ալ կը յիշեցնեն քեզի*»[68]:

ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՈՂ ԻՆՔՆՈՒԹԻՒՆ. «*ՍԱ ՀԱՅԻ ԱՐՄԱՏ Է*»

Այսօր Թուրքիայում շատ է խօսւում վերականգնուող ինքնութեան մասին: Այս չափազանց տարողունակ թեման բազմաշերտ է: Ինքնութեամբ, մասնաւորապէս՝ սեփական ինքնութեան ակունքներով հետաքրքրուելը, Թուրքական

Հանրապետութիւնում համարուել եւ ըստ էութեան համարւում է «քաղաքական քայլ», «քաղաքականութիւն»: Անձնանուն փոխե՛լն անգամ համարւում է քաղաքական քայլ: 1980 Սեպտեմբերի 12ին տեղի ունեցած ռազմական յեղաշրջումից միքանի շաբաթ առաջ բարձրագոյն հրամանատարական կազմի համար կազմուած գաղտնի զեկոյցում թուրքական բանակի գլխաւոր շտաբի այն ժամանակուայ ղեկավար, յետագայում երկրի նախագահ զօրավար Քենան Էւրէնը գրում է. «*1967 թուականից իվեր Արեւելեան Անատոլիայում բնակուող հայերը սկսել են տեղափոխուել Ստամբուլ: Անապահով հայ ընտանիքների երեխաները սկսում են ուսումնառութիւնը Ստամբուլի հայկական երկու դպրոցներում՝ «Արամեան-Օյունջեան» եւ «Անաղարտ Յղութեան» վարժարաններում: Ստեղծուած իրավիճակում Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանը օգտւում է իրաւդրութիւնից, մասնաւորաբար, համոզելով երեխաներին կրկին հայկական անուններն ընդունել*»[69]: Էւրէնը նոյն զեկուցագրում թուրք զինուորականներին շարունակում է համոզել, որ «*Օսմանեան Կայսրութիւնը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի սկզբում յայտնուեց բաւական ծանր կացութեան մէջ: Պատճառը հայերի դաւաճանութիւնն էր եւ նրանց կողմից վարուող շարունակական յանցաւոր գործունէութիւնը...*»: Հայերը, մասնաւորապէս Ստամբուլում ապրողերը տեղեակ էին Էւրէնի տրամադրութիւններին եւ, իհարկէ, կրկնակի վախեցած. «*1982ին հրաման ելաւ, որ քրիստոնեաները կալուածք չեն կրնար վաճառել... իմին խանութս այրեցաւ 1982ին: Մենք գացինք-եկանք, եւ մարդիկ ըսին, որ քիչ մը կեցէք, պիտի էլլայ (վերանայ – Հ.Խ.) աս օրէնքը, պիտի շտկուի...: Իրաւ վեց-եօթ ամսէն շտկուեցաւ, բայց շատ վախեցանք... Ամէն մարդ կը սպանէին, կ'ազատէին, կը հայհոյէին» (այսինքն՝ հայերի նկատմամբ անօրինութիւնները շատ էին - Հ.Խ.): «Էրմենի քէօփեկլար» (շանորդի հայեր - Հ.Խ.) կը գրէին թերթին վրայ. հիմա՝ կողքի դրացիին ո՞ր երեսով պիտի խօսիս, ամէնս միշտ թաքնուած կ'ապրէինք... դուրս կ'ելլէինք, բայց առանց խօսելու, բան մը չէինք խօսեր. շատ մասնաւոր տեսակ մը ունէինք ապրելու համար. չեմ կրնարկոր յստակ ըսել սահմանները, բայց կարգ մը դժուար ապրում ունէինք... հիմա արդէն վարժուած են անանկ բաներու. մենք՝ հայերը մի քիչ տարբեր ենք. ամէն տեսակ նեղութիւններ տեսած կանք, ամէն տեսակի կը համակերպուինք*»[70]: Թուրք

վերլուծաբանների կարծիքով՝ զօրավար Էւրէնի գլխաւորած կառավարութեան մեծագոյն հիմնահարցերից մէկը Հայկական Հարցն էր: *Թերջումանը* 1988 Յունիսի 28ի համարում «Մեծագոյն Հոգսը՝ Հայը» խորագրով յօդուածում հաստատելով Հայկական Հարցի առաջնային նշանակութիւնը, ակնարկում է այն կարեւոր իրողութիւնը, թէ՝ «*Նախագահ Էւրէնը ութ տարուց իվեր զբաղւում է այս հարցով*»[71]:

Այդ տարիներին է վերաբերում ձախ հայեացքների պատճառով բանտարկուածներից մէկի յիշողութիւնը. «*Ինձ հետ մի դէպք էլ բանտում տեղի ունեցաւ, որը ցոյց տուեց, թէ ի՛նչ ասել է հայ լինելու իրականութիւն: 1982 թուին իր կտտանքներով յայտնի զինուորական բանտերից Մետրիսի արտակարգ դրութեան բանտում էինք: ...Առաւօտեան եւ երեկոյեան մարդահամարի ժամանակ խցերը լցնելով՝ զինուորները մեզ սպանելու չափ ծեծում էին, մեզանից ոմանց ընտրելով՝ միջանցքում առանձնայատուկ կտտանքների էին ենթարկում: Կարծեմ ՀԱԳԲի[72] զինուորները թուրք դիւանագէտ էին սպանել: «Վրէժխնդրութիւնն» էլ բոլորիս «հայի ծնունդ» համարելով՝ մեր հանդէպ կատարածն էր լինելու...(գրողը նկատի ունի, որ բանտի վերակացուները իրենց կեղծ իսլամացած հայ կամ իսլամացած հայի զաւակ համարելով՝ կարող էին սովորականից աւելի դաժան վարուել - Հ.Խ): Այդ օրը մարդահամարի ժամանակ հերթապահ զինուորը դիտանցքը բացելով հարցրեց՝ այս խցում հայ կա՞յ: Չկար: Նոյն ձեւով հարցրեց նաեւ միւս խցերում: Այս ընթացքում նկատեցինք, որ մեր ընկերներից մէկը գունատուեց: Շատ էր վախեցել: Յուժ գաղտնի տեղեկութիւն յայտնելու նման շշուկով ասաց պատճառը՝ ես հայ եմ... Եթէ թլփատման ստուգում անցկացնէին, կը հասկանային: Ինչեւէ, նման նողկալի ստուգում չարեցին, եւ մարդահամարի ժամանակ «սովորական» ծեծ կերանք: Սակայն իմ այն ընկերոջ վիճակն ու այլայլուած դէմքը, աչքերի վախը մեխուել է գլխումս: Խնդիրն ամէնեւին էլ այդ կտտանքների ու ծեծի վախը չէր, այլ մի «վախ» էր, որը դժուար է բացատրել*»[73]: Հայ լինելու վախն էր, անշուշտ, որ շատ աւելի մեծ յանցանք էր, քան՝ ձախակողմեան լինելը: Յիրաւի, դժուար է հայ լինել մի երկրում, որտեղ բնակչութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը լիովին համոզուած է, որ, ինչպէս ցոյց են տալիս հասարակական հարցումները, երկրում առաւելապէս «ատելի ազգ» են համարում հայերը, իսկ

թուրք երեխաների 73 տոկոսը կարծում է, որ հայերը «վատ մարդիկ են»[74]:

Հայերի կողմից վերջին տաս տարիներին վերականգնուող ինքնութիւնների դէպքերը հանրային ուշադրութեան կենտրոնում են: Կազմակերպւում են գիտաժողովներ, փակ ու բաց քննարկումներ, հարցազրոյցներ, արւում են յայտարարութիւններ... Թերթերը շտապում են տեղեկացնել համարեա ամէն մի բարձրաձայնուող պարագայի մասին: Ինքնութիւնները վերականգնւում են գլխաւորապէս քրդական միջավայրերում իսլամացածների կողմից եւ գլխաւորապէս՝ Ստամբուլում: Գաւառներում այս երեւոյթը գործնականում չկայ: Իրականում այդ դէպքերը շատ աւելի քիչ են, քան դրանց շուրջ խօսակցութիւնները ու բարձրացուող աղմուկը: Անշուշտ վերաքրիստոնէացումը դժուար որոշում է: Այլեւայլ հանգամանքներից բացի կայ նաեւ «հայկական գործօնը»:

Ստամբուլում քրիստոնեայ հայերը շատ դժուարութեամբ են հաշտւում - երբեմն էլ չեն հաշտւում - վերաքրիստոնէացած հայերին իւրային համարելու գաղափարին եւ նրանք յայտնւում են թէ՛ մահմեդականների, թէ՛ հայերի համայնքների լուսանցքում: *Դէօնմէ*ներից նրանք վերարտադրւում են կրկնակի *դէօնմէի*. «*Հիմա սա էլ դէօնմէ է, դէօնմէի մի տեսակ է: Չէ՞ որ կրկին կրօնափոխուել է: Դէօնմէն միայն իսլամացած քրիստոնեան չէ: Իր հասարակական կեցութեամբ այդ մարդիկ, այսինքն՝ իսլամից քրիստոնեայ վերադարձածներն էլ դէօնմէ են: Ճիշտ է, նրանք այլեւս գաղտնի հայ չեն, բայց կրկին երկու համայնքներում էլ խորթ են: Եւ այդ տեսակ մարդիկ միայնակ են մնում: Ինչպէս իսլամացած դէօնմէները*»[75]: Անհամեմատ աւելի շատ եւ հեշտ են շարունակուող իսլամացումները, ինչի մասին առհասարակ համատարած լռութիւն է: «*Այնպէս չէ, որ դադարեց արդէն հայը մահմեդական դառնալ: Իմ մայրիկիս ընտանիքը, հայրը, մօրեղբայրս, զարմիկ-զարմուհիներս աւելի ուշ մահմեդացան: Երեսուն տարի առաջ մահմեդացան: Քիչ մը ազդեցութիւնէ, քիչ մը ճնշումներէ: Եւ նաեւ ներսի ճնշումներէ: Ուրիշ մահմեդացած հայեր կ'ըսէին, որ դուն ալ մահմեդական պէտք է ըլլաս: Անոնք ալ իրար կը քաշէն, ասանկ բան մը կ'ըլլակոր: Իմին մայրիկիս հայրիկին անունը Օհան էր, եւ երեսուն տարի առաջ դարձան [մահմեդական], մօտաւորապէս կ'ըսեմ, հայրս աւելի լաւ գիտէ,*

եղաւ Ռամազան անուն: Իր ինքնութեան թուղթը փոխեց, ընտանիք մը, մեծ ընտանիք մը մահմեդացաւ: Գիտեն անշուշտ որ հայ են, բայց ասիկա միայն ազգականներու հետ կը խօսին: Մեր մօտ «մենք հայ ենք» կ'ըսենկոր: Բայց դուրսը իրենց մէջը ի՞նչ կ'ըսենկոր... Մենք շատ կը խօսինքկոր մեր ազգականներուն հետ, կը վախնանկոր, բայց մենք կ'ըսենք որ, կը կարծէք որ ձեզի բնիկ մահմեդացած, ճերմակ թու՞րք կը նկատեն, ո՛չ... գիտենկոր, որ աս երկրի մէջ հայերը եւ թուրքերը ... դեռ թշնամի են, ասիկա ամէն ժողովուրդ, ամէն անհատ գիտէ այս երկրին մէջ: Հայ չըլլասնէ՝ մի փոքր աւելի պաշտպանուած կը զգաս»[76]:

1957ին Սասունի Նիճ գիւղում ծնուած, այժմ Ստամբուլում ապրող Եփրեմ Պաղը 2014ին ասում էր, որ Սասունի շատ հայեր վերջին տարիներին քրդացան[77]: Անձամբ մենք հանդիպել ենք դէպքերի, երբ շրջապատում մահմեդական համարուող եւ այդպիսին ներկայացող, բայց չթլփատուած տարեց կամ չափահաս տղամարդիկ գաղտնի, առանց մոլլայի իրենք իրենց թլփատել են, որպէսզի գաղտնիքը չբացայայտուի եւ ընտանիքի երիտասարդ անդամները չտուժեն: Իսկ որպէս քրիստոնեայ յայտնիներից շատերը գաւառներում շարունակում են իսլամանալ, եւ նրանք ոչ մի պայմանով չեն համաձայնւում խօսել այդ մասին: Չեն համաձայնւում այդ մասին խօսել նաեւ թրքացած հայերը: Որեւէ պայմանով նրանք չեն ուզում հայ բառի հետ կապուած իրենց անցեալի կամ ներկայի մասին խօսել: Իսկապէս, 2013ին Հոկտեմբերի 30-Նոյեմբերի 7 Ստամբուլում Բողազիջի Համալսարանում իսլամացած հայերի խնդիրներին նուիրուած գիտաժողովի ժամանակ կարդացուած ելոյթները նուիրուած էին գլխաւորապէս «իսլամացած տատի, պապի» դէպքերին, նրանց յետագայ *սոցիալականացման*, վերաքրիստոնէացման խնդիրներին, եւ ոչ մի ելոյթ՝ ընթացիկ իսլամացումների դէպքերի շուրջ: Ուշագրաւ է, որ համարեա ելոյթ չկար նաեւ իսլամացած-թրքացածների մասին. հիմնական խօսակցութիւնը իսլամացած-քրդացածների շուրջ էր: Վերաքրիստոնէացումների կամ ինքնութեան վերականգնումների մասին խօսակցութիւնը նոյնպէս այս միջավայրին է վերաբերում:

Ոչ ոք չի կարող ասել, թէ Թուրքիայում կամ արդէն Թուրքիայից հեռացած որքան մարդ կայ, որ բացարձակապէս չի կասկածում իր ծնողների «կենսաբանական» հայկական անցեալին: Թուրքիայում

ապրող շատերի մօտ է կարծրացել այն համոզմունքը որ հայերի նկատմամբ պետութեան թշնամանքը *«պատճառներից մէկն է, որ մարդիկ ջանացել են խոր թաղել իրենց հայկական արմատները, եւ այսօր իմ կարծիքով շատերը նոյնիսկ այդ մասին ոչինչ գիտեն: Որոշ մարդիկ էլ շատ ուշ, միայն վերջերս են յայտնաբերել իրենց անցեալի այդ դրուագները: Վերջերս, օրինակ, Անատոլիայի գիւղերից մէկից տղայոց եկած մի ուսանող նոր էր իմացել, որ իր պապը, հօր հայրը հայ է եղել՝ Յակոբ...»*[78]: Յայտնաբերելուց յետոյ էլ առաջինը հենց ծնողներն են դիմադրում այդ մասին մտածել, առաւել եւս՝ խօսել: Նրանց ընկերաբանական փորձը հաւատում է խիստ զգուշաւոր լինել, իշխանութիւններին եւ նոյնիսկ հասարակութեանը չվստահել: Այնքան բան է գոհարկուել մահմեդական համարուելու, առաւել եւս՝ հայկական ամբիոյր թաքցնելու, մոռացնելու համար, եւ այնքան հեշտ է ընկնել իշխանութեանը ատելի հայկական ցանկերի մէջ... Ստամբուլն այսպիսին է քրդական միջավայրում, որտեղ հիմա նոր նոր մարդիկ, եթէ մթնոլորտը վստահելի է, սկսում են այդ մասին խօսել: Սակայն նոյնիսկ այդ պայմաններում *«քրդերն ատելի շատ են խօսում* (նկատի ունի քրդացած կամ քուրդ ներկայացող հայերին եւ նրանց ժառանգներին - Հ.Խ.), *քան թուրքերը* (նկատի ունի թրքացած կամ թուրք ներկայացող հայերին եւ նրանց ժառանգներին - Հ.Խ.): *Թուրքերն առհասարակ չեն սիրում իրենց հայկական անցեալի մասին խօսել»*: Ստամբուլի Մասունք Արխունդ գիտից. այժմ Ստամբուլում ապրող եւ իսլամացածների հետ ջերմ բարեկամական յարաբերութիւններ ունեցող Աւետիք նկատում է, որ *«իսլամացածների մասին յայտնի են միայն քրդախօսները: Թրքացածների մասին չեն ասում: Եւ իրենք էլ իրենց յայտնի չեն անում: Շատ քիչերն են այդ մասին խօսում: Թրքախօս մուսուլման հայերը արդէն իրարու կը հանդիպին, մենք չենք գիտեր կա՛ն, թէ՛ ոչ: Ես որեւէ մէկը չեմ գիտեր [illegible] պետութիւնը գիտէ, որ սա հայի արմատ է»*

[illegible]

շատ է վախենում», կամ՝ *«ինձ զգուշացնում է, որ քաղաքական բաներ չանեմ»*:

Ստորեւ ներկայացուում է այդ զրոյցներից մէկից մի փոքրիկ քաղուածք: Զրուցակիցս Ստամբուլից է, որտեղ նրա ծնողները հաստատուել են 1960ականներին, իսկ ինքը մօտ 40 տարեկան է: Հայրը բժիշկ է, զրուցակիցս իրաւաբանի կրթութիւն ունի: Ընտանիքը քրդական միջավայրից է դուրս եկել եւ տղային զարմացրել է այն, որ իրենց ընտանիքում քրդերէն չեն խօսում, քրդերի հետ չեն շփուում եւ նոյնիսկ արգելում են քրդական խնդիրներով հետաքրքրուել: Յետոյ պարզել է, որ ծնողները հայկական ծագում ունեն: Սա շատ մեծ յայտնութիւն է եղել, քանի որ ընտանիքում երբեք հայ բառը չի հնչել, որեւէ հայ ծանօթ չեն ունեցել, հայերի մասին ոչինչ չեն իմացել...[81]

Մեր տանը միայն թուրքերէն էին խօսում: Ճիշտ է, այնտեղ շատ քրդեր էին գալիս, քրդերէն էին խօսում, բայց միշտ մի տեսակ դատապարտումով էին խօսում քրդերի, նրանց գործերի մասին: Նրանք բոլորը բիզնէսներ ունեն, օրինակ՝ շէնքեր են շինում, շրջապատ ունեն, գործ են անում եւ նոյնիսկ չեն ուզում շրջապատում հասկանան, որ իրենք քուրդ են: Ոչ թէ հայ, այլ քուրդ լինել էլ են վախենում: Նրանք քրդերէն իրար մէջ խօսում են, բայց դրսում այդպիսի բան չեն անում: Օրինակ՝ քրդերի դէմ են խօսում, ասում են ինչի էք քրդերէն շարժւում: Ես կարծում էի՝ մեր ընտանիքն էլ քուրդ է, բայց երբ ծնողներիս հարցեր էի տալիս, կա՛մ չէին խօսում, կա՛մ ասում էին՝ ի՞նչու ես հետաքրքրւում, քո ի՞նչին է պէտք: Մի անգամ միայն, տաս տարեկան էի, մայրիկս ասել է «մենք թուրք չենք», բայց չի ասել մենք ի՞նչ ենք: Մէկ՝ ալեւի էին ասում, մէկ՝ քուրդ: Իրենք ալեւի են ներկայանում, բայց չգիտեն ալեւին ինչ է, ալեւի լեզուն չգիտեն, գիտեն քրդերէն, բայց քրդական գործերին չեն ուզում խառնուել, մեզ միշտ ասում էին՝ գործ չունէք քրդական գործերի հետ: Դրանից շատ կասկածներ էին առաջանում: Մայրիկիս մի անգամ ասած «մենք թուրք չենք»ը ոնց որ գլխիս մէջ դրած ռումբ լինէր: Ո՞վ ենք, ի՞նչ ենք: Չէին ասում մեր պապի, կամ՝ պապի հօր անունն ի՞նչ է: Ասում էին՝ մենք որբ ենք մեծացել: Ի՞նչու են որբեր եղել՝ անորոշ պատասխաններ: Ի՞նչու ազգականներ չկան՝ անորոշ պատասխաններ: Ուշ իմացայ, որ պապերիս անունները Հասան եւ Հուսէյին են:

Սրանք ալեւի անուններ են: Չափահաս էի արդէն, երբ գնացի հայրիկիս ծնուած գիւղը՝ Սեբաստիայի Զմառա գիւղը, եւ այնտեղ իմացայ, որ այդ գիւղում նախկինում հայեր են ապրել: Յետոյ իմացայ, որ մայրիկիս Սասունի աշիրէթը Սասունում հայկական է համարուել: Սա մեծ եւ վախեցնող յայտնութիւն էր: Ինձ համար հետաքրքիր էր նաեւ, քանի որ մինչեւ այդ իմանալս ինքս իմ մէջ որոշել էի քրիստոնեայ դառնալ: Որոշումս հայերի հետ կապ չունէր: Մի ժամանակ Դոստոեւսկի շատ էի կարդում, եւ սա Դոստոեւսկու ազդեցութեան տակ էր: Ինձ շատ հոգեհարազատ ու հասկանալի էր թւում քրիստոնեան: Հայերի մասին ոչինչ չգիտէի եւ չէի էլ հետաքրքրւում: Չգիտէի անգամ, որ հայերը քրիստոնեայ են: Յետոյ, ծնողներիս հայ լինելն իմանալով՝ շատ էի զարմացել: Ծնողներիս նոր հարցեր էի տալիս, հայերի մասին: Հայրիկս նոյնիսկ վախեցաւ: Մայրիկս աւելի քաջ էր եւ ասաց, որ հայեր են եղել, բայց երկուսն էլ ասացին՝ մի՛ խառնուիր քաղաքականութեանը: Հայրս շատ էր վախենում քաղաքականութիւնից: Իմ հայրիկն առհասարակ քաղաքական գործերով չէր զբաղւում: Նա սոցիալիստական հայեացքներ ունէր, խօսում էր սոցիալիզմի մասին, գնում էր սոցիալիստների ժողովներին, բայց ինքնութիւններով չէր հետաքրքրւում:

Հիմա Թուրքիայում երիտասարդներն աւելի շատ ինքնութիւններով են հետաքրքրւում, քան սոցիալիզմով: Յամենայն դէպս Ստամբուլում այդպէս է: Դա հիմա աւելի շատ է քաղաքական խնդիր, քան սոցիալիզմը: Հայրիկս ընդհանրապէս վախկոտ մարդ էր: Բայց սոցիալիզմը կամ ազգային ինքնութիւնը՝ դրանք տարբեր վախեր են: Հայ լինելը աւելի վախենալու է, քան սոցիալիստ լինելը: Սոցիալիստների մէջ շատ ազգայնական թուրքեր կան»:

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԷԹՆՕ-ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԴԻՄԱԳԻԾԸ

Այսօր աւելի քան երբեւէ, հասկանալի է թէ ի՛նչու Թուրքիայում ինքնութեամբ հետաքրքրուելը «քաղաքական այլախոհութիւն է»: 2011ի Փետրուարին Երախորհրդի՝ Ընդդէմ Ռասիզմի Եւ Անհանդուրժողականութեան Յանձնաժողովը

(ECRI) հրապարակել է Թուրքիայի վերաբերեալ իր չորրորդ զեկոյցը: Այս զեկոյցն առանձնանում է նրանով, որ, թէեւ վերապահութեամբ, սակայն առաջին անգամ փորձ է արուել տարբեր աղբիւրներից քաղուած տուեալների հիման վրայ թուերով ներկայացնել Թուրքիայի բնակչութեան ազգային եւ կրօնական դիմագիծը: ECRIն սովորաբար օգտագործում է թէ՛ պետական մարմինների, թէ՛ անկախ փորձագիտական տուեալներ: Բոլոր դէպքերում, տեղեկութիւններին պէտք է վերաբերուել մեծ վերապահութեամբ: Դրանց համաձայն, Թուրքիայում քրդերի թիւը տատանւում է 12-15 միլիոնի միջեւ, ալեւիներինը՝ 4ից մինչ 24 միլիոնի, գնչուները մօտ 2.7 միլիոն են, չերքէզները՝ 750.000-3 միլիոն, լազերը՝ 1.5 միլիոն: Հայերի թիւը ներկայացուած է՝ 50.000-93.000[82]: Ենթադրելի է, որ հայերի մէջ հաշուառուած են միայն քրիստոնեաները, իսկ համշէնցի հայերը ներառուած են թուրքական համարուող խմբի մէջ: Բնականաբար այստեղ ներառուած չեն սուննի արաբները. չենք անդրադառնում նաեւ փոքրաթիւ ասորիների, յոյների, հրեաների, վրացիների եւ այլ՝ թուերի իմաստով էական ազդեցութիւն չունեցող էթնիկ միաւորներին: Չենք անդրադառնում նաեւ լազերի՝ ակնյայտօրէն նուազեցրած թուին: Հաւանական է, որ ECRIի կողմից արձանագրուած թուերում նուազագոյնները պետական մարմինների առաջարկած թուերն են, առաւելագոյնները՝ փորձագէտների: Եթէ առաջնորդուենք այս թուերի առաւելագոյններով, ապա կը ստացուի, որ Թուրքիայում իրենց թուրք համարողները փոքրամասնութիւն են:

Ուշագրաւ են նաեւ Ստամբուլի Kadir Has Համալսարանի կողմից «Թուրքիայում Ընկերային-Քաղաքական Միտումները» ծրագրի շրջանակներում 2012ի Դեկտեմբերի 25-Յունուարի 6ի միջակայքում 26 մարզերում անցկացրած հարցախոյզի արդիւնքները, որոնց համաձայն բնակչութեան միայն 54.8 տոկոսն է իրեն թուրք համարել[83]:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Թուրքական հասարակութեան ինքնութեան կառուցման՝ թրքական ինքնութեան համահարթեցման քեմալական ծրագիրը պետական ծանր վերահսկողութեամբ եւ ներքին

ինքնակարգաւորումներով հասել է մի տրամաբանական վիճակի, որի առաջադրած ծանրագոյն խնդիրներից մէկը - թերեւս ամէնակարեւորը - մնում է վերաձեւակերպուած ինքնութեան ճգնաժամը՝ թուրքերի՝ առնուազն ազգայնական շրջանակների էթնիկական ինքնութեան մահմեդականացումը, քրդերի մահմեդական ինքնութեան էթնիկացումը, ալեւիների հաւաքականութեան վերաձեւաւորումը, քաղաքական հակառակորդների՝ միմեանց անցեալի ծագումնաբանական թաքստոցների սպառնալիքային բացայայտումները, առարկայական պատմութեան նկատմամբ բնական հետաքրքրութիւնը եւ պաշտօնական պատմագրութեան վերանայման հասարակական պահանջը, հասարակութիւնը էթնօ-կրօնական համայնքներով աստիճանաւորելու սկզբունքը եւ դրա դէմ ըմբոստացումը, ազգայնականութիւնը սնուցող նոր մարտահրաւէրները, միով բանիւ՝ նոր ինքնութեան կամ, որ աւելի ճիշտ է՝ ինքնութեան նոր քաղաքականութեան անհրաժեշտութիւնը:

Մէկ նախադասութեամբ անդրադառնալով սոյն զեկոյցի եւ յօդուածի վերնագրին՝ «Հայերի Կարգավիճակը Ժամանակակից Թուրքիայում. Իսլամաց(ու)ած Հայերը» ամփոփենք, որ հայերի կարգավիճակը վախն է: Կամ՝ շարունակում է մնալ վախը:

ՅԵՏ ԳՐՈՒԹԵԱՆ

Այս յօդուածը արդէն տպարան էր գնում, երբ յայտնի դարձաւ, որ ՆԱՏՕի անդամ Թուրքիան իր տարածքից Սիրիայի եւ Իրաքի «Իսլամական Խալիֆայութիւն» ահաբեկչական խմբի դէմ պայքարելու դիմաց փաստացի իրաւունք է նուաճել գնդակոծել քրդական ազատագրութեան համար պայքարող զինեալներին հերթական (մշտական) անգամ խաբելով քրդերի հետ բանակցութիւններով խնդիրը կարգաւորելու իր խոստումներր: Մինչ ԱՄՆը պիտի ոչնչացնի «Իսլամական Խալիֆայութեան» արմատականներին, Թուրքիան պիտի հասցնի ոչնչացնել «քուրդ անջատողականներին»: Շարունակեց Թուրքիային թրքացնել քրդական ինքնութիւնը եւ քսանմէկերորդ դարի «Եւրամիութենական» արդիականացումը Թուրքիայում 301րդ յօդուածով ձերբակալութիւններից զատ շարունակում է նաեւ Բինգէօլը եւ Դերսիմը գնդակոծելով. «միջազգային հանրութիւնր»

այս օրինականացուած պետական ահաբեկչութիւնը համաձայնուել է ընդունել իբրեւ «ահաբեկչութեան դէմ պայքար», ինչպէս համաձայնուել է «սիրալիր յորդորներից» զատ այլ կերպ չդապարատել թուրքական քրէական օրէնսգրքի «թուրքական ազգին» հասցուած վիրաւորանքը յանցագործութիւն համարող 301րդ յօդուածը: Դժուարութեամբ կայացող «թուրքական ազգ»ի ինքնութեան զգայուն հպարտութիւնը Թուրքիայում պաշտպանւում է քրէական օրէնսգրքով, իսկ այդ երկրում աջ ու ձախ այլոց ազգային ինքնութիւններ վիրաւորող պետական բարձրագոյն պաշտօնատարները, երկրի նախագահի գլխաւորութեամբ, շարունակում են այլազգիների նկատմամբ բացայայտ բռնութիւն կիրառել: Դատելով իրերի ընթացքից այս գործընթացը դեռ երկար է շարունակուելու, մինչեւ թուրքական ինքնութեան արժանապատուութիւնը քրէական օրէնսգրքով պաշտպանուելու կարիք չունենայ: Թուրքիայի ներսում սրա լուծումը բաւական փորձարկուած է՝ կոտորել թուրքական ինքնութեան եւ այն ներկայացող գլխաւոր եզրի՝ «թուրք» բառի առաքինութիւնների հանդէպ բոլոր թերահաւատ հպատակներին:

ՇԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] *Article 40*: Turkish nationals belonging to non-Moslem minorities shall enjoy the same treatment and security in law and in fact as other Turkish nationals. In particular, they shall have an equal right to establish, manage and control at their own expense, any charitable, religious and social institutions, any schools and other establishments for instruction and education, with the right to use their own language and to exercise their own religion freely therein. (Treaty of Peace with Turkey Signed at Lausanne, July 24, 1923, http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne):

[2] U.S. Department of State, *Annual Report on International Religious Freedom for 1999: Turkey*, Washington, DC, September 9, 1999:

[3] Թուրքիայում դաշտային նիւթեր հաւաքելու շրջանում բազմիցս առիթներ եմ ունեցել հանդիպել մահմեդականների, ում շրջապատում «հայ» են համարել, բայց իրենք կտրականապէս մերժել են ընդունել «հայ» լինելը: Մերժման պատճառների մէջ յաճախ «դեր է ունեցել» տուեալ անձի կամ նրա ազգականի նկատմամբ հայկական ծագման հետ կապուած բռնութեան դէպքերը (օրինակ՝ պաշտօնական մարմինները բռնութիւնների միջոցով պահանջել են խոստովանել, որ կապ ունի քրդական ազգային շարժումների հետ, կամ՝ դատական որեւէ գործ քննելիս քննիչները տարբեր ձեւերով դատարանում հնչեցնում են «այս հայը», «այս *դէօնմէն*» եւն.): Այդ դէպքերն արագօրէն յայտնի են դառնում եւ վերածւում ընկերաբանական նոր փորձի՝ գումարուելով հայերի

նկատմամբ կիրառուած/կիրառուող փաստացի քաղաքականութեան լայնօրէն յայտնի ընդհանուր դրսեւորումների փորձին:

[4] Armen Melikian, "Armenian Watch Monitors Human Rights Violations Against Armenian Worldwide", http://www.armeniadiaspora.com/population/note turkey pop.html. նաեւ՝ http://www.jihadwatch.org/archives/2005/02/005091print.html . նաեւ՝ Կարէն Խանլարի, «Հայ Էթնօկրօնական Տարրը Անատոլիայում (1991-2005 թթ.)», 2010/05/13, (http://akunq.net/am/?p=2916). նաեւ՝ *Երկիր Շարաթաթերթ*, Երեւան, 22 Հոկտեմբեր 2004. նաեւ՝ http://www.aktifhaber.com ; http://www.sagduyu.de/blog/?p=251 . նաեւ՝ www.tekkisilikgazete.com/content/view/1399/5/ http://www.sagduyu.de/blog/?p=251 . նաեւ՝ http://www.bing.com/search?q=canadaturk.ca+13.12.2007&src=IE-SearchBox&FORM=IE8SRC եւն.:

[5] Ֆըլլա - արաբերէն «Fellaha» - «երկրագործ» բառից: Քրդերէնում «ֆրլլա» բառն ունի «անհաւատ» - «քրիստոնեայ» իմաստը եւ արհամարհական բնութագրով օգտագործւում է գլխաւորապէս որպէս «հայ» էթնանուան հոմանիշ:

[6] «*Մեր գիւղերը քուրդեր ապրում էին, քուրդերը «հայ» չէին օգտագործում, «ֆրլա» կ'ըսէին: Մենք մեզի «հայ» կ'ըսէինք, իրենք «գեաուր», «ֆրլա» կ'ըսէին, եւ մենք փոքրուց գիտէինք, որ ատիկա վիրաւորական է: Բայց իրաւունքը իրենց մօտ էր: ... Ուրիշ հայեր մուսուլմաններ դարձած էին եւ մեր մէջ ապրում էին... Կ'իմանայինք, որ ատիկա կամաւոր ընտրութիւն չէր, հարկադրուած իսլամ դարձան... [քրդերը] անոնց ուրիշ անունով կը կանչեն բաֆրլա, այսինքն բաֆըլլա բառերից է՝ հայրիկը քրիստոնեայ: Այսինքն հայից փոխուած է, ան քրիստոնեայից փոխուած է... Եւ անոնց կ'ըսէին բաֆրլա, եւ եթէ վիրաւորիչ ըլլալ կ'ուզէին՝ հարամ կ'ըսէին: Հարամ գիտէ՞ք ինչ ըսել է՝ հարամ ոսկոր: Հարամ ոսկոր մարդիկ էք: Իրենց մէջ քուրդը մուսուլմանացած հարուն հարամ ոսկոր կ'ըսէին... իրենք ալ շատ դժուար վիճակի մէջ էին: Կարելի է, որ կը զղջային, որ մուսուլման դարձած են, կարելի է, որ կ'ուզէին վերադառնալ, բայց գիտէին, որ չեն կրնայ վերադառնալ: Շատ անգամ մենք անոնց հետ աւելի փրոպլէմ կ'ունենայինք, քան թէ քուրդի մը հետ...*» (տե՛ս «Սասունցիները», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս (ՀՀՀ), Հտր. Լ.Գ.*, Պէյրութ, 2013, էջ 468-469, 471). նաեւ «*Հիմա ալ ֆրլէ կ'ըսեն: Գապ չունի, որ իսլամ էին դարձել: Չէ՞ որ հայ էին*» («Ռէյս Տանոյի Թոռ Գէորգ. Արխունցիները», *ՀՀՀ, Հտր. Լ.Գ.*, էջ 412):

[7] *Ալիք*. Թեհրան. 1980. Դեկտեմբերի 18:

[8] Կարէն Խանլարի (Խանլարեան), «Պաշտօնական» Հայերը Թուրքիոյ Հանրապետութիւնում (1923-2005թթ.)», էջ 46 (http: www.noravank.am upload pdf 385 am.pdf):

[9] *Նոր Մարմարա*, 2003. Յունուարի 27:

[10] Խանլարի, «Պաշտօնական», էջ 51:

MIN SSSR. *Dokumenti Vneshney Politiki SSSR* (ԽՍՀՄ արտաքին քաղաքականութեան փաստաթղթեր), *Հտր. 6*. Մոսկուա, Գոսկոմիզդատ, 1962, էջ 165-167. նաեւ RGASPI (Rossiskiy Gosudarstvenniy Arkhiv Sotsialno-Politicheskov Istorii (Հասարակական-քաղաքական պատմութեան Ռուսաստանի պետական արխիւ), Ֆոնդ 5, Յուցակ 1, Գործ 1988, թուղթ 109 (ըստ Y. Barsegov, *Genotsid*

Armian, Otvetstvennost Turtsii I Obiazateltsva Mirovogo Soobshestva (Հայոց Ցեղասպանութիւնը. Թուրքիոյ պատասխանատուութիւնը համաշխարհային հասարակութեան դիմաց), Հտր. 2, մաս 1, էջ 610-612):

[12] Ուշագրաւ է, որ Թուրքիան երբեք չքննարկեց Հայաստանի տարածքում մնացող մահմեդական բնակչութեան տեղափոխման հարցը, չնայած շարունակ պնդում էր, որ հայերի ու մահմեդականների խաղաղ համակեցութեան հարցը հնարաւոր է բացառապէս միատարր տարածքներ ունենալու պարագայում: Թուրքիային, իհարկէ, խիստ հարկաւոր էր այդ տարածքներում մահմեդական բնակչութիւն պահել:

[13] MIN SSSR, *Dokumenti Vneshney Politiki SSSR, Հտր. 4*, Մոսկուա, Գոսկոմիզդատ, 1960, էջ 420-426 (Barsegov, էջ 556-557):

[14] RGASPI, Ֆոնդ 5, Ցուցակ 1, Գործ 1988, թուղթ 39-43 (Barsegov, էջ 609):

[15] RGASPI, Ֆոնդ 5, Ցուցակ 1, Գործ 1988, թուղթ 39-43 (Barsegov, էջ 609-610):

[16] *Article 31*: Persons over eighteen years of age, losing their Turkish nationality and obtaining *ipso facto* a new nationality under Article 30, shall be entitled within a period of two years from the coming into force of the present Treaty to opt for Turkish nationality.

[17] *Article 33*: Persons who have exercised the right to opt in accordance with the provisions of Articles 31 and 32 must, within the succeeding twelve months, transfer their place of residence to the State for which they have opted. They will be entitled to retain their immovable property in the territory of the other State where they had their place of residence before exercising their right to opt. They may carry with them their movable property of every description. No export or import duties may be imposed upon them in connection with the removal of such property.

[18] *Article 65*: All property, rights and interests situated in territory detached from the Ottoman Empire under the present Treaty, which, after having been subjected by the Ottoman Government to an exceptional war measure, are now in the hands of the Contracting Power exercising authority over the said territory, and which can be identified, shall be restored to their legitimate owners, in their existing state. The same provision shall apply to immovable property which may have been liquidated by the Contracting Power exercising authority over the said territory. All other claims between individuals shall be submitted to the competent local courts (http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne):

[19] *Article 30*: Turkish subjects habitually resident in territory which in accordance with the provisions of the present Treaty is detached from Turkey will become *ipso facto*, in the conditions laid down by the local law, nationals of the State to which such territory is transferred.

[20] *Article 33*: Persons who have exercised the right to opt in accordance with the provisions of Articles 31 and 32 must, within the succeeding twelve months, transfer their place of residence to the State for which they have opted. They will be entitled to retain their immovable property in the territory of the other State where they had their place of residence before exercising their right to opt. They may carry with them their movable property of every description. No export or import duties may be imposed upon them in connection with the removal of such property.

[21] *Article 34*: Subject to any agreements which it may be necessary to conclude between the Governments exercising authority in the countries detached from Turkey and the Governments of the countries where the persons concerned are resident, Turkish

nationals of over eighteen years of age who are natives of a territory detached from Turkey under the present Treaty, and who on its coming into force are habitually resident abroad, may opt for the nationality of the territory of which they are natives, if they belong by race to the majority of the population of that territory, and subject to the consent of the Government exercising authority therein. This right of option must be exercised within two years from the coming into force of the present Treaty. *Article 35*: The Contracting Powers undertake to put no hindrance in the way of the exercise of the right which the persons concerned have under the present Treaty, or under the Treaties of Peace concluded with Germany, Austria, Bulgaria or Hungary, or under any Treaty concluded by the said Powers, other than Turkey, or any of them, with Russia, or between themselves, to choose any other nationality which may be open to them:

[22] 1918ին իսլամացած եւ թուրք ինքնութիւն ընդունած Օսման Կայան Էրզրումի մօտ գտնուող իր 74 անուն ընտանեկան ժառանգութիւնը, որը իշխանութիւնները գրանցել էին որպէս «հայի ունեցուածք», չստացաւ, որովհետեւ նրան, այնուամենայնիւ, հայ էին համարում: Կայան դատ է սկսում եւ ողջ կեանքը ներդնում է դատական գործընթացին, որը տեւում է մինչեւ 1967: Դատը նա շահում է, բայց տաս ամիս անց մահանում է: Դատը վերսկսում է նրա ընտանիքի հետ (http://novostink.ru/mir/103102-armyanin-ne-primirivshiysya-s-islamizaciey-kommentariy-akos.html#ixzz3UI4ud0rq):

[23] Christopher Walker and David Marshall Lang, *The Armenians*, 2nd revised edition, London, January 1977, "Minority Rights Group Report No. 32", էջ 15:

[24] Արսէն Կարակոչի պատմածից, 2012ին Ստամբուլ, զրուցել եւ պատմութիւնը ձայնագրել է Հ. Խառատեանը («Իսրայէլցիների, Յոյների, Վրացիների Նկատմամբ Ատելութիւն Չկայ, Մեծ Ատելութիւնը Հայերի Նկատմամբ է», *ՀՀՀ Հտր. ԼԳ.*, Պէյրութ, 2014, էջ 526-527:

[25] Անատոլիա - Հայերը, յատկապէս Ցեղասպանութիւնը վերապրած սփիւռքահայերը «Անատոլիա» տեղանուան միայն նախացեղասպանական տարողութիւնը գիտեն՝ Թուրքիայի արեւմտեան հատուածը: Ներկայիս Թուրքիայի արեւելեան հատուածը նրանք շարունակում են անուանել Հայաստան, Արեւմտեան Հայաստան կամ Տաճկահայաստան, ինչպէս, ի դէպ, այդ տարածքը յաճախ «Էրմենիստան» Հայաստան են անուանում տարեց շատ թուրքեր եւ քրդեր: Վերջին քսան-երեսուն տարիներին ստամբուլահայերի խօսակցական լեզուում «Անատոլիա» տեղանունը սկսել է ձեռք բերել Թուրքիայի արեւելեան նահանգներ իմաստը, մասաւորապէս Սասունից, Մուշից, Բիթլիսից Ստամբուլ տեղափոխուած հայերին անուանում են «Անադոլուի հայեր»:

[26] Հայերին թոյլ էին տալիս հող մշակելով ապրելու կարիքները հոգալ, բայց հողը որպէս սեփականութիւն չէին յատկացնում: Մինչեւ այսօր էլ այդ հողերը մշակողները, եթէ նոյիսկ շարունակում են ապրել նոյն վայրերում սեփականութեան վկայականներ չունեն:

[27] «Սասունցիները», էջ 465-466;

[28] Նոյն, էջ 482-483

[29] «Մայրիկս Փորձել է Իսկական Հաւատացեալ Մահմեդական Լինել, Բայց Միաժամանակ Իրեն Միշտ Քրիստոնեայ է Զգացել», *ՀՀՀ Հտր. ԼԳ.*, էջ 442:

[30] Նոյն:

[31] Christophor Walker, *Armenia: The Survival of A Nation*, London, Croom Helm, 1980, էջ 348. նաեւ՝ Dr. Tessa Hofmann, *Armenians in Turkey Today: A Critical Assessment of the Situation of the Armenian Minority in the Turkish Republic* (second edition), Uppsala, 2003, էջ 15 (http://www.armenian.ch/gsa/Docs/faae02.pdf):

[32] Ռուբէն Մելքոնեան, «Ունեցուածքի Հարկը» (Varlık Vergisi) Կամ Տնտեսութեան «Թուրքացման» Քաղաքականութիւնը Հարապետական Թուրքիայում», ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան Ինստիտուտ *Օսմանագիտական Եւ Թիւրքագիտական Հետազօտութիւններ Մատենաշար, 5րդ Հատոր*, Երեւան, 2008 (http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=487):

[33] Taner Akçam, Ümit Kurt, *Kanunlarin Ruhu. Emval-i Metruke Kanunlarinda Soykirimin İzini Sürmek* (Օրէնքների ոգին. լքեալ գոյքերում ցեղասպանութեան հետքերի հետապնդումով), İstanbul, 2012:

[34] Վահրամ Ղարախանեան, «Թուրքիայի Հանրապետութեան Իշխանութիւնների Դիրքորոշումը Թուրքահպատակ Հայերի, Յոյների Եւ Հրեաների Հանդէպ 1923-1926թթ.», *Հայոց Պատմութեան Հարցեր, Հտր. 10*, Երեւան, 2009, էջ 258-278:

[35] S. Avanesov, *Polojenie Natsionalnikh Menshinstv V Turtsii* (Թուրքիայում ազգային փոքրամասնութիւնների վիճակը), Երեւան, 1963, էջ 13:

[36] Ս. Պօղոսեան, *Քրդերը Եւ Հայկական Հարցը*, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1991, էջ 278:

[37] Գեղամ Վարդանեան, «Արարատեան Հանրապետութիւն Եւ Կարմիր Քրդստան» (http://www.diplomat.am/publ/public/araratyan_hanrapetowt_39_yown_ev_karmir_qrdstan_mas_errord/14-1-0-645): Ուշագրաւ է, որ նոյն տարիներին Խորհրդային Հայաստանում դաշնակցութեանը յարելու եւ *բանդիտիզմի* մեղադրանքով հետապնդուել, ձերբակալուել, գնդակահարուել եւ աքսորուել են բազմաթիւ նախկին ֆիդայիներ, ինչպէս՝ ֆիդայի Չոլօն (Յարութիւն Աբրահամի Կիրակոսեան), ֆիդայի Փեթարա Իսրօն (Մշոյ Փեթարա Գիւղում ծնուած եւ Ցեղասպանութիւնից յետոյ Թալինի Կաթնաղբիւր Գիւղում հաստատուած Իսրայէլ Իսրայէլեանը), Տէր Քաջի Աղամը, Անդրանիկ զօրավարի զօրքերի գլխաւոր ձիապանը՝ Մշոյ Առատ Գիւղում ծնուած Արխա Զօրիկը (Զօհրապ Գասպարի Մամիկոնեան) եւն.:

[38] «Գաղութահայ Կեանք. Թուրքիա», *Հայրենիք Ամսագիր*, 1931, Մայիս, էջ 170:

[39] Պօղոսեան, էջ 278: Թերեւս սրա զուգահեռն էր Խորհրդային Հայաստանում քաղաքական բռնաճնշումների շրջանակներում իրականացուած եզդի մտաւորականների ձերբակալութիւնները: 1937ին, օրինակ, ձերբակալուել են Հայաստանի Գրողների Միութեան անդամներ, եզդիներ Զարդրէ Գենջին (*Ռյա Թազա* քրդերէն թերթի խմբագիր, Ալագեզի քրդական թատրոնի տնօրէն), արձակագիր, գրականագէտ Հաջիէ Ջնդին: Նրանք մեղադրւում էին «քուրդ ապստամբական հակախորհրդային կազմակեպութեան» ղեկավարման մէջ, իբրեւ թէ «ազգայնամոլական գաղափարներ» են հետապնդել՝ կապի մէջ լինելով արտասահմանի «դաշնակցական-քրդական» «Հոյբուն» կոմիտէի ղեկավարներ Բադիրխանի եւ «անգլիական գործակալ Յակոբեանի» հետ (Ա. Մանուկեան, *Քաղաքական Բռնաճնշումները Հայաստանում 1920-1953թթ.*,

Երեւան, 1999, էջ 95): Զանգուածային ձերբակալութիւններ են եղել նաեւ եզդի գիւղացիութեան միջավայրում:

[40] «Սասունցիները», էջ 483:

[41] http://akunq.net/am/?p=24083 :

[42] Avanesov, էջ 14:

[43] Taner Akcham, "Turetskoe Natsionalnoe 'Ya' I Armianskii Vopros" (Թաներ Աքչամ, Թուրքական ազգային 'ես'ը եւ Հայկական Հարցը), http://armenianhouse.org/akcam/genocide/book1.html :

[44] Çetin Yetkin, *Türk Halk Hareketleri Ve Devrimleri Tarihi* (Թրքական ժողովրդական շարժումները եւ յղղափոխութիւններու պատմութիւնը), Istanbul, 1984, էջ 4, ըստ՝ Akcham, "Turetskoe Natsionalnoe":

[45] Ilhan Arsel, *Arap Milliyetçiliği ve Türkler* (Արաբ ազգայնականութիւնը եւ թուրքերը), Istanbul, 1987, էջ 37, ըստ՝ Akcham, "Turetskoe Natsionalnoe":

[46] «Մայրիկս Փորձել է Իսկական Հաւատացեալ», էջ 453:

[47] Անդ, էջ 452:

[48] «Ռէյս Տանոյի Թոռ Գէորգը. Արխունդցիները», էջ 423:

[49] «Մայրիկս Փորձել է Իսկական Հաւատացեալ», էջ 441-442:

[50] http://akunq.net/hy/?p=10894 . նաեւ՝ stargazete.com, 18.05.2010. նաեւ՝ Sabah.com.tr, 05.10.20101:

[51] J. Winter, *America and the Armenian Genocide of 1915*, New York: Cambridge University Press, 2003, էջ 267:

[52] Ջաֆէր Սոլգուն, «Ինչու՞ է Նրա Անունը Կարպիս, Ես Ինչու՞ Թուրք Չեմ» (http://www.stargazete.com/acikgorus/onun-adi-neden-garbis-ben-neden-turk-degilim-372783.htm): Հայերէն թարգմանութիւնը՝ http://akunq.net/am/?p=11527; *2011/08/11*):

[53] «Մայրիկս Փորձել է Իսկական Հաւատացեալ», էջ 448:

[54] Սոլգուն:

[55] Զրոյցը Հ. Խառատեանի կողմից ձայնագրուել է Դերսիմի Լաչ Դերէսի կիրճում, որտեղ տեղի է ունեցել ջարդերից փախչող Դերսիմի բնակչութեան սպանդը թուրքական զօրքերի կողմից 2011ին (*ՀՀՀ, Հտր. ԼԵ*, մամուլի տակ - Ծ.Խ.):

[56] Զրոյցը ձայնագրուել է Դերսիմում՝ Ջիւրէք գիւղում, 2011ին, Հ. Խառատեանի կողմից (*ՀՀՀ, Հտր. ԼԵ*, մամուլի տակ - Ծ.Խ.):

[57] 1984-87՝ Թուրքիայի արեւելեան նահանգներում, քուրդ զինեալների դէմ պայքարի պատրուակով, թուրքական բանակի միջոցով 2400 գիւղ եւ 1500 գիւղակ ամբողջութեամբ կամ մասնակիօրէն դատարկուել է կամ ոչնչացուել, եւ տեղահանուել է շուրջ 3 միլիոն բնակչութիւն ("Forced Evictions: Violations of Human Rights", Global Survey on Forced Evictions, No 7 COHRE, September 1998, www.cohre.org, էջ 65-69. նաեւ՝ http://www.jubileecampaign.co.uk/world/tur2.htm . նաեւ՝ http://www.dozame.org/villages/burnedvillages.htm . նաեւ՝ "The Wall Of Denial: Internal Displacement in Turkey," U.S. Committee for Refugee, November 1999, էջ 14-15. նաեւ՝ "Asylum Seekers From Turkey: The Dangers they Flee. A Report to Asylum Aid (Report of a Mission to Turkey)," 4-17 October 2000, էջ 59. նաեւ՝ *Turkey Human Rights Practices, 1993*, Author: U.S. Department Of State, January 31, 1994. նաեւ՝ R. Benninghaus, "Production, Usage and Diffusion of the Shal o Shapik Men's Costume in Turkish Kurdistan," 31 May 2001

(http://www.chaldeansonline.net/forums/ruediger-benninghaus.html): Սասունի Աջար Գիւղի հայ բնակչութիւնն ամբողջապէս իսլամացման է ենթարկուել 1983ին: Սղերդում, Դերսիմում, Սասունում գիւղական բնակչութեան տեղահանութիւնները եւ բնակիչների ետ վերադարձն անհնար դարձնելու նպատակով գիւղերն ամբողջովին աւերելը շարունակուել է նաեւ 1992-1995ին: Աջար գիւղը հրդեհել են 1995ին: 1993ին Մանազկերտի Գուլալի Գիւղը երեք անգամ հրդեհելուց յետոյ մուտքի մօտ փակցրել են «Սա հայկական գիւղ է, մուտքն արգելւում է» բովանդակութեամբ մի ցուցանակ: Տեղահանուել են նաեւ Մարդին Նահանգի Հասսենա, Հերբոլ եւ Բեսպին հայկական գիւղերը (Կարէն Խանլարեան, «Քրդական Շարժումներին Արեւմտահայութեան Մասնակցութեան Քաղաքական Դրդապատճառները» http://akunq.net/am/?p=9461): 2011ին Դերսիմի Ալանեազի Գիւղի մի բնակիչ, ալեւիացած հայ, պատմում էր, որ «*Կնոջս հենց այստեղ՝ մեր դռան առաջ սպանեցին: 2001ին սպանեցին պետութեան զինուորները*» («Էլ Վախենալու Բան Չի Մնացել, Ամէն Ինչ Էլ Արել Են Մեզ Հետ», *ՀՀՀ Հտր. ԼԴ.*, էջ 495):

[58] Հայդարան - Ալեւիական աշիրէթ Դերսիմում: Դերսիմի ամբողջ բակչութեան մէջ տարածուած է այն համոզմունքը, որ «հայդարան» եւ «դեմանան» աշիրէթները նախկինում հայերից ալեւիացածների աշիրէթներ են: «Նախկին» բառի իմաստը տուեալ դէպքում խիստ տարողունակ է, ինչպէս տեղացիներն են ասում՝ «վաղուց, հարիւր, գուցէ երկու հարիւր տարի առաջ, գուցէ նոյնիսկ աւելի վաղ»:

[59] Միրաք, Միրաքեան - Դերսիմում մեծ ճանաչում ունեցող հայկական տոհմ (Գէորգ Հալաջեան, *Դերսիմի Հայերի Ազգագրութիւնը*, հրատարակութեան պատրաստել եւ խմբագրել է Դ. Վարդումեանը, *Հայ Ազգագրութիւն Եւ Բանահիւսութիւն, Հտր. 5*, 1975, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., էջ 252-254. նաեւ՝ Անդրանիկ՝ *Տէրսիմ, Ճանապարհորդութիւն Եւ Տեղագրութիւն*, 1900 (Թիֆլիս, Թիֆլիսի Հայոց Հրատ. Ընկ., N188, էջ 64-70, 76, 123, 143-44, 152, 176-77) բազմիցս են անդրադառնում Միրաք, Միրաքեան հայերին):

[60] Տե՛ս՝ ծանօթ 58:

[61] Դեմանաններ - ալեւիական աշիրէթ Դերսիմում (տե՛ս՝ ծնթ.59):

[62] Զրոյցը տեղի է ունեցել Դերսիմում՝ Թունջելի քաղաքում, 2011ին: Պատմութիւնը ձայնագրուել է Հ. Խառատեանի կողմից: Պատրաստւում է հրատարակութեան:

[63] «Թունջելիի Հայը», *ՀՀՀ Հտր. ԼԴ.*, էջ 505-506:

[64] «Մայրիկս Փորձել է Իսկական Հաւատացեալ», էջ 457-459:

[65] «Սասունցիները», էջ 474:

[66] Նոյն, 467, 483:

[67] «Մայրիկս Փորձել է Իսկական Հաւատացեալ», էջ 454:

[68] Ստամբուլում ապրող Սարգիսի պատմութիւնը ձայնագրել է Հ. Խառատեանը 2013ին (*ՀՀՀ Հտր. ԼԵ*, մամուլի տակ – Ծ.Խ.):

[69] Հրապարակել է Գէորգ Ստամբոլցեանը 18.07.2013 (http://www.azatutyun.am/content/article/25049219.html):

[70] Հրատարակութեան պատրաստուող Սարգիսի պատմութիւնից (*ՀՀՀ Հտր. ԼԵ*, մամուլի տակ – Հ.Խ.):

[71] «Մեծագոյն Հոգը՝ Հայը», *Դրօշակ*, Աթենք, ԺԹ. Տարի, 1988 թիւ 8, Օգոստոս 3, էջ 38:

[72] Հայաստանի Ազատագրութեան Գաղտնի Բանակ, ծանօթ նաեւ ԱՍԱԼԱ յապաւումով:

[73] http://akunq.net/am/?p=11527 :

[74] Dr. Tessa Hofmann, *Armenians in Turkey Today*, October 2002:

[75] «Ստամբուլում Հայերը Անատոլիայից Եկած Հայերի Հայութիւնը՝ Քիչ, Քրդութիւնը՝ Մեծ Են Ընդունում», *ՀՀՀ Հտր. ԼԴ.*, էջ 499:

[76] «Հայլար», *ՀՀՀ Հտր. ԼԳ.*, էջ 437:

[77] http://www.horizonweekly.ca/news/details/53399 :

[78] «Մայրիկս Փորձել է Իսկական Հաւատացեալ», էջ 447-448:

[79] Նոյն:

[80] «Ռէյս Տանոյի Թոռ Գէորգը. Արխունդցիները», էջ 422:

[81] Զրոյցը տեղի է ունեցել 2014ին Երեւանում, ուր զրուցակիցս եկել էր լսելու Դերսիմին նուիրուած մի գիտաժողովի զեկուցումները (*ՀՀՀ, Հտր. ԼԵ*, մամուլի տակ – Ծ.Խ.):

[82] ECRI Report on Turkey, էջ 30,- http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/country-by-country/turkey/TUR-CBC-IV-2011-005-ENG.pdf :

[83] http://www.armweeklynews.am/awn/m14/m_4031.htm :

THE STATUS OF THE ARMENIANS IN CONTEMPORARY TURKEY: THE CASE OF THE CONVERTED ARMENIANS (SUMMARY)

HRANUSH KHARATIAN

Armenians do not have a specific, distinct official status in Turkey. The Lausanne Treaty provisions regarding Turkey's "non-Muslim minorities" compel Turkey to allow these minorities to have their community schools, security around their religious institutions, cemeteries, etc. The word Armenian is not mentioned.

The status of the Armenians in Turkey has often changed since the Lausanne Conference, in accordance with both Turkish domestic policy and Turkish-Soviet relations. For instance, the massacres of Armenians and Alevis of Dersim in Turkey in 1937-38 coincided with the deportation of Western Armenians from the bordertowns of Soviet Armenia and Georgia. Obviously, Soviet policy towards the Armenians was influenced by Turkish-Soviet relations.

The March 1921 Moscow and October 1921 Kars Treaties provided for the transfer of Armenians in Turkey to the Caucasus and forbade their return to Turkey from Russia and Trans-Caucasia. Article 8 of the Moscow Treaty and Article 10 of the Kars Treaty note that both states will restrain from supporting or organizing groups which plan to fight against the neighboring state. These articles have enabled both states to oppress Armenians in Turkey and the USSR. It needs to be said that the League of Nations had no supervisory power over the implementation of minority rights in Turkey, which conducted a policy of homogenization.

The Armenian minority in Turkey faced a set of reprisals, including: a) forbidding freedom of movement and relocation of the Armenians of the hinterland, b) exile and deportation in the 1930s, c) "conscription" during the first year of WWII, d) taxes which were intended to ruin the Armenians financially, e) labeling the Armenians as traitors, inventing a negative image of the Armenians and popularizing it, f) the planned demolition of the Armenian cultural heritage, g) repossession of Armenian properties by non-Armenians, h) the 'disclosure' of the Armenian element in Turkey's ethnic conflicts, etc. these acts and their implications generated a mood of antagonism and animosity towards the Armenians. The latter had no choice but to disguise themselves. They were marginalized, isolated and lived with the perception that there were no Armenians in the world!

The acts of the Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia and those of the Armenian Justice Commandos backfired on the Armenians of Turkey, who reacted with new waves of conversion to other ethnicities and islamization. In fact every new wave of anti-Armenian news dissemination in Turkey drew a new group of the diminishing Armenian remnants of the hinterland to conversion.

In the 1980s during the "identity liberation" era in Turkey, the converted Armenians did not react immediately by disclosing their real identity, b ut came closer to socialist ideology. They perceived identity issues meant political mingling, unlike holding socialist ideas.

The discourse on converted Armenians truly started in the early 21st century, particularly after the assassination of Hrant Dink. One part of the converted Armenians would like to maintain their Islamic and Armenian identity. The other part, however, puts the issue of religious and ethnic reconversion in Turkey in the limelight.

Աւետարան Ըստ Մատթէոսի 10.26-31

ՄԻ՛ ՎԱԽՆԱՔ

(Քարոզ՝ Գիտաժողովին Նուիրուած Եկեղեցական Պաշտամունքին)

Աւետարանի այսօրուան հատուածը կը պատկանի Տէր Յիսուսի այն խօսքերուն, որոնք կը զինեն իր աշակերտները կենարար յորդորներով:

Մատթէոս 10ի մէջ կը կարդանք, թէ մեր Տէրը կը հրաւիրէ 12 աշակերտներ եւ անոնց կու տայ առաքելութիւն՝ երթալու իրենց անմիջական աշխարհը եւ քարոզելու Աստուծոյ թագաւորութեան իրականութեան մասին, որ ունի շատ ծալքեր:

Աւետարանիչը, իր խօսքերուն ընդմէջէն միտք ունի այն հրեաները, որոնք արդէն Քրիստոսի հետեւորդները դարձած են, սակայն տակաւին Հին Կտակարանի օրէնքով կը շնչեն ու կ'ապրին: Ուստի ան Յիսուս Քրիստոսը անոնց կը ներկայացնէ որպէս նոր Մովսէս մը, նոր հոգիի ուսուցիչ մը, եւ նոր կերպար մը: Ան կը փոխանցէ Յիսուսի խօսքերը զինք շրջապատող հաւատացեալներուն, այնպիսի ժամանակի մը մէջ երբ ծանր հալածանքի կ'ենթարկուին քրիստոնեաները, եւ ուրեմն կան տեսակ տեսակ նեղութիւններ, անձնական ու ընկերային:

Հաւատացեալներէն ոմանք կը կորսնցնեն ամէն յոյս, ուրիշներ՝ որոնք Քրիստոսի հանգիստ հետեւորդներ են, կը կորսնցնեն ամէն կորով: Հարցը այն է թէ հաւատքի էութեան մասին կան սխալ ակնկալութիւններ: Կարծէք անոնք *ջուրի սահուն ճամփայ* կը փնտռեն, եւ կարող չեն տեսնել որ հաւատքը մեղմ ու հանդարտ ընթացք ըլլալէ աւելի մշտադալար ու փուշերով պատուած տոկուն բոյսի պէտք է նմանի:

Ընդհանրապէս եւ բնականաբար մարդիկ կը հիմնեն իրենց հաւատքը ապահովութեան ու անդորրութեան գրաւականին վրայ, եւ այդպէս՝ դիւրապէս կիրարկելի կրօնը կը դառնայ աւելի գրաւիչ քան սուղ գին պահանջող կենդանի հաւատքը: Այս իմաստով, Յիսուս Քրիստոսի քարոզած հոգեւոր ըմբռնումները ծանր կը կշռէին իր աշակերտներուն վրայ: Ան անձնապէս պատրաստ էր վճարելու կեանքի գինը, խաչի մահով, խոնարհութիւնով, պարզութիւնով ու նուիրումի ամէն միջոցով: Ուստի ան կ'ակնկալէր նաեւ իր աշակերտներուն ամբողջական նուիրումը:

Ան շնորհք ու սէր կը սփռէր ամէն կողմ, բայց նաեւ ցոյց կու տար որ կուտ հոգի կը պահանջուի ամէն հաւատացեալէ եւ ամէն հաւատարիմ աշակերտէ:

Հետեւաբար, Քրիստոսի փրկարար պատգամը չէր խոստանար աշխարհիկ ապահովագրութիւն, եւ՝ չարով լի աշխարհի մը մէջ դժուարութեանց անյապաղ կանխում: Ան կը խոստանար ներքին զօրութիւն, կամք, քաջութիւն, խոր տեսիլք, յարութեան յոյս, անվերջ ընթացք, սրտի գոհունակութիւն եւ այլ հոգեկան պտուղներ:

Բնական է ուրեմն, որ քրիստոնէական պատմութեան ընթացքին, բոլոր անոնք որոնք իրենց եկեղեցական պատկանելութիւնն ու կրօնական հաւատքը հիմնած են չքննուած մտքի, չտաշտուած հոգիի, չմաղուած գործի, չփորձուած կամքի, չհաղորդուած ձեռքի եւ չնորոգուած հոգիի վրայ, շուտով երբ հալածանքն ու տանջանքը յարձակին՝ յանձնուին յուսալքման եւ հոգեկան կորուստի: Պարզ է ակնկալել որ երբ մարդ ընկերային, ֆիզիքական կամ մտաւորական որեւէ բարդութիւն դիմագրաւէ եւ զինուած ըլլայ միայն երեւութական կրօնով, ան պիտի ընկղմի հաւատքի կամ ինքնութեան լքումի արահետին մէջ:

Այս բոլորը միտք բերելով Տէր Յիսուս Քրիստոս պէտք է զինէր իր օրերու աշակերտները, կարծէք թէ ըսելով՝ «ձեր ունեցած զօրութիւնը, ինքնութիւնը, եւ առաքելութիւնը պատանդը պէտք չէ ըլլան աշխարհի փոփոխական օրէնքներուն կամ համակարգերուն: Կայ հոգեւոր ու նուիրական խորք այս աշխարհին մէջ՝ որ կը կոչուի Աստուծոյ Թագաւորութիւն»:

Ուրեմն «մի՛ վախնաք».-

1- որ Ճշմարտութիւնը կորսուի: Ամէն ինչ պիտի յայտնուի (համար 26-27): Բայց դուք ճշմարտութեան խօսքը մի՛ թողուք միայն այլոց: Նախ դու՛ք խօսեցէք այդ ճշմարտութիւնը:

2- անոնցմէ որ մարմինը կը սպաննեն: Հոգին է կորիզը մարմնին, եւ ուրեմն մի՛ ցնծաք երբ միայն մարմինը ողջ կը մնայ, եւ միայն մարմինը փրկելու հետամուտ մի՛ ըլլաք: Եթէ ձեր մէջ տիրող աստուածատուր հոգին մեռած է, միայն մարմնին փրկութիւնը յաղթանակ մի՛ սեպէք:

3- վասն զի Աստուած կը գործէ հոն ուր չէք իսկ կրնար երեւակայել: Ան ճնճղուկները, ամենայն հասարակ թռչունները, փոքր ու պարզ, աղքատին կերակուրն ու միսը եղող արարածները

եթէ կը հոգայ, հապա որքան աւելի պիտի հոգայ արագիլը, ծիծեռնակը, եւ անկէ աւելի ալ յատկանշական արարածները:

Սիրելի հաւատացեալ քոյրեր եւ եղբայրներ, մենք 2015ի այս տարուան ընթացքին, նաեւ այս երկու օրերուն գիտաժողովի ընթացքին, վերաքաղը կը կատարենք մեր հայ ժողովուրդի դատի ծրարին, անոր բարդութիւններուն եւ կարելիութիւններուն: Կ'անդրադառնանք անցեալի ցաւին ու ներկայի պայքարին:

Աւետարանի այսօրուան դասերուն մէջ կան գոնէ երեք պատգամներ, որոնք պէտք է մեզ 100 ամեակի հոգենորոգ աշխուժութեան մէջ դնեն.-

1- Ճշմարտութիւնը տարածել նորանոր կերպերով, եւ չբաւարարուիլ հակառակորդներու խաբէութեան կամ ուրացումներուն դիմադրելով:

Ճշմարտութիւնը թող ըլլայ նախ մեր ու մեր ցաւին ու փորձառութեան մասին: Ճշմարտութիւնը թող ըլլայ կեանքի ու մեր յարութեան եւ հաւատքին մասին: Ճշմարտութիւնը թող ըլլայ մեր հարցին ու աշխարհի եւ երկնքի արդարութեան մասին:

Մենք պատանդը չըլլանք ո՛չ մեր ցաւին, ո՛չ ալ հակառակորդին դաւին: Ծառայենք Ճշմարտութեան ու Ճշմարիտին:

2- Հոգին, հայուն մարմնին մէջ ապրող հոգին թող մնայ մաքուր, լուսաւորեալ, լուսաւորող, որպէսզի այս աշխարհի վիճակներէն ու մարմնաւոր հաշիւներէն վեր մնալով ստեղծէ աստուածային ոճ:

3- Եթէ գործնապէս ու խորապէս քրիստոնեայ ժողովուրդ ենք, ուրեմն շարունակաբար փնտռենք Աստուծոյ առաջնորդութիւնը, անոր ընկերակցութիւնը, եւ անոր ներշնչումը:

Տէր Աստուծոյ, Հօր, Որդիին, եւ Սուրբ Հոգիին, ամէն փառք ու պատիւ, այսօր եւ յաւիտեան: Ամէն:

كلمة سعادة النائب البرلمان اللبنان
الاستاذ غسان مخيبر[1]

يشرفني جداً ويسرني ان اكون معكم في هذا الحفل الذي يحتفل بانطلاقة كتاب الدكتورة نورا اريسيان: *مئة عام على الإبادة الأرمنية مئة شهادة عربية*. آمل ان تكون كلمتي هذه الليلة للشهادة مئة وواحد لهذا الكتاب وقد اتليت بها في مناسبات عديدة جداً. وآمل ربما من الذين لم يتمكنوا من الاستماع الى موقفي ان نسمعه الليلة.

ويشرفني ان اكون امامكم كممثل للامة اللبنانية جمعاء. هذه الامة اللبنانية التي تضم لبنانيين من اصل ارمني الذين لجأوا مع الالاف بل مع مئات الالاف الاخرين الى هذه الارض التي هي ارض ملجأ لجميعنا فنحن في هذه المنطقة جميعنا بل كثير منا لاجئون الى ارض لبنان التي فتحت اماكنها وقلوبها الى من طلب اللجوء اليها هرباً من اضطهاض ومن قتل ومن مجازر ومن ابادات.

لماذا انا متحمس لكل ما هو مرتبط بالقضية الارمنية. انا لست من اصل ارمني ولا ارتبط بالنسب الى اية جدة او احد من الاقارب الارمن. دعوني اقول لكم سببان اساسيان يجعلاني مهتم جداً لا بل ملتزم في كل ما يرتبط بالقضية الارمنية.

السبب الاول: ان ما حصل للشعب الارمني وشعوب مسيحية اخرى منذ ما يقارب المئة عام هذه السنة لا يعني الشعب الارمني وحده هي ابادة وبسبب وصفها القانوني - وانا رجل قانون - هي جرائم ضد الانسانية. جريمة الابادة جريمة ضد الانسانية يفترض ان يعتبر كل انسان في العالم معني بها لأنها جريمة تعذيب وبالتالي في هذه المناسبة وانا نائب للامة اللبنانية جمعاء امثل الانسانية جمعاء لأقول ان ما حصل منذ مئة عام يؤلمني بقدر ما يؤلم اي ارمني آخر. وفي مثل هذه المناسبات على الانسانية ان تعتبر نفسها كلها ارمن բոլորս հայ ենք.

والسبب الآخر الذي يأتي بي اهتمام بهذه القضية الكبيرة هي الحاضر. نعم نحن نؤرخ لماض بات عمره مئة سنة, انما هذا الماضي تكرر اليوم وأمام انظر الجميع على كل وسائل الاعلام لأن هناك شعوب أخرى تخضع لاضطهاضات ولمجازر لا بل اعمال الابادة في العراق وفي سوريا, في فلسطين في هذه المناطق التي تفرغ من مسيحييها ومن غير من الشعوب. هذا يجعلنا نقول بأن الكلام عن التاريخ ليس للتاريخ. نطلع بالتاريخ لكي لا يتكرر ولعله يتكرر اليوم امام اعيننا. وبالتالي ما العمل؟

---

[1] القيت هذه الكلمة في مناسبة نشر كتاب الدكتوره نورا اريسيان: *١٠٠ عام على الإبادة الأرمنية ١٠٠ شهادة عربية (بمناسبة الذكرى المئوية للإبادة الأرمنية)*، في جامعة هايكازيان في ١ شباط ٢٠١٥.

نعم اليوم الوقت هو للعمل وللفعل وليس فقط للذكرى. والذكرى اهم لان من لا يتذكر الماضي لا مستقبل له. الماضي يصنعنا انما نحن نصنع المستقبل فالتحدي هو لنا الليلة وفي كل ليلة هو سؤال "ما هو ذلك الفعل الذي اصنعه لكي اشارك في وضع هذا المستقبل, الذي ارفض ان يكون فيه ابادة مرة اخرى اضطهض مرة اخرى." العمل الاول, الفعل الاول والذي تقومونه به والتي قامت به الدكتوره نورا اريسيان هي كتابة الذاكرة واعتقد بأن العائلات اللبنانية من اصل ارمني التي لجأت الى هذا الارض تختزن الكثير. وكنت دعوت الى تجميع هذه الذاكرة في متحف لذاكرة اللبنانيين من اصل ارمني واعلن بأنه بدأت بالبناء في منطقة الجبيل وآمل ان يكون هذا المتحف ليس فقط للطائفة الارمنية بل للمجموعات الارمنية في متحف وطني لذاكرة جماعية تحفظ كل ما حصل لهذا الشعب الارمني ونستمر معكم في تذكارها.

هل لنا من افعال اخرى؟ نعم الافعال هي ضرورية في الحاضر لما يحصل على مستوى السياسي والامني والعسكري. لبنان عليه ان يقوم بتحرك على كل الاصعدة. وللكنيسة الارمنية الدور الكبير في قيادة هذا التحرك العام. والا يترك فقط للكنيسة الكاثوليكية والبابا في روما هذا الدور. وجب علينا مسؤوليات قيادة التحرك بذكاء لان الاعتداء على الاقليات ان كانت مسيحية او غير مسيحية نحن ضد نحن نعرف خطورته ونحن ادرى بقيادة تحرك جديد لكي نقول للمسيحيين ان يتجذروا في هذا المشرق بأن لا يخافوا هم قيادة الرجاء وعلى هذا الرجاء ان يترجموا.

هناك مستوى آخر من العمل السياسي. وهو مرتبط بالعدالة. الذاكرة وحدها لا تكفي والتحرك في العلاقات الاسلامية المسيحية تطويرها ايضا لا يكفي. انا اعتقد بأن الابادة الارمنية والابادات الاخرى تحتاج لعدالة والعدالة يمكن ان تقوم بالشهادة. الاول ان نشترك جميعنا في المطالبة الى السلطة التركية بالاعتراف بابادة الشعب الارمني على يد السلطنة العثمانية منذ ما يقارب المئة عام وهي جرائم لا تسقط بطول الزمن. هذه الجرائم يجب ان تعترف بها السلطات التركية الوريث للسلطنة العثمانية وأنا يشرفني ان اكون عضواً في البرلمان اللبناني الذي كان من اوائل البرلمانات العربية والعالمية التي اعلنت رسمياً بموقف لها بجريمة الابادة الارمنية. اما الموقف الآخر فأعتقد بأنه من جهة نظري ضروري وأكثر جرأة مطالبة فيها جمهورية ارمينيا كممثلا للشعب الارمني من دعاة اقامة دعوى من محكمة العدل الدولية جريمة الابادة ضد السلطات التركية كوريث للسلطنة العثمانية لان جريمة الابادة جريمة لا تزول بمرور الزمن لأن كل من تركيا وارمينيا صادقتا كدولتان على الاتفاقية الدولية لمناهضة جريمة الابادة ولان هذه الاتفاقية تجعل من محكمة العدل الدولية محكمة ذات صدقية ولان الكلام في كتابة التاريخ لا يكفي وحده بل يجب ان ينتقل الى صياغة قانونية باتت متوفرة وان بعد مئة عام اعتقد بان ذلك سوف

يتطلب جرأة كبيرة من دولة الى دولة وان يرفع الصوت على مستوى الكلام في العدالة لانه لا سلام ولا مستقبل دون حقيقة ولا حقيقة واستقرار دون عدالة ولا مصالحة دون عدالة. واذا كان المطلوب للمستقبل وبناء لسلام الحقيقة في هذه المنطقة فعلينا ان نتعلم من هذه التجربة التي لم تتوقف لانها مستمرة ان نكون في لبنان لبنانيين من اصل ارمني ومن اصول مختلفة رياديين في قيادة هذا التحرك بالحقيقة والعدالة لا بل لما لا للمصالحة في منطقة تتألم كثيراً ويموت فيها كثيرون دون سبب.

كامل شكري لكم هذه السنة سوف تكون حافلة بالمناسبات انما آمل ان ننتقل من الكتابة الى الكلام ومن الكلام الى الفعل.

واعتقد بان قبل كل ذلك نحتاج الى الكثير من الصلاة لان ربنا الذي هو للجميع مسلمين ومسيحيين اتراك وارمن ولبنانيين نحن ابناء انسانية واحدة وآله واحد نأمل في هذه المنوية ان تحصل عجيبة فقط ربنا بيقدر يعملها وبوجودنا كلنا ونحول الى افعال وتكون لنا وللشعب اللبناني وللشعوب الارمنية اية كان مكانها حقيقة وعدالة وآمل ان يتحقق ذلك بعد مئة عام ولو بعد بعيد.

شكراً لهذه الدعوة.

Գիտաժողովին Մասնակիցներու Կենսագրականներ

Պրոֆ. Մասուտ Տահէր աւարտած է Լիբանանեան Համալսարանի Մանկավարժութեան Բաժինը, իսկ Պատմութեան Բաժինէն ստացած է իր մագիստրական վկայականը եւ Սորպոնի Համալսարանի Հասարակագիտութեան Բաժնին մէջ պաշտպանած է դոկտորականը:

Պրոֆ. Տահէր 1973էն իվեր անդամ է Լիբանանեան Համալսարանի դասախօսական կազմին, իսկ 1996էն իվեր՝ Համալսարանի Արուեստից Եւ Մարդասիրական Գիտամարզերու գիտխորհուրդին: Գործակցած է ՄԱԿի Զարգացման Ծրագրի Գրասենեակին հետ եւ խորհրդատու նշանակուած Լիբանանի պատմութեան դասագիրքի յառաջացման:

1983ին արժանացած է Արաբ Երիտասարդ Հետազօտողներու ԱպտուլՀամիտ Շուման մրցանակին: 1992ին, 1994ին եւ 2000ին եղած է անդամ վերոյիշեալ մրցանակի դատակազմին: Ան անդամ ընտրուած է Սուլթան Պրն Աուիսի Մշակոյթի Մրցանակին (1999) եւ Շեյխ Զայէտի Գիրքի Մրցանակին (2011): 1993ին արժանացած է Արաբ Պատմաբանի, իսկ 1996ին Արաբ Պատմագրութեան մրցանակներուն: 2010ին Ճափոնի պետութիւնը զինք պատուած է Ծագող Արեւի Ոսկեայ Մետալով՝ արաբ երկիրներու մէջ Ճափոնի մշակոյթին տարածման իր նպաստին համար: 2011ին ան պատուակալ անդամ ընտրուած է EUROCLIOի:

Դոկտ. Տահէր հեղինակ է արաբերէն շարք մը գիրքերու, ինչպէս.-

تاريخ لبنان الاجتماعي ١٩١٤-١٩٢٦ ; لبنان، الاستقلال والميثاق والصيغة ; الجنور التاريخية للمسألة الطائفية اللبنانية ; الجنور التاريخية للمسألة الزراعية في لبنان ١٩٠٠ - ١٩٥٠ ; بيروت وجبل لبنان على مشارف القرن العشرين ; المشرق العربي المعاصر: من البداوة إلى الدولة الحديثة ; الهجرة اللبنانية إلى مصر، هجرة الشوام ; الانتفاضات اللبنانية ضد النظام المقاطعجي ; مجابهة الغزو الثقافي الإمبريالي الصهيوني للمشرق العربي، دراسة في الثقافة المقاومة ; الدولة والمجتمع في المشرق العربي ; مشكلات بناء الدولة الحديثة في الوطن العربي ; النهضة العربية والنهضة اليابانية: تشابه المقدمات واختلاف النتائج ; النهضة اليابانية المعاصرة: الدروس المستفادة عربيا ; اليابان بعيون عربية ١٩٠٤ - ٢٠٠٤ ; الإستمرارية والتغيير في تجربة التحديث العمانية ١٩٧٠-٢٠٠٥ ; المستعربون اليابانيون والقضايا العربية ; تاريخ اليابان الحديث ١٨٥٣-١٩٤٥: التحدي والاستجابة ; سلطنة عمان: اربعون عاما من التنمية المستدامة ١٩٧٠-٢٠١٠ ; اليابان والعالم العربي، العلاقات المتبادلة والآفاق المستقبلية.

Ան հեղինակն է նաեւ՝ *Socio-Economic Changes and Civil War in Lebanon, Modernization in Egypt and Japan in the 19th Century; Continuity and Change in Japanese Modernization, 1945-1998* գիրքերուն:

Դոկտ. Սուրէն Մանուկեան փոխտնօրէնն է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտին: 2012-2013ին իբրեւ Ֆուլպրայթ կրթաթոշակառու հետազօտութիւններ կատարած է Միացեալ Նահանգներու Ռաթկըրզ Համալսարանի Ցեղասպանագիտութեան Կեդրոնին մէջ:

Դոկտ. Մանուկեանի ուսումնասիրութիւնները կ'ընդգրկեն Հայոց Ցեղասպանութեան ընկերային-հոգեբանական երեսակները, ինչպէս նաեւ համեմատական ցեղասպանագիտութիւնը:

Դոկտ. Վլադիմիր Վարդանեան ծնած է 1979ին, Երեւան: Աւարտած է ԵՊՀ Իրաւագիտութեան Բաժինը, իսկ 2002ին նոյն բաժինէն պաշտպանած է մագիստրական թեզը ներկայացնելով «Միջազգային Կազմակերպութիւններու Մէջ Պետութիւններու Ներկայացուցիչներու Իրաւական Կարգավիճակը» նիւթը: 2003ին պաշտօնակոչուած է Հայաստանի Հանրապետութեան Սահմանադրական Դատարան, իբրեւ աւագ խորհրդատու: 2005ին ԵՊՀի մէջ պաշտպանած է իր դոկտորականը Միջազգային Հանրային Օրէնքի բնագաւառին մէջ՝ «Ցեղասպանութեան Պետական Պատասխանատուութեան Հիմունքները» նիւթով, եւ դասաւանդել սկսած ԵՊՀ Եւրոպական Եւ Միջազգային Օրէնքի Բաժանմունքին մէջ: 2006 Ապրիլէն կը գլխաւորէ Սահմանադրական Դատարանի Միջազգային Դաշնագրերու Բաժանմունքը, իսկ 2013 Մայիսէն՝ Սահմանադրական Դատարանի Իրաւական Խորհրդատուական Բաժանմունքը: 2014 Հոկտեմբերէն իվեր ան վարիչն է Սլաւոնական Համալսարանի Միջազգային Եւ Եւրոպական Օրէնքի Բաժանմունքին:

Դոկտ. Վարդանեան համահիմնադիրն է Միջազգային Եւ Բաղդատական Իրաւագիտութեան Հայաստանի Կեդրոնին: Ան հեղինակ է աւելի քան քսան գիտական ուսումնասիրութիւններու: Անդամ է Ցեղասպանագէտներու Միջազգային Ընկերակցութեան, ինչպէս նաեւ Ռազմական եւ Պատերազմական Օրէնքի Միջազգային Ընկերակցութեան: Ան անդամ է նաեւ *Pravovaya Initsiativa* գիտահանրամատչելի համառուսական պարբերաթերթի խմբագրակազմին:

Ակադեմիկոս, Դոկտ. Զաւէն Մսըրլեան ծնած է Պէյրութ, 1938ին: Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանին մէջ հետեւած է պատմութեան եւ ստացած է պսակաւոր արուեստից, իսկ 1963ին՝ մագիստրական վկայականը: 2003ին ՀՀ Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիան իրեն շնորհած է Պատուոյ Դոկտորի կոչում, իսկ 2014ին՝ զինք ընտրած է Ակադեմիայի Արտասահմանեան Անդամ: Ան արժանացած է Երկարամեայ Ծառայութեան Ոսկեայ, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Բ.ի՝ Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ, Լիբանանի Հանրապետութեան Նախագահի, Վարչապետի եւ Կրթական նախարարի Լիբանանի Կրթութեան, ՀՀ Նախագահի Մովսէս Խորենացի, ինչպէս նաեւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Արամ Ա.ի՝ Մեսրոպ Մաշտոց շքանշաններուն:

Դոկտ. Մսըրլեան 1967էն իվեր տնօրէնն է Պէյրութի Հայ Աւետ. Գոլէճին: Եղած է խմբագրակազմի անդամ *Շիրակ Ամսագիր*ին եւ *Կամար* պարբերականին (2005էն իվեր): 2004էն իվեր ատենապետն է Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Ռիչըրտ Եւ Թինա Քարոլան Հրատարակչական Հիմնադրամի Յանձնախումբին: 1973ին նաեւ իր ջանքերով ՄԱԿի Ցեղասպանութեան սկզբնական տեղեկագրին վրայ անցուած է Հայոց Ցեղասպանութիւնը ճանչցող 30րդ պարբերութիւնը:

Ան հեղինակ է 100ի մօտ ուսումնասիրութիւններու եւ հետեւեալ գիրքերուն.- *Հայկական Հարցի Մասին* (1978, ԹՄՄ Հայկաշէն Ուզունեան Գրական Մրցանակ), *Երեք Դաշնագրեր (Ալեքսանդրապոլի, Մոսկուայի Եւ Կարսի 1920-21)* (1979), *Մկրտիչ Մսըրլեանի Ազգային Քաղաքական Գործունէութիւնը* (1981), *The Premeditated Nature of the Genocide Perpetrated on the Armenians* (2001, Գէորգ Մելիտինեցի Մրցանակ), *Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու Արտաքին Քաղաքականութիւնը Եւ Հայկական Հարցը 1900-2009* (2010), *Հայոց Ցեղասպանութենէն Առաջ Եւ Ետք* (2011, Գէորգ Մելիտինեցի Մրցանակ), *Հայկական Հարցի Հոլովոյթը 1939-2010* (2012), *Մամուլէն Փրցուած Էջեր* (2013) եւ *The Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections 1934-2009* (2014):

Դոկտ. Մսըրլեան 1978էն իվեր կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Դոկտ. Սալէն Զահրէտտին ծնած է Լեռնալիբանան: 1979ին աւարտած է Լիբանանեան Համալսարանի Պատմութեան Բաժինը: Իր ուսումը շարունակած է Փարիզ 7րդ Համալսարանին մէջ՝ ստանալով DEA եւ AESA վկայականները՝ պատմութեան եւ մշակոյթի մարզէն ներս: 1995ին պաշտպանած է դոկտորական թեզը ՀՀ Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի Արեւելագիտութեան Ինստիտուտին մէջ: Ան անդամ է Լիբանանի Գրողներու Միութեան, Արաբ Բանասէրներու Համադաշնութեան, ինչպէս նաեւ՝ Թուրքիոյ ու արաբական երկիրներու փոխյարաբերութեանց շուրջ կատարուող գիտական ուսումնասիրութիւնները քննարկող ակադեմական մարմնին (Ապու Տապի):

Դոկտ. Զահրէտտին ռազմավարական ուսմունք կը դասաւանդէ Լիբանանեան Բանակի Ղեկավարման եւ Սպայից Վարժարանի Ֆուատ Շեհապ Հիմնարկին մէջ: Տնօրէնն է Լիբանանեան Համալսարանի Բաշայիայի Մասնաճիւղին Զբօսաշրջութեան Բաժնին:

Ան 2003ին պարգեւատրուած է Լիբանանի Հանրապետութեան Նախագահին կողմէ Արժանեաց Շքանշանով եւ Պատուոյ Դոկտորայի կոչումի արժանացած Լոնտոնի Իսլամ Քաղաքակրթութեան Բաց Համալսարանէն: Ան հեղինակ է արաբերէն տասնեակէ աւելի ուսումնասիրութիւններու, ինչպէս՝

الأرمن شعب وقضية; الكنيسة الأرمنية وموقعها في مجازر الإبادة عام ١٩١٥; الأرمن بين الكنيسة والسياسة والاقتصاد; موسوعة شخصيات أرمنية في القرن العشرين; تاريخ المسلمين الموحدين (الدروز); الأمير شكيب ارسلان وجهاده ضد الاستعمار والصهيونية; اليهود في تركيا; سياسة الحكومة العثمانية في أرمينيا الغربية وموقف القوى الدولية منها; مخاطر الدور التركي في المنطقة العربية; الاسلام والاستشراق; مشروع «إسرائيل الكبرى» بين الديموغرافيا والنفط والمياه; أصالة العرب والوفاء الأرمني.

եւ հանրագիտարանային գիրքերու շարքերու:

Դոկտ. Փրոֆ. Արսէն Աւագեան ծնած է Երեւան, 1972ին: Ուսանած է ԵՊՀ Պատմութեան Բաժանմունքը, ապա շարունակած է իր ուսումնառութիւնը ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտին մէջ: 1998ին աւարտած է Ռուսական Համադաշնութեան Արտաքին Գործոց Նախարարութեան Մոսկուայի Դիւանագիտական Ակադեմիան: 2002ին պաշտպանած է դոկտորականը Մոսկուայի Պետական Համալսարանի Ասիոյ եւ Ափրիկէի Երկիրներու Ինստիտուտին մէջ: 2013ին ԵՊՀի կողմէ անոր շնորհուած է փրոֆեսորական կոչում: Հետեւած է դիւանագիտական դասընթացքներու՝ Եգիպտոսի, Իրանի, Հարաւային Քորէայի, Գերմանիոյ, Հռոմի մէջ, մասնակցած է Ցեղասպանագիտութեան յատուկ դասընթացքներու՝ Զօրեան Հիմնարկի եւ Աուշուիցի մէջ:

Հեղինակ է հինգ գիրքերու, որոնք լոյս տեսած են Մոսկուայի, Իսթանպուլի, եւ Երեւանի մէջ, եւ հեղինակ է աւելի քան 43 գիտական ուսումնասիրութիւններու: Ան մասնագէտ է չերքէզներու՝ Օսմանեան Կայսրութեան եւ Թուրքիոյ Հանրապետութեան մէջ ունեցած դերակատարութեան, ինչպէս նաեւ հայկական կուսակցութիւններու եւ երիտթուրքերու փոխյարաբերութեան:

Դոկտ. Աւագեան 1994էն իվեր մաս կը կազմէ ՀՀ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան անձնակազմին: 2001-2005՝ ներկայացուցած է ՀՀն՝ Սեւ Ծովու Տնտեսական Համագործակցութեան Կազմակերպութեան: 2007-2009՝ պաշտօնավարած է Իրանի Հանրապետութեան ՀՀ դեսպանատունը: Ներկայիս ան կը գլխաւորէ Նախարարութեան ՀՀ Դրացի Երկիրներու Բաժինը:

Թաթուլ Յակոբեան հանրայայտ լրագրող է եւ փորձագէտ: Ան կը համակարգէ Երեւանի նորաստեղծ "Հայկական Ուսումնասիրութիւնների ԱՆԻ Հիմնադրամ" Կեդրոնը: 1990-1995՝ Յակոբեան ուսանած ԵՊՀ Ժուռնալիստիկայի Ֆակուլտէտը, իսկ 2002-2003՝ Թբիլիսիի Վրաստանի Հասարակական Գործերի Ինստիտուտի Լրագրութեան Բաժինը:

1990ականներու սկիզբէն աշխատակցած է *Անկախութիւն*, *Երկիր* եւ *Ազգ* օրաթերթերուն, Հայաստանի Հանրային Ռատիոյի "Ռատիօլուր" ծրագրին, *The Armenian Reporter* շաբաթաթերթին, ու աշխատած Սիւիլիթաս Հիմնադրամի եւ վերջինիս մաս կազմող Սիւիլնէթ առցանց հեռուստատեսութեան մէջ: 2005-2012՝ աշխատակցած է Սիտնիի SBS

ռատիոյի հայկական բաժնին: 2005էն իվեր Երեւանի թղթակիցն է Պէյրութի *Ազդակ* օրաթերթին:

2005ին արժանացած է Երեւանի Մամուլի Ակումբի՝ Տարածաշրջանային Թեմաներու Լրագրողի մրցանակին: 2009ին նոյն ակումբը իրեն յատուկ մրցանակ շնորհած է *Արցախեան Օրագիր. Կանայ Ու Մեւ* գիրքին համար, որ 2008էն ի վեր ունեցած է եօթ հրատարակութիւն (արեւմտահայերէն, ռուսերէն, անգլերէն, արաբերէն եւ թրքերէն): 2014ին անոր *Հայեացք Արարատից. Հայերը Եւ Թուրքերը* գիրքը արժանացաւ ԹՄՄ Հայկաշէն Ուզունեան Գրական Մրցանակին:

Ներկայիս Յակոբեան կ՛աշխատի իր երրորդ գիրքին վրայ՝ *Ժողովրդավարութեան Եւ Աւտորիտարիզմի Փակուղում. Հայաստանը 1985ից Մինչեւ Մեր Օրերը*:

Դոկտ. Պիւլենթ Պիլմէզ վարիչն է Իսթանպուլի Պիլկի Համալսարանի Պատմութեան Բաժնին եւ նախագահը՝ Թուրքիոյ Պատմութեան Հիմնարկին: 1998ին իր դոկտորականը պաշտպանած է Պերլինի Հումպոլտ Համալսարանի Ժամանակակից Մերձաւոր Արեւելքի Հիմնարկին մէջ: Դոկտորական թեզին մէկ վերամշակուած տարբերակը՝ *Chester Project (1908-1923): A Case Study for the Eurocentric Modern Standardization Process in Modern Turkey* հրատարակուեցաւ Թուրքիոյ մէջ 2000ին:

1995-98՝ դասաւանդած է Պերլինի Ազատ, 1998-2001՝ Ալպանիոյ Ալեքսանդր Ճուանի, եւ 2000-04՝ Պոլսոյ Ետիթեփէ համալսարաններուն մէջ: 2005էն իվեր կը դասաւանդէ Պիլկի Համալսարանին մէջ: Այցելու դասախօս եղած է Փրինսթինայի Ամառնային Համալսարանին (Քոսովօ), իսկ 2002-04՝ Հոլանտայի Ամառնային Համալսարանին մէջ, 2004-05՝ Պատուակալ Հետազօտող Լոնտոնի Համալսարանական Քոլէճի Սլաւոնական Եւ Արեւելաեւրոպական Բաժանմունքին, ինչպէս նաեւ՝ Սոֆիայի Խորացեալ Ուսումնասիրութիւններու Կեդրոնին ու Պուտափեշթի Քոլէճին:

Դոկտ. Պիլմէզի հետազօտութիւններու ծիրը կ՛ընդգրկէ Պալքաններու, մասնաւորաբար Ալպանիոյ ընկերա-տնտեսական, մտաւորական եւ քաղաքական արդիականացման գործընթացները՝ Օսմանեան Կայսրութեան վերջին հանգրուանին, Կայսրութեան իսլամ համայնքներուն մէջ հաւաքական իսլամի կերտումի պատմութիւնը, Թուրքիոյ Հանրապետութեան պատմութիւնը, փոքրամասնութիւնները, բանաւոր պատմութիւնը, հաւաքական յիշողութիւնը եւ անցեալի առերեսումը, (թեր)զարգացման, արդիականացման, կայսերապաշտութեան եւ համաշխարհայնացման տեսութիւնները:

Դոկտ. Հրանուշ Խառատեան ծնած է 1952ին: Ուսանած է ԵՊՀ Պատմութեան Ֆակուլտէտին մէջ, ապա՝ ԽՍՀՄ Գիտութիւններու Ակադեմիայի Ազգագրութեան Ինստիտուտին (Լենինկրատ-Մոսկուա): Թեկնածուականը պաշտպանած է Լենինկրատի Ինստիտուտին մէջ՝ «Չերքէզահայեր. Պատմա-Ազգագրական Ուսումնասիրութիւն» նիւթով:

Գիտական իր հետաքրքրութիւններուն ծիրը կ'ընդգրկէ կովկասագիտութիւնը, Հայաստանի անցումային շրջանի ընկերա-մշակութային փոփոխութիւնները, յիշողութեան եւ մշակոյթի ժառանգորդման մեքանիզմները եւն.: Դոկտ. Խառատեան հետազօտութիւններ կատարած է Կովկասեան Աղուանքի ժողովուրդներէն ուտիներու, հայ ժողովրդական տօներու, Հայաստանէն կատարուող արտագաղթի, աղքատութեան մշակոյթի, Տերսիմի մշակոյթի մասին: Հեղինակ ու համահեղինակ է հատորներու եւ յօդուածներու: Ան կ'աշխատակցի նաեւ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին՝ իսլամաց(ու)ած հայերու նիւթերով:

Դոկտ. Նորա Արիսեան ծնած է Դամասկոս 1967ին: 1988ին աւարտած է Դամասկոսի Համալսարանի Բանասիրութեան Բաժինը, 2001ին՝ ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան Ինստիտուտը՝ պատմութեան ոլորտին մէջ, տիրանալով պատմական գիտութիւններու թեկնածուի աստիճանին:

2007էն կը դասախօսէ Դամասկոսի Պետական Համալսարանը: 2014ին ստանձնած է նոյն համալսարանի Հայագիտական Բաժինի պատասխանատուութիւնը: Մասնակցած է շարք մը հայագիտական գիտաժողովներու: 2007էն անդամ է Արաբ Գրողներու Միութեան: Խմբագիրն է *Ազդակ* օրաթերթի արաբերէն կայքին: Ունի բազմաթիւ թարգմանութիւններ ու յօդուածներ եւ հեղինակ է 5 հատորներու.- *Տէր Զօր, Մարտիրոսաց Քաղաք* (2010),

اصداء الابادة الارمنية في الصحافة السورية ١٨٧٧-١٩٣٠, دار الذاكرة ٢٠٠٢; *النواب الارمن في المجالس النيابية السورية ١٩٢٨-٢٠١١*, دمشق ٢٠١١; *غوائل الارمن في الفكر السوري*, دار الفرات ٢٠١٠; *١٠٠ عام على الابادة الارمنية. ١٠٠ شهادة عربية (بمناسبة الذكرى المئوية للابادة الارمنية)*, دار نشر جامعة هايكازيان ٢٠١٥.

Biographies of the Participants of the Conference

Prof. Massoud Daher graduated with a Higher Studies Diploma in history from the Lebanese University. He obtained a postgraduate degree and a Ph.D. in social history from the University of Sorbonne. Since 1973, he has taught at the Lebanese University. He was appointed a member of the Lebanese University's Consultative Scientific Council to represent the Arts and Humanities Faculty in 1996. In 2004 and 2008 he was delegated to work at the UNDP as a consultant for the UNDP's programme to promote good governance and to resolve the History textbook crisis.

Prof. Daher was granted the Abdel Hamid Shuman Award for young Arab scholars in Jordan in 1983. In 1992, 1994, and 2000, he was selected to be a member of the awarding committee. He was also chosen to be a member of the Sultan Bin Awis Cultural Award board in 1999 and a member of the Sheikh Zayed Book Award Board in 2011. He was chosen as Honorary Member of EUROCLIO in 2011. In 1993, he was awarded the Arab Historian Medal and in 1996 the Arab History Medal from the Arab Historian Association. In 2010 Dr. Daher won The Order of the Rising Sun, Gold Rays, from the Government of Japan for his contribution to Japanese Culture in the Arab countries.

Professor Daher has authored a number of books in Arabic and English including: *Socio-Economic Changes and Civil War in Lebanon; Modernization in Egypt and Japan in the 19th Century*, and *Continuity and Change in Japanese Modernization, 1945-1998*. His Arabic book called *The Arab and Japanese Renaissance: The Similarity of Preliminary Conditions and Dissimilarity of the Final Outcomes* won best book prize in humanities from Kuwait's Institute for Scientific Progress for the year 2000.

Dr. Suren Manukyan is the deputy-director of the Armenian Genocide Museum-Institute in the Republic of Armenia. In 2012-2013 as a Fulbright Recipient he conducted research at the Genocide Center, Rutgers University, USA.

Dr. Manukyan's academic interests include comparative genocide studies and the socio-psychological aspects of the impact of the Armenian Genocide.

Dr. Vladimir Vardanyan was born in 1979, in Yerevan. He graduated from the Department of Law of Yerevan State University (YSU) in 2000 with a BA degree in law and in 2002 with an MA degree, his thesis title being *Legal Status of Permanent Representations of States at International Organizations*. In 2003 he joined the Constitutional Court of the Republic of Armenia staff as a senior expert in Legal Advisory Service. In June 2005 he defended his Ph.D. in Public International Law, entitled *The Basis of State Responsibility for Genocide*, at the YSU and joined its Department of European and International Law. In 2006 Dr. Vardanyan was appointed Head of the International Treaties Department of the Constitutional Court and in 2013 Head of the Legal Advisory Service. As of October 2014 Dr. Vardanyan also holds the Chair of International and European Law of the Russian-Armenian (Slavonic) University.

Dr. Vardanyan is a co-founder of the International and Comparative Law Center of Armenia (ICLaw) and author of more than 20 scientific papers dedicated to diverse aspects of Public International Law. He is a member of the International Association of Genocide Scholars, as well as a member of the International Society for Military Law and the Law of War. He is a member of the Board of Editors of the pan-Russian Scientific-Practical Journal *Pravovaya Initsiativa*.

Academician, Dr. Zaven Messerlian was born in 1938 in Beirut. He received his BA in 1959 in European History and his MA in 1963 in Middle Eastern History, both from the American University of Beirut. The National Academy of Sciences of the Republic of Armenia granted him an honorary doctorate in Armenian studies in July 2003 and in 2014 elected him a foreign member of the Academy. In 2007 the Catholicos and Supreme Patriarch of All Armenians, Karekin II, bestowed upon him the medal of St. Sahag and St. Mesrob. In 2014 the Catholicos of the Great House of Cilicia bestowed upon him the medal of St. Mesrob Mashdots. In 2010 the President of the Republic of Lebanon granted him the medal of Education, as well as the Minister of Education of the Republic of Armenia with the medal of the Ministry. In 2014 the President of the Republic of Armenia awarded him the Movses Khorenatsi medal.

Dr. Messerlian has been the principal of the Armenian Evangelical College, Beirut, since 1967. He has been on the editorial boards of *Armenian Studies* (1973), *Shirag* (1965-1985 and 1997), and *Gamar* (since 2005). He has been the chairman of the Richard and Tina Carolan Publication Fund of the Catholicossate of Cilicia since 2004.

Dr. Messerlian has published some 100 research papers and a number of books in Armenian and English, including: *The Premiditated Nature of the Genocide Perpetrated on the Armenians* and *Armenian Participation in the Legislative Elections of Lebanon 1934-2009*. He contributed the biographies section of Christopher Walker's *Armenia, the Survival of A Nation* (London, 1980). Since 1971 Dr. Messerlian has contributed to the *Haigazian Armenological Review*.

Dr. Saleh Zahreddin was born in Mount Lebanon. After graduating from the History Department of the Lebanese University in 1979, he continued his postgraduate studies at the Paris 7ème Arondissement University and received his DEA and AESA in the fields of history and culture. In 1995 he defended his Ph.D. at the Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia.

He is a member of the Lebanese Writers' Society and the Arab Confederation of Scholars, as well as a member of the assessment committee on Turkish-Arab state relations studies at the UAE Center for Research and Strategic Studies.

He teaches strategy (war, strategy and security) at the Lebanese Army Fouad Chehab Institute of Military Leadership and is the head of the Department of Tourism at the Lebanese University Rashaya branch.

In 2003 he was awarded the Order of Merit by the Lebanese President and the Arab Researcher Gold Medal by the Arab League. He was awarded an Honorary Doctorate by the British Open University of Muslim Civilization.

Dr. Zahreddin has authored a number of Arabic books related to the Armenian Genocide, Arab nationalism and the Druzes, as well as a number of encyclopedia articles.

Dr.-Prof. Arsen G. Avagyan was born in Yerevan in 1972. He graduated from the Faculty of History at YSU and continued his higher studies at the Institute of History, National Academy of Sciences, Republic of Armenia. In 1998 he graduated from the Diplomacy Academy, Ministry of Foreign Affairs, Russian Federation (Moscow). In 2002 he received his Ph.D. from the Institute of Asian and African Countries, Moscow State University. In 2013 he was granted the title of Professor from YSU. Dr. Avagyan has attended diplomatic training courses in Egypt, Iran, South Korea, the Marshall Center (Garmisch-Partenkirchen, Germany), NATO Defense College (Rome), as well as Genocide studies in Toronto (Zoryan Institute) and Auschwitz (the Raphael Lemkin Seminar for Genocide Prevention, Poland).

Dr. Avagyan is the author of 5 books, published in Moscow, Istanbul and Yerevan, and more than 40 research papers. He has written extensively on the Circassian role in the Ottoman Empire and Turkey, as well as on the relations between the Armenian political parties and the Young Turks.

Since joining the staff of the Ministry of Foreign Affairs of Armenia in 1994, Dr. Avagyan has held various positions as the permanent representative of the Republic of Armenia at the Organization of Black Sea Economic Cooperation (resident in Istanbul, 2001-2005) and Advisor at the Embassy of the Republic of Armenia in the Islamic Republic of Iran (2007-2009). Currently he heads the Neighboring Countries Division at the Ministry of Foreign Affairs.

Tatul Hakobian is a renowned journalist and correspondent. He graduated from the YSU Faculty of Journalism in 2000. In 2002-2003 he continued his education in the Journalism Section of the Tbilisi-based Georgian Social Affairs Institute.

He is the coordinator of the Yerevan-based ANI Foundation for Armenian Studies (ANI Centre). Since the early 1990s he has contributed to several newspapers, including *Angakhutyun*, *Yergir*, *Azg*, and *The Armenian Reporter*, as well as Armenian State Radio's 'Radiolur' Program. He has been a member of the Civilitas Foundation and contributed to its CivilNet internet TV. From 2005 to 2012 he worked for the Sydney, Australia, SBS Radio Armenian Section and since 2005 has been the Yerevan correspondent of the Beirut-based *Aztag* daily.

In 2005 Hakobian won the Yerevan Press Club best correspondent on regional issues prize, and in 2009 the Club awarded him a prize for his book: *Karabakh Diary: Green and Black*. The book had seven editions and was translated into Western Armenian, Russian, English, Arabic and Turkish. In 2014 his book called *Armenians and Turks: from War to Cold War to Diplomacy* won

the Tekeyan Cultural Association Haygashen Oozunian Literary Prize and was translated into Western Armenian and English.

Currently he is working on his third book related to democracy and authoritarianism in Armenia after 1985.

Assoc. Prof. Dr. Bülent Bilmez is the head of the History Department of Istanbul Bilgi University and the head of the History Foundation in Turkey. He has a Ph.D. from the Institute of Modern Near Eastern Studies at Humboldt University, Berlin, Germany (1998). An amended Turkish version of his Ph.D. dissertation entitled *Chester Project (1908-1923): A Case Study for the Eurocentric Modern Standardization Process in Modern Turkey* was published in Turkey in 2000.

Before starting his career at Istanbul Bilgi University in 2005, he taught at the Free University in Berlin, in Germany (1995-98); Alexander Xhuvani University in Elbasan, Albania (1998-2001); and Yeditepe University in Istanbul, Turkey (2000-2004). Dr. Bilmez has been a visiting lecturer at Prishtina Summer University, as well as The Netherlands (Summer 2002, 2003 and 2004); an honorary research fellow at the School of Slavonic and East European Studies, University College London (Feb. 2004-Sept. 2005); and a research fellow at the Centre for Advanced Study, and Collegium Budapest (Oct. 2004-Nov. 2005).

Dr. Bilmez's research interests include the modern history of the Balkans, especially Albania; socio-economic, intellectual and political modernization processes in the late Ottoman Empire; the history of the construction of modern collectives among Muslim communities of the Ottoman Empire; the history of the Turkish Republic; minorities in Turkey; oral history, collective memory and confronting the past; and the theories of (under)development, modernization, imperialism and globalization.

Dr. Hranush Kharatian was born in 1952. After graduating from the History Department of the YSU, she continued her postgraduate studies at the Institute of Ethnography at the USSR Academy of Sciences in Leningrad and Moscow. Her postgraduate thesis was entitled "The Circassian Armenians: A Historical-Ethnographic Study".

Dr. Kharatian's academic interests include Caucasian studies, socio-cultural changes during the transition era of the Republic of Armenia, and mechanisms of inheriting memory and culture. Dr. Kharatian has conducted extensive research on the Oodi people of the Caucasus, Armenian popular feasts, migration from Armenia, the culture of poverty, and the culture of the Dersim region.

Dr. Kharatian is the author and co-author of more than ten books and more than 80 research papers. Lately she has written several articles on Islamized Armenians in the *Haigazian Armenological Review*.

Dr. Nora Arissian was born in Damascus in 1967. She graduated from the Philology Department of the State University of Damascus in 1988. In 2001 she defended her thesis at the Institute of Oriental Studies in the Armenian National Academy of Sciences and was awarded the degree of Candidate of Sciences in history.

She has been a lecturer at the Damascus State University since 2007, and as of 2014 she has been in charge of the Armenian Department of the same university. Dr. Arissian has participated in a number of conferences. She has been a member of the Union of Arab Writers since 2007, is the editor of the Arabic website supplement of the Beirut-based *Aztag* daily, and has a number of translations into Arabic.

Dr. Arissian has authored one book in Armenian and four in Arabic all related to the Armenian Genocide and the Armenians of Syria.

ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ. ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐ ԵՒ ՅԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ ԵՐԿՕՐԵԱՅ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ

Հովանաւորութեամբ Մերձաւոր Արեւելքի Հայ Աւետարանական Եկեղեցիներու Միութեան Նախագահ Վեր. Մկրտիչ Գարակէօզեանի, եւ կազմակերպութեամբ Հայոց Ցեղասպանութեան Հարիւրամեակի Լիբանանի Կեդրոնական Մարմինին ու Հայկազեան Համալսարանին, Շաբաթ, 31 Յունուար եւ Կիրակի 1 Փետրուար 2015ին տեղի ունեցաւ «Հարիւրամեակ Հայոց Ցեղասպանութեան. Հետեւանքներ Եւ Յառաջադրանքներ» վերնագրեալ երկօրեայ գիտաժողովը, Հայկազեան Համալսարանին մէջ:

Գիտաժողովին պաշտօնական բացումը տեղի ունեցաւ Շաբաթ օր, կէսօրէ ետք ժամը 4ին, Հայ Աւետարանական Առաջին Եկեղեցիին ներքնայարկը:

Ներկայութեամբ Լիբանանի մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան արտակարգ եւ լիազօր դեսպան Աշոտ Քոչարեանի, Սուրիոյ եւ Լիբանանի Աւետարանական Համայնքներու Նախագահ Վեր. Սելիմ Սահիունիի, նախկին զօրավար Միշէլ Աունի ներկայացուցիչ Վեր. Էտկար Թրապուլսիի, Ուժանիւթի Նախարար Արթիւր Նազարեանի, Պետական Երեսփոխան Ժան Օղասապեանի, նախկին նախարարներու եւ երեսփոխաններու, Պուրճ Համուտի քաղաքապետին, լիբանահայ կուսակցութիւններու եւ միութիւններու ներկայացուցիչներու, կրթական եւ մշակութային անձնաւորութիւններու, ինչպէս նաեւ հայ եւ օտար մտաւորական խաւի մը ու հիւրերու, Հայկազեան Համալսարանի

Նախագահ Վեր.-Դոկտ. Փօլ Հայտօսթեան բարիգալուստ մաղթեց ներկաներուն:

Հայոց Ցեղասպանութեան Հարիւրամեակի Լիբանանի Կեդրոնական Մարմինին անունով խօսք առաւ Շահան Գանտահարեան:

Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան ներկայացուց օրուան հիւր բանախօսը՝ Լիբանանեան Համալսարանի երկարամեայ դասախօս, Ընկերային եւ Մարդասիրական Բաժանմունքի Դոկտորականի Բաժնի պատասխանատու Փրոֆ. Մասուուտ Տահէրը, որ դասախօսեց «Հայկական Հարցը Համաշխարհայնացումի Դարաշրջանին. Ներկան Եւ Հեռանկարները» նիւթին շուրջ:

Պաշտօնական բացումը իր աւարտին հասաւ Վեր. Գարակէօզեանի փակման խօսքով:

Կարճատեւ դադար մը ետք, սկիզբ առաւ գիտաժողովին առաջին նիստը, որ յատկացուած էր Ցեղասպանութեան հետեւանքներուն եւ անոնց վերացման միջազգային օրէնքի ուղիներուն:

Շուրջ հարիւր մասնակիցներու երկար քննարկումներէ, լուսաբանութիւններէ ու արձարձումներէ ետք փակուեցաւ առաջին նիստը եւ գիտաժողովին առաջին օրը, երեկոյեան ժամը 7.30ին:

Գիտաժողովին երկրորդ օրը սկսաւ Կիրակի առաւօտեան ժամը տասին, Հայ Աւետ. Ա. Եկեղեցիին մէջ տեղի ունեցած պաշտամունքով, ուր պատգամեց՝ Վեր. Դոկտ. Փօլ Հայտօսթեան, նիւթ ունենալով Մատթէոսի Աւետարանէն բնաբան մը:

Ժամը 11.30ին սկսաւ գիտաժողովին Բ. նիստը՝ որ վերնագրուած էր «Միջազգային Ընտանիքին Հակազդը՝ Ցեղասպանութեան եւ Անոր Շահագործումը՝ Պետութիւններու Կողմէ»:

Ծաւալուն քննարկումներէ ետք, երկրորդ նիստը փակուեցաւ եւ ներկաները անցան ճաշի դադարի:

Գիտաժողովին երրորդ նիստը նուիրուած էր Հայ Թրքական Յարաբերութիւններուն:

Աշխուժ քննարկումէ, ապա եւ սուրճի դադարէն ետք գիտաժողովը անցաւ իր վերջին նիստին, որ վերնագրուած էր «Թուրքիոյ Հանրապետութիւնն Ու Թուրքը՝ Յաչս Երկրին Փոքրամասնութիւններուն»:

Այս նիստի ելոյթներուն համապարփակ քննարկումէն ետք, գիտաժողովը հասաւ իր աւարտին:

Հայոց Ցեղասպանութեան հարիւրամեակի լիբանահայ ձեռնարկներուն գիտական այս առջինեկը նոր հարթակի վրայ դրաւ Լիբանանի մէջ Հայոց Ցեղասպանութեան նիւթի արծարծումը եւ իր ոճական, բովանդակային եւ կշռութային կնիքը պիտի դնէ գալիք ձեռնարկներուն: Արծարծուեցան նիւթեր, որոնք ցարդ հրապարակային նման քննարկումի չէին արժանացած, բացայայտուեցան մանրամասնութիւններ, եղան լուսաբանական բացատրութիւններ, մեկնաբանութիւններ, որոնք պիտի ծառայեն հանրութեան մէջ Հայոց Ցեղասպանութեան զանազան երեսակներու մասին կարծիքներու, տեսակէտերու վերամշակման, վերաթարմացման եւ պատշաճեցման՝ Հայոց Ցեղասպանութեան, հայ-թուրք յարաբերութեանց, Թուրքիոյ այլեւայլ փոքրամասնութիւններու մասին մեր ունեցած պատկերացումներուն, մտածումներուն եւ կեցուածքներուն առումով:

Գիտաժողովը յատկանշուեցաւ նաեւ միտքերու ազատ փոխանակումով, քննարկումներու խորութեամբ՝ փոխադարձ յարգանքի ենթահողին վրայ, ուր տինամիզմ մը շեշտուեցաւ Պոլիս-Երեւան-Պէյրութ կարծիքներու, մտածումներու եւ տեսակէտերու դրսեւորման առումով: Գիտաժողովը հազուադէպ իրողութիւն էր նաեւ Հայկական Հարցը Լիբանանի բեմէն լսելի դարձնելու՝ որոշ շերտաւորում ունեցող Իսթանպուլի ժողովրդավար, երեւանեան պետական եւ լիբանահայ

պահպանողական տեսակէտերու եւ մտածումներու համատեղման առումով:

Հայաստանի Հանրապետութենէն, Լիբանանէն եւ Թուրքիայէն գիտաժողովին հրաւիրուած իրաւագէտները, պատմաբանները, ազգագրագէտները, թրքագէտներն ու լրագրողները գիտական մակարդակի վրայ նախանշեցին Ցեղասպանութեան հետեւանքներու յաղթահարման համար ժամանակակից պայմաններու եւ միջազգային օրէնքներու նկատառումով յետագայ աշխատանքներուն ընդհանուր ուղղութիւնները:

Գիտաժողովը իր լրումին հասաւ արաբերէն զոյգ գիրքերու շնորհանդէսով՝ Կիրակի, 1 Փետրուար 2015ի երեկոյեան ժամը 7:00ին, Հայկազեան Համալսարանի Մուկար Արուեստից Սրահին մէջ:

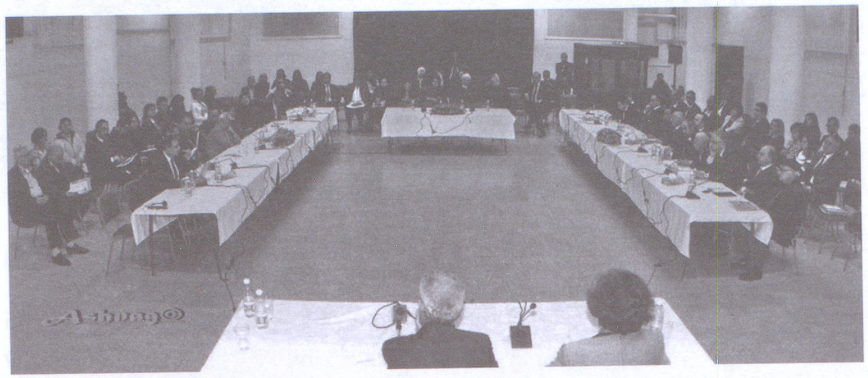

Արդարեւ, Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակչատունը արաբ հանրութեան սեղանին դրաւ Դոկտ. Նորա Արիսեանի Հարիւր Արաբ Վկայութիւն՝ Հայոց Ցեղասպանութեան Հարիւրամեակին Առթիւ գիրքը: Երկրորդ գիրքը Ղարաբաղի հակամարտութեան նուիրուած Թաթուլ Յակոբեանի *Արցախեան Օրագիր. Մեւ Եւ Կանաչն* էր, զոր թարգմանած էր Դոկտ. Նորա Արիսեան:

Շնորհանդէսին բացումը կատարեց Հայկազեան Համալսարանի Առեւտրական Վարչագիտութեան Բաժնի տեսուչ, Դոկտ. Ֆատի Ասրաուի, որ արաբերէնով ողջունեց ներկաները եւ անդրադարձաւ ձեռնարկի շարժառիթին ու նպատակին, համառօտակի ներկայացուց Դոկտ. Արիսեանը եւ լրագրող-փորձագէտ Թաթուլ Յակոբեանը: Ապա ան խօսքը փոխանցեց Դոկտ. Արիսեանին:

Դոկտ. Արիսեան արաբերէն, ապա հայերէն անդրադարձաւ Յակոբեանի *Արցախեան Օրագիր, Կանաչ Ու Մեւ, Ո՛չ Պատերազմ, Ո՛չ Խաղաղութիւն* գիրքին, յայտնելով, որ գիրքը կարդալով ինքնաբերաբար մղուած է զայն թարգմանելու: Եզրափակելով իր խօսքը, Դոկտ. Արիսեան

շեշտեց. «Ան որ կ'ուզէ գաղափար առնել արցախեան հերոսամարտին մասին, պէտք է կարդա՛յ Թաթուլ Յակոբեանի այս գիրքը»:

Շնորհանդէսի երկրորդ մասով Դոկտ. Ասրաուի կենսագրական հակիրճ տեղեկութիւններով ներկայացուց լիբանանեան խորհրդարանի անդամ երեսփոխան Ղասսան Մուխայպէրը:

Երեսփոխան Մուխայպէր արաբերէնով արտասանած իր խօսքին մէջ ի միջի այլոց գիրքը նկատեց ցեղասպանութեան արհաւիրքը ապրած ու անկէ ճողոպրած վկաներու յիշողութիւն: «Ծագումով հայ չեմ, սակայն երկու հանգամանքներ զիս կը մղեն զօրակցելու Հայ Դատին: Նախ եւ առաջ՝ հայ ժողովուրդին դէմ պատահածը միայն հայ ժողովուրդին դէմ չէր, այլեւ՝ համայն մարդկութեան դէմ կատարուած ոճիր էր: Երկրորդ՝ դէպքէն հարիւր տարիներ ետք, տակաւին ցեղասպանութիւնը կը շարունակուի նաեւ այլ ժողովուրդներու նկատմամբ՝ Իրաքի, Պաղեստինի մէջ եւ այլուր: Առ այդ, պէտք է գրի առնել դէպքերու ականատեսներուն յիշողութիւնն ու վկայութիւնները: Ան որ կը մոռնայ իր անցեալը, ապագայ չունի»: Ան եզրափակեց իր խօսքը պնդելով, որ «նման ոճիր ո՛չ միայն հայերուն, այլեւ համայն մարդկութեան դէմ է ու՝ բոլո՛րս հայ ենք»:

Աւարտին կատարուեցաւ զոյգ գիրքերու մակագրութիւն:

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ 100ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԻ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՈՉԱԿԱԳԻՐԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄԸ

Հինգշաբթի, 29 Յունուարին, Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան տան ընդունելութիւններու դահլիճին մէջ կայացած Հայոց Ցեղասպանութեան 100րդ տարելիցին նուիրուած միջոցառումները համակարգող պետական յանձնաժողովի 5րդ նիստը վարեց նախագահ Սերժ Սարգսեան: Նիստին մասնակցեցան Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, Արամ Ա. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը, Ներսէս Պետրոս ԺԹ. Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկէ Հայոց Կաթողիկոս Պատրիարքը, Սփիւռքի հայկական կազմակերպութիւններու եւ տարածաշրջանային յանձնախումբերու ներկայացուցիչներ: Մասնակիցները միաձայնութեամբ որդեգրեցին Հայոց Ցեղասպանութեան 100րդ տարելիցի Համահայկական Հռչակագիրը: Նիստի աւարտին, մասնակիցները այցելեցին Ծիծեռնակաբերդի յուշահամալիր, ուր տեղի ունեցաւ Հռչակագրի հրապարակման արարողութիւնը: Փաստաթուղթը ընթերցեց Նախագահ Սերժ Սարգսեան, որ Հռչակագրին մայր օրինակը յանձնեց Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտին: Հռչակագրին մէկ օրինակը ուղարկուեցաւ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան Գլխաւոր Քարտուղարին, իսկ մէկ օրինակը յանձնուեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան ազգային արխիւին:

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ 100ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԻ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՈՉԱԿԱԳԻՐ

Հայոց ցեղասպանութեան 100րդ տարելիցին նուիրուած միջոցառումները համակարգող պետական յանձնաժողովը՝ համախորհուրդ սփիւռքի մէջ գործող տարածաշրջանային յանձնախմբերի հետ՝

- արտայայտելով հայ ժողովրդի միասնական կամքը,
- յենուելով 1990 թուականի օգոստոսի 23ի՝ Հայաստանի Անկախութեան Մասին Հռչակագրի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Սահմանադրութեան վրայ,
- վկայակոչելով ՄԱԿի 1948 թուականի Դեկտեմբերի 10ի՝ Մարդու Իրաւունքների Համընդհանուր Հռչակագիրը, որի համաձայն 'մարդկութեան ընտանիքի բոլոր անդամներին յատուկ

արժանապատուութեան եւ հաւասար ու անօտարելի իրաւունքների ճանաչումն աշխարհի ազատութեան, արդարութեան եւ խաղաղութեան հիմքն է',

- ղեկավարուելով ՄԱԿի Գլխավոր Վեհաժողովի 1946 թուականի Դեկտեմբերի 11ի 96(1) բանաձեւի, 1948 թուականի Դեկտեմբերի 9ի 'Ցեղասպանութեան Յանցագործութիւնը Կանխարգելելու Եւ Պատժելու Մասին' ՄԱԿի կոնվենցիայի, 1968 թուականի Նոյեմբերի 26ի 'Պատերազմական Յանցագործութիւնների Եւ Մարդկութեան Դէմ Ուղղուած Յանցագործութիւնների Նկատմամբ Վաղեմութեան Ժամկէտ Չկիրառելու Մասին' ՄԱԿի կոնվենցիայի, ինչպէս նաեւ 1966 թուականի Դեկտեմբերի 16ի 'Քաղաքացիական Եւ Քաղաքական Իրաւունքների Մասին' միջազգային դաշնագրի եւ մարդու իրաւունքների վերաբերեալ բոլոր այլ միջազգային ակտերի համապատասխան սկզբունքներով եւ դրոյթներով,

- հաշուի առնելով, որ 'Ցեղասպանութեան Յանցագործութիւնը Կանխարգելելու Եւ Պատժելու Մասին' կոնվենցիան ընդունելիս ՄԱԿը յատուկ կարեւորել է այդ յանցատեսակի դէմ պայքարում միջազգային համագործակցութիւնը,

- շեշտելով ցեղասպանութեան յանցակազմում պարունակուող արարքների համար անպատիժ մնալու անթոյլատրելիութիւնն ու այդ յանցագործութեան վաղեմութեան ժամկէտ չունենալու հանգամանքը,

- դատապարտելով 1894-1923 թուականներին Օսմանեան Կայսրութեան եւ Թուրքիայի տարբեր վարչակարգերի կողմից ծրագրուած ու հայ ժողովրդի դէմ շարունակաբար իրականացուած ցեղասպանական քայլերը, հայրենազրկումը, հայութեան ոչնչացմանն ուղղուած զանգուածային կոտորածները, էթնիկ զտումները, հայկական ժառանգութեան ոչնչացումը, ինչպէս նաեւ ցեղասպանութեան ժխտումը, պատասխանատուութիւնից խուսափելու, կատարուած յանցագործութիւններն ու դրանց հետեւանքները լրութեան մատնելու կամ արդարացնելու բոլոր փորձերը՝ որպէս յանցագործութեան շարունակութիւն եւ նոր ցեղասպանութիւններ իրականացնելու քաջալերանք,

- համարելով նաեւ 1919-1921 թուականներին Օսմանեան ռազմական արտակարգ ատեանների կողմից 'Իրաւական Եւ Մարդկային Օրէնքների Դէմ' այդ ծանր ոճրի ուղղութեամբ

կայացուած դատավճիռները եղելութեան իրաւական գնահատական,

- արժեւորելով 1915 թուականին միջազգային հանրութեան կողմից Անտանտի Պետութիւնների Մայիսի 24ի համատեղ հռչակագրով հայ ժողովրդի դէմ իրականացուած ծանրագոյն յանցագործութիւնը պատմութեան մէջ առաջին անգամ որպէս «մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ իրականացուած յանցագործութիւն» որակումը եւ օսմանեան իշխանութիւններին պատասխանատուութեան կանչելու հանգամանքի շեշտադրումը, ինչպէս նաեւ 1920 թուականի Օգոստոսի 10ի Սեւրի Հաշտութեան Պայմանագրի եւ 1920 թուականի Նոյեմբերի 22ի՝ ԱՄՆի Նախագահ Ուդրօ Ուիլսընի Իրաւարար Վճռի դերը եւ նշանակութիւնը Հայոց Ցեղասպանութեան հետեւանքների յաղթահարման հարցում.

1. Ողջունում է Հայոց Ցեղասպանութեան մէկուկէս միլիոն անմեղ զոհերի յիշատակը եւ երախտագիտութեամբ խոնարհւում կեանքի ու մարդկային արժանապատուութեան համար պայքար մղած նահատակ եւ վերապրած հերոսների առջեւ:

2. Վերահաստատում է Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի յանձնառութիւնը՝ շարունակելու միջազգային պայքարը ցեղասպանութիւնների կանխարգելման, ցեղասպանութեան ենթարկուած ժողովուրդների իրաւունքների վերականգնման եւ պատմական արդարութեան հաստատման համար:

3. Շնորհակալութիւն է յայտնում այն պետութիւններին, միջազգային, կրօնական եւ հասարակական կազմակերպութիւններին, որոնք քաղաքական խիզախութիւն ունեցան ճանաչելու եւ դատապարտելու Հայոց Ցեղասպանութիւնը՝ որպէս մարդկութեան դէմ ուղղուած սոսկալի ոճրագործութիւն, եւ այսօր էլ շարունակում են այդ ուղղութեամբ իրաւական քայլեր ձեռնարկել, նաեւ կանխել ժխտողականութեան վտանգաւոր դրսեւորումները:

4. Երախտագիտութիւն է յայտնում այն ազգերին, կառոյցներին եւ անհատներին, ովքեր յաճախ իրենց վտանգելով՝ մարդասիրական տարաբնոյթ օգնութիւն ցուցաբերեցին, փրկեցին լիակատար ոչնչացման վտանգի առջեւ կանգնած բազմաթիւ հայերի, ապահով եւ խաղաղ պայմաններ ստեղծեցին ցեղասպանութիւնից վերապրած հայութեան համար՝ մեծ թափ հաղորդելով

որբախնամ գործունէութեանը եւ միջազգային հայասիրական շարժմանը:

5. Դիմում է ՄԱԿի անդամ պետութիւններին, միջազգային կազմակերպութիւններին, բարի կամքի տէր բոլոր մարդկանց՝ անկախ ազգային եւ կրօնական պատկանելութիւնից, միաւորել իրենց ջանքերը պատմական արդարութիւնը վերականգնելու եւ Հայոց ցեղասպանութեան զոհերի յիշատակը յարգելու համար:

6. Արտայայտում է Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի միասնական կամքը՝ Հայոց Ցեղասպանութեան փաստի համաշխարհային ճանաչման հասնելու եւ ցեղասպանութեան հետեւանքների յաղթահարման հարցում, ինչի համար մշակում է իրաւական պահանջների թղթածրար՝ դիտելով այն անհատական, համայնքային եւ համազգային իրաւունքների եւ օրինական շահերի վերականգնման գործընթացի մեկնարկ:

7. Դատապարտում է Թուրքիայի Հանրապետութեան կողմից Հայաստանի Հանրապետութեան ապօրինի շրջափակումը, միջազգային հարթակներում ցուցաբերուող հակահայկական կեցուածքը եւ միջպետական յարաբերութիւնների կարգաւորման համար նախապայմանների առաջադրումը՝ դրանք գնահատելով որպէս Հայոց Ցեղասպանութեան, Մեծ Եղեռնի մինչ օրս անպատիժ մնալու հետեւանք:

8. Կոչ է անում Թուրքիայի Հանրապետութեանը՝ ճանաչել եւ դատապարտել Օսմանեան Կայսրութեան կողմից իրականացուած Հայոց Ցեղասպանութիւնը եւ մարդկութեան դէմ իրագործուած այդ սոսկալի ոճրի զոհերի յիշատակը ոգեկոչելու միջոցով առերեսուել սեփական պատմութեան ու յիշողության հետ՝ հրաժարուելով կեղծարարութեան, անհերքելի իրողութեան ժխտման եւ յարաբերականացման քաղաքականութիւնից:

Ջօրակցում է Թուրքիայի քաղաքացիական հասարակութեան այն հատուածին, որի ներկայացուցիչներն այսօր արդէն համարձակութիւն են դրսեւորում այդ հարցում՝ ի հակադրութիւն իշխանութիւնների պաշտօնական դիրքորոշման:

9. Յոյս է յայտնում, որ Թուրքիայի կողմից Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչումը եւ դատապարտումը կարեւոր մեկնակէտ կը դառնան հայ եւ թուրք ժողովուրդների պատմական հաշտեցման գործընթացի համար:

10. Հպարտութեամբ է արձանագրում, որ ցեղասպանութիւնից վերապրած հայ ժողովուրդը վերջին հարիւրամեակի ընթացքում՝

- դրսեւորեց անկոտրում կամք ու ազգային ինքնագիտակցութիւն, վերականգնեց դարեր առաջ կորցրած ինքնիշխան պետականութիւնը,
- պահպանեց եւ զարգացրեց ազգային արժէքները, հասաւ ազգային մշակոյթի, գիտութեան եւ կրթութեան վերածննդի՝ ուրոյն ներդրում ունենալով համաշխարհային ժառանգութեան զարգացման գործում,
- ստեղծեց Հայկական Սփիւռքի հոգեւոր եւ աշխարհիկ կառոյցների հզօր եւ արդիւնաւէտ ցանց, ինչը նպաստեց աշխարհասփիւռ հայ համայնքներում հայապահպանութեան, հայի՝ յարգանք եւ համակրանք վայելող կերպարի կերտմանը, հայ ժողովրդի արդար իրաւունքների պաշտպանութեանը,
- համազգային գործակցութեան եւ հայրենադարձութեան ընդարձակ ծրագրով համախմբեց եւ վերստեղծեց ցեղասպանութեան հետեւանքով վերացման վտանգի առջեւ յայտնուած ազգային գենոֆոնդը,
- Առաջին եւ Երկրորդ աշխարհամարտերում բերեց իր արժանի ներդրումը միջազգային անվտանգութեան եւ խաղաղութեան հաստատման գործում, փառաւոր յաղթանակներ տարաւ Սարդարապատի եւ Արցախեան հերոսամարտերում:

11. Դիտարկում է Հայոց Ցեղասպանութեան 100րդ տարելիցը որպէս կարեւոր հանգրուան պատմական արդարութեան համար մղուող պայքարը «Յիշում եմ եւ պահանջում» կարգախօսով շարունակելու գործընթացում:

12. Կոչ է անում հայորդիների գալիք սերունդներին՝ հայրենասէր, գիտակից եւ ուսեալ կեցուածքով պաշտպան կանգնել հայրենի սրբազան ժառանգութեանը, աննահանջ պայքարով ծառայել յանուն՝

- առաւել հզօր Հայրենիքի՝ ազատ եւ ժողովրդավար Հայաստանի Հանրապետութեան,
- անկախ Արցախի առաջընթացի ու զօրացման,
- աշխարհասփիւռ հայութեան գործուն համախմբման,
- համայն հայութեան դարաւոր նուիրական նպատակների իրականացման:

Pan-Armenian Declaration on the Centennial of the Armenian Genocide[1]

Following the session of the State Commission on Coordination of the events for the commemoration of the 100th anniversary of the Armenian Genocide, President Serzh Sargsyan, in company with the commission members and the participants of the enlarged session, on January 29, 2015 visited the Tsitsernakaberd Memorial Complex, laid a wreath at the Memorial to the Victims of the Medz Yeghern and paid tribute to the memories of the innocent victims.
At the Tsitsernakaberd Memorial Complex there also took place the promulgation ceremony of the Pan-Armenian Declaration on the 100th Anniversary of the Armenian Genocide. The declaration was adopted unanimously at the session of the State Commission on Coordination of the events for the commemoration of the 100th anniversary of the Armenian Genocide. President Serzh Sargsyan read the document and deposited it with the Armenian Genocide Museum-Institute.
A copy of the Declaration was sent to the Secretary General of the United Nations and another copy was handed to the Armenian National Archive Institute.

Pan-Armenian Declaration on the Centennial of the Armenian Genocide

The State Commission on the Coordination of Events Dedicated to the 100th Anniversary of the Armenian Genocide, in consultation with its regional committees in the Diaspora,
- expressing the united will of the Armenian people,
- based on the Declaration of Independence of Armenia of 23 August 1990 and the Constitution of the Republic of Armenia,
- recalling the United Nations Universal Declaration on Human Rights of 10 December 1948, whereby recognition of the inherent dignity and of the equal and inalienable rights of all members of the human family is the foundation of freedom, justice and peace in the world,
- guided by the respective principles and provisions of the United Nations General Assembly Resolution 96(1) of 11 December 1946, the United Nations Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide of 9 December 1948, the United Nations

[1] Source: http://www.genocide-museum.am/eng/29.01.2015-hrchakagir.php#sthash.nSbTSHYp.dpuf

Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity of 26 November 1968, the International Covenant on Civil and Political Rights of 16 December 1966 as well as all the other international documents on human rights,
- taking into consideration that while adopting the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, the United Nations specifically underlined the importance of international cooperation in the struggle against that criminal offence,
- emphasizing the inadmissibility of impunity of the constituent elements of the crime of genocide and the non-applicability of statutory limitation thereto,
- condemning the genocidal acts against the Armenian people, planned and continuously perpetrated by the Ottoman Empire and various regimes of Turkey in 1894-1923, dispossession of the homeland, the massacres and ethnic cleansing aimed at the extermination of the Armenian population, the destruction of the Armenian heritage, as well as the denial of the Genocide, all attempts to avoid responsibility, to consign to oblivion the committed crimes and their consequences or to justify them, as a continuation of this crime and encouragement to commit new genocides,
- also considering the 1919-1921 verdicts of the courts-martial of the Ottoman Empire on that grave crime perpetrated "against the law and humanity" as a legal assessment of the fact,
- appreciating the joint declaration of the Allied Powers on May 24, 1915, for the first time in history defining the most heinous crime perpetrated against the Armenian people as a "crime against humanity and civilization" and emphasizing the necessity of holding Ottoman authorities responsible, as well as the role and significance of the Sevres Peace Treaty of 10 August 1920 and US President Woodrow Wilson's Arbitral Award of 22 November 1920 in overcoming the consequences of the Armenian Genocide:
1. Commemorates one-and-a-half million innocent victims of the Armenian Genocide and bows in gratitude before those martyred and surviving heroes who struggled for their lives and human dignity.
2. Reiterates the commitment of Armenia and the Armenian people

to continue the international struggle for the prevention of genocides, the restoration of the rights of people subjected to genocide and the establishment of historical justice.

3. Expresses gratitude to those states and international, religious and non-governmental organizations that had political courage to recognize and condemn the Armenian Genocide as a heinous crime against humanity and even today continue to undertake legal measures to that end, also preventing the dangerous manifestations of denialism.

4. Expresses gratitude to those nations, institutions and individuals, who often endangering their lives, provided multifaceted humanitarian assistance and rescued many Armenians facing the threat of total annihilation, created safe and peaceful conditions for the survivors of the Armenian Genocide, thus promoting orphan care and the international Armenophile movement.

5. Appeals to UN member states, international organizations, all people of good will, regardless of their ethnic origin and religious affiliation, to unite their efforts aimed at restoring historical justice and paying tribute to the memory of the victims of the Armenian Genocide.

6. Expresses the united will of Armenia and the Armenian people to achieve worldwide recognition of the Armenian Genocide and the elimination of the consequences of the Genocide, preparing to this end a file of legal claims as a point of departure in the process of restoring individual, communal and pan-Armenian rights and legitimate interests.

7. Condemns the illegal blockade of the Republic of Armenia imposed by the Republic of Turkey, its anti-Armenian stance in international fora and the imposition of preconditions in the normalization of interstate relations, considering this a consequence of the continued impunity of the Armenian Genocide, *Medz Yeghern*.

8. Calls upon the Republic of Turkey to recognize and condemn the Armenian Genocide committed by the Ottoman Empire, and to face its own history and memory through commemorating the victims of that heinous crime against humanity and renouncing the policy of falsification, denialsm and banalizations of this indisputable fact.

Supports those segments of Turkish civil society whose representatives nowadays dare to speak out against the official position of the authorities.

9. Expresses the hope that recognition and condemnation of the Armenian Genocide by Turkey will serve as a starting point for the historical reconciliation of the Armenian and Turkish peoples.

10. Proudly notes that during the last century the Armenian people, having survived the Genocide,

- Demonstrated an unbending will and national self-consciousness and restored its sovereign statehood, lost centuries ago,
- Preserved and developed national values, achieved the renaissance of their national culture, science and education, bringing its unique contribution to the development of world heritage,
- Established a powerful and effective network of religious and secular institutions in the Armenian Diaspora, thus contributing to the preservation of their Armenian identity in Armenian communities worldwide, the shaping of a respected and esteemed image of the Armenian, and the protection of the legitimate rights of the Armenian people,
- United and restored the national gene pool that was facing extermination as a result of the Genocide, through a pan-Armenian cooperation and extensive repatriation program,
- Made its valuable contribution to international peace and security during the First and the Second World Wars and won glorious victories in the heroic battle of Sardarabad and the Artsakh war.

11. Considers the 100th anniversary of the Armenian Genocide an important milestone in the ongoing struggle for historical justice under the motto "I remember and demand".

12. Calls upon the coming generations of Armenians to protect their sacred native heritage with patriotism, consciousness and intellect and resolutely struggle and serve for:

- a stronger Homeland, free and democratic Republic of Armenia,
- the progress and strengthening of independent Artsakh,
- the efficient unity of Armenians worldwide,
- the realization of the centuries-old sacrosanct goals of all Armenians.

بيان عموم الأرمن في الذكرى المئوية للإبادة الأرمنية

في ٢٩ كانون الثاني ٢٠١٥ أصدرت الهيئة الحكومية لتنسيق فعاليات الذكرى المئوية للإبادة الأرمنية في أرمينيا بياناً سمي بـ"بيان عموم الأرمن في الذكرى المئوية للإبادة الأرمنية" تلاه رئيس جمهورية أرمينيا سيرج سركيسيان أمام النصب التذكاري لشهداء الإبادة الأرمنية في يريفان، وسلّم النسخة الأصلية من البيان إلى متحف الإبادة الأرمنية، كما أرسلت نسخة من البيان إلى السكرتير العام للأمم المتحدة، واحتفظت نسخة أخرى في مركز الأرشيف الوطني لجمهورية أرمينيا.

وهذا نص البيان:

إن الهيئة الحكومية لتنسيق فعاليات الذكرى المئوية للإبادة الأرمنية، بالتشاور مع اللجان الإقليمية في الشتات الأرمني،

- تجسيداً للإرادة الموحدة للشعب الأرمني،
- واستناداً إلى إعلان استقلال أرمينيا في ٢٣ آب ١٩٩٠، ودستور جمهورية أرمينيا،
- وبناء على الإعلان العالمي لحقوق الإنسان للأمم المتحدة في ١٠ كانون الأول ١٩٤٨، الذي "يعدّ كرامة كافة أفراد الأسرة البشرية والحقوق العادلة وغير القابلة للمصادرة أساساً لحرية وعدالة وسلام العالم"،
- وانطلاقاً من القرار ٩٦ (١) الذي اتخذ في الجمعية العامة للأمم المتحدة في ١١ كانون الأول ١٩٤٦، ومعاهدة الأمم المتحدة "منع جريمة الإبادة ومعاقبتها" في ٩ كانون الأول ١٩٤٨، ومعاهدة الأمم المتحدة "عدم تنفيذ التقادم بشأن جرائم الحرب والجرائم ضد الانسانية" في ٢٦ تشرين الثاني ١٩٦٨، وكذلك الاتفاقية الدولية حول "الحقوق المدنية والسياسية" في ١٦ كانون الأول ١٩٦٦، ومبادئ وأحكام كافة المواثيق الدولية الأخرى حول حقوق الانسان،
- وآخذين بعين الاعتبار أن الأمم المتحدة بقبولها معاهدة "منع جريمة الإبادة ومعاقبتها" تكون قد أولت أهمية كبيرة للتعاون الدولي لمكافحة تلك الأنواع من الجرائم،
- وتشديداً على عدم التسامح مع عدم معاقبة الأحداث التي تشمل جرائم الإبادة وحقيقة عدم تقادم تلك الجريمة،
- وإدانةً للخطوات التي قامت بها الإمبراطورية العثمانية بين الأعوام ١٨٩٤-١٩٢٣ والأنظمة المختلفة في تركيا لإبادة مخططة بحق الشعب الأرمني، والتي ما زالت تنفذها باستمرار، والمجازر الجماعية لإفناء الأرمن، والتصفية العرقية، وإفناء الإرث الثقافي

الأرمني، وكذلك إنكار الإبادة، والتهرب من المسؤولية، وكل المحاولات لإسكات أو تبرير الجرائم المرتكبة وعواقبها، هي استمرار للجريمة وتشجيع لارتكاب إبادات جديدة،

- واعتبار أن الأحكام الصادرة عن المحاكم الاستثنائية العسكرية العثمانية بين ١٩١٩-١٩٢١ حيال تلك الجريمة القاسية "ضد القوانين القانونية والإنسانية" هي تقييم قانوني لما حدث،
- ومثمنين الإعلان المشترك الذي أصدرته الدول الحليفة في ٢٤ أيار من جانب المجتمع الدولي عام ١٩١٥ وتقييم الجرائم القسوى ضد الشعب الأرمني للمرة الأولى في التاريخ على أنها "جريمة مرتكبة ضد الإنسانية والحضارة"، والتشديد على طلب مساءلة السلطات التركية المجرمة، وكذلك اتفاقية الصلح سيفر في ١٠ آب ١٩٢٠، والحكم القضائي لرئيس الولايات المتحدة الأمريكية وودرو ويلسون في ٢٢ تشرين الثاني ١٩٢٠، ودورها في حل قضية عواقب الإبادة الأرمنية.

١- تحيي ذكرى مليون ونصف المليون من الضحايا الأبرياء للإبادة الأرمنية، وتنحني أمام الأبطال الذين ضحوا بحياتهم والناجين منهم الذين ناضلوا من أجل الحياة والكرامة،

٢- تؤكد من جديد التزام أرمينيا والشعب الأرمني، في الاستمرار في النضال الدولي لمنع الإبادات، من أجل إعادة حقوق الشعوب التي تعرضت للإبادة، وتعزيز العدالة التاريخية،

٣- تعرب عن شكرها للدول والمنظمات الدولية والدينية والمدنية، التي تحلّت بالشجاعة السياسية واعترفت بالإبادة الأرمنية وأدانتها، كجريمة ضد الإنسانية، ومازالت اليوم تتخذ الخطوات القانونية في هذا الاتجاه، لمنع المظاهر الخطيرة للإنكار،

٤- تعرب عن امتنانها للشعوب والهيئات والأفراد الذين خاطروا بأنفسهم أحياناً وأعربوا عن دعمهم الإنساني المتنوع، وأنقذوا الأرمن الذين وقفوا أمام الإفناء الحتمي، وخلقوا ظروفاً آمنة للأرمن الناجين من الإبادة، ودعموا عملية إنقاذ الأيتام وحركة دعم الأرمن الدولية،

٥- تطلب من الدول الأعضاء في الأمم المتحدة، والمنظمات الدولية، وكل الأمم ذات الإرادة الحسنة بغض النظر عن الأصول القومية والدينية، توحيد الجهود من أجل استعادة العدالة التاريخية، واحترام ذكرى ضحايا الإبادة الأرمنية،

٦- تعرب عن الإرادة المشتركة لأرمينيا والشعب الأرمني للوصول إلى الاعتراف العالمي لحقيقة الإبادة الجماعية للأرمن والمجزرة الكبرى، وحرمان الشعب الأرمني من الوطن، وقضية إزالة عواقب الإبادة، وقد تم تشكيل ملف وافي لذلك، واعتباره إنطلاق لعملية إعادة المصالح المشروعة والحقوق الفردية والجماعية والقومية،

٧- تدين الحصار غير الشرعي الذي تفرضه جمهورية تركيا على جمهورية أرمينيا، والموقف المعادي للأرمن على المنابر الدولية، ووضع شروط مسبقة لتسوية العلاقات الحكومية المشتركة، وتقييمها كنتيجة لعدم معاقبتها على الإبادة الأرمنية حتى اليوم،

٨- تدعو الجمهورية التركية إلى الاعتراف بالإبادة الأرمنية التي نفذتها الإمبراطورية العثمانية وإدانتها، ومواجهة تاريخها وذاكرتها من خلال إحياء ذكرى ضحايا تلك الجريمة المروعة التي ارتكبت ضد الإنسانية، والتخلي عن سياسة التزييف والمقارنات وإنكار الحقيقة التي لا تدحض.

تساند شريحة المجتمع المدني في تركيا التي تبدي اليوم الجرأة وتواجه الموقف الرسمي للسلطات،

٩- تأمل أن يكون الاعتراف بالإبادة الأرمنية وإدانتها إنطلاقة هامة لعملية المصالحة التاريخية بين الشعبين الأرمني والتركي،

١٠- تسجل بكل فخر أن الأرمن الناجين من الإبادة خلال القرن الماضي،

- أظهروا إرادة صلبة ومعرفة بالذات القومية واستعادوا دولتهم المستقلة،
- حافظوا على القيم الوطنية وطوروها، ووصلوا إلى الازدهار الثقافي والعلمي، ليسهموا في عملية تطوير الإرث العالمي،
- خلقوا شبكة قوية ومثمرة من الهيئات الدينية والمدنية للشتات الأرمني، ما أسهم في الحفاظ على المجتمعات الأرمنية في أصقاع العالم، وصقل شخصية الأرمني الذي يتمتع بالاحترام، والدفاع عن الحقوق العادلة للشعب الأرمني،
- تجمعوا من خلال التعاون على مستوى الشعب بأكمله، وبرامج العودة إلى الوطن، وأعادوا خلق أساس أصول الشعب الذي تعرض لخطر الإفناء بسبب الإبادة،
- أسهموا بشكل فعال في تعزيز الأمن والسلام الدولي في الحربين العالميتين الأولى والثانية، وحققوا انتصارات رائعة في المعارك البطولية في ساردارباد، ومعارك أرتساخ.

١١- ترى أن الذكرى المئوية للإبادة الأرمنية هي مرحلة هامة في إطار الاستمرار بالنضال من أجل العدالة التاريخية تحت شعار "أتذكر وأطالب".

١٢- تدعو الأجيال القادمة من الأرمن للدفاع عن الإرث المقدس للوطن عبر حب الوطن والعلم والوعي، والخدمة عبر النضال الذي لا يقهر، وذلك من أجل،

- وطن أقوى، وجمهورية أرمينيا حرة ديموقراطية،
- أن تكون أرتساخ المستقلة متقدمة وقوية،
- حشد فعال للأرمن في الشتات العالمي،
- وتحقيق كل الأهداف التاريخية المقدسة لجميع الأرمن.

CONTENT OF THE BOOK

The book is the compilation of the proceedings of the conference entitled "Armenian Genocide Centennial: Addressing the Implications". The conference was organized by the Armenian Genocide Centennial Commemoration Committee, Lebanon and Haigazian University and was held at Haigazian University on January 31-February 1, 2015.

The book includes the program of the conference, the opening speeches, the sermon given on the Sunday in the First Armenian Evangelical Church, the papers presented, biographies of the contributors, photos, a press release and the Pan-Armenian Declaration on the Centennial of the Armenian Genocide in English, Arabic and Armenian, as well as English summaries of the paper.

The nine papers presented during the conference were the following: "The Armenian Question in the Age of Globalization: The Current Situation and Its Prospects", "The Consequences of the Genocide and the Track of International Law in Addressing the Genocide", "The Demographic, Psychological, Cultural, Geographic, Economic, and Political Consequences of the Armenian Genocide", "Responsibility for the Armenian Genocide: International Legal Obligations of the Ottoman Empire Concerning its Armenian Population", "The Reaction of the International Community during and after the Genocide", "The Blackmailing of Turkey by the Great Powers, on the issue of the Genocide", "The Relations of Turkey and the Republic of Armenia 1991-2014", "The Relations of Turkish-Armenian Non-State Actors", "The Position of the Turkish State vis-à-vis its Minorities (1923-2014)", "The Status of the Armenians in Contemporary Turkey: The Case of the Converted Armenians".

محتويات الكتاب

يغطّي هذا الكتاب مؤتمر "منوية الابادة الارمنية: نتائج والتزامات" الذي نظمه جامعة هايكازيان واللجنة المركزية لذكرى منوية الابادة الارمنية والذي انعقد في جامعة هايكازيان بين ٣١ يناير و ١ شباط ٢٠١٥. وشارك في المؤتمر تسعة اختصاصيين واكاديميين حضروا من ارمينيا وتركيا وسوريا ولبنان. واختتم باطلاق حفل توقيع كتابين: *١٠٠ عام على الابادة الارمنية - ١٠٠ شهادة عربية بمناسبة الذكرى المئوية للابادة الارمنية* للدكتورة نورا اريسيان و*يوميات كاراباخ, اخضر واسود: لا حرب, لا سلم* للكاتب طاطول هاكوبيان.

ويحتوي الكتاب برنامج المؤتمر والمحاضرات التسعة الّتي أُلقيت والسّيرة الذّاتيّة للمحاضرين, وصوراً من المؤتمر والبيان الصّحافيّ, وبيان عموم الأرمن في الذكرى المئوية للإبادة الأرمنية باللغات الارمنية والعربية والانكليزية.

اما المحاضرات التي القيت خلال المؤتمر فهي تتطرّق الى المواضيع التالية: "*المسألة الأرمنية في عصر العولمة: الواقع والآفاق المستقبلية*", و "*النتائج الديموغرافية والثقافية والنفسية والجغرافية والاقتصادية والسياسية للابادة الارمنية*", و"*المسؤلية امام المجتمع العالمي في الابادة الارمنية التي تترتب على السلطنة العثمانية من منظار القانون الدولي*", و"*المجتمع العالمي ابان الابادة الارمنية وبعدها*", و"*ابتزاز بعض الدول الكبرى لتركيا في موضوع الإبادة الأرمنية (عيّنات ونماذج)*", و"*العلاقات بين جمهوريتي ارمينيا وتركيا (١٩٩١-٢٠١٤)*", و"*العلاقات الغير الدولية بين الاتراك والارمن (١٩٩١-٢٠١٤)*", *وموقف الدولة التركية من الاقليات في تركيا (١٩٢٣-٢٠١٤)*", و"*وضع الارمن في تركيا: الارمن المسلمون (١٩٢٣-٢٠١٤)*".

كما يضمّ الكتاب كلمة سعادة النائب في البرلمان اللبناني الاستاذ غسان مخيبر في حفل توقيع الكتابين.

LIST OF BOOKS PUBLISHED BY THE HU PRESS AND HAIGAZIAN UNIVERSITY

1) *Armenians of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present- Day Community*, Aida Boudjikanian (ed.), Beirut 2009, 35$.
2) Alfred de Zayas, J.D., Dr. Phil.*The Genocide Against the Armenians 1915-1923 And the Relevance of the 1948 Genocide Convention*, Beirut 2010, 10$.
3) *Towards Golgotha: The Memoirs of Hagop Arsenian, A Genocide Survivor*, translated and annotated by Arda Arsenian Ekmekji, Beirut 2011, 30$.
4) *هرانت دينك, امتان قريبتان... جاران بعيدان*
translated into Arabic by Dr. Alexan Keshishian, Beirut 2012, 10$.
5) *Համնոյ Հերոսամարտի 90ամեակի Գիտաժողովի Նիւթեր Եւ Վաւերագրեր Ու Լուսանկարներ*, կազմեց եւ խմբագրեց Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան, Պէյրութ 2013, 10$.
6) *Լիբանանահայ Գիրքը 1894-2012. Մատենագիտական Յանկ*, աշխատասիրեցին Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան եւ Դոկտ. Արմէն Իւրնէշլեան, Պէյրութ 2013, 20$.
7) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԳ./Haigazian Armenological Review, Vol. 33*, 2013, 20$.
8) Dr. Zaven Messerlian, *Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections 1934-2009*, Beirut 2014, 25$.
9) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԳ./Haigazian Armenological Review, Vol. 34*, 2014, 20$.
10) *Հայկազեան Համալսարան. Հայ Տպագրութեան 500-Ամեակի Ձեռնարկներ. 5 Մայիս 2012-22 Մարտ 2013*, Պէյրութ, 2014.
11) *Հայկական Անդրսահմանային Տարածականութիւնը Եւ Արդի Հաղորդակցական Միջոցները, Գիտաժողովի Նիւթեր, (15-17 Մայիս 2013)*, խմբ. Անդրանիկ Տագէսեան, Հրատ. Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոն, Հայկական Սփիւռք Ա., Պէյրութ 2014, 10$.
12) د. نورا أريسيان, *١٠٠ عام على الإبادة الأرمنية: ١٠٠ شهادة عربية (بمناسبة الذكرى المئوية للإبادة الأرمنية)*, Beirut 2015 ,10$:
13) Dr. Vahram L. Shemmassian, *The Musa Dagh Armenians: A Socioeconomic and Cultural History 1919-1939*, Beirut 2015, 40$ (paperback), 50$ (hardbound).

Մանրամասնութիւնները՝ www.haigazian.edu.lb
Ստանալու համար դիմել՝ Հայկազեան Համալսարանի Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոն

Տպագրութեան յանձնուած՝ 19 Օգոստոս 2015:
Տպաքանակ՝ 300:
Տպագրութիւն՝ Գրիգոր Անտոնեան: